

EDITOR:—Prof. P. V. RAMANUJASVAMI, M.A.

श्रीः

प्रश्नोपनिषत्

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितम्

SRI RANGARAMANUJA'S PRASNO PANISHAD-BHASYA

EDITED

WITH INTRODUCTION, TRANSLATION & NOTES

BY

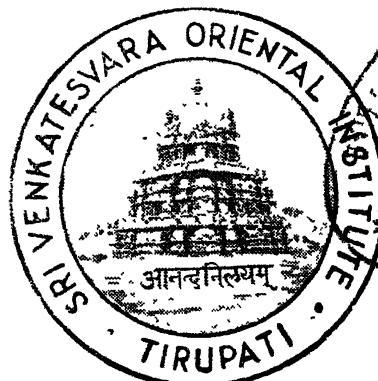
DR. K. C. VARADACHARI, M.A., PH.D.

*Professor and Head of the Department of Philosophy
Sri Venkatesvara College, Tirupati*

AND

D. T. TATACHARYA, Siromani, M.O.L.

Assistant Editor, Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati

TIRUPATI
PRINTED AT TIRUMALAI-TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS
1951

[Price Rs. 2-12-0

विषय सूची.

खण्डः	(१) प्रजासर्गनिरूपणपरः प्रथमः प्रश्नः		पुटः
१.	सुकेशादीनां षण्णां भगवन्तं पिप्पलादं प्रति गमनम्	...	१
२.	ताव् प्रति पिप्पलादेन संवत्सरप्रतीक्षाविधानम्	...	३
३.	कबन्धिना कात्यायनेन प्रजासूचिविषयप्रश्नकरणम्	...	५
४.	पिप्पलादस्योत्तरम् । तत्र प्रजापतिना रथिप्राणरूपमिथुनसृष्टिः	...	”
५.	प्राणो भोक्ता रथिर्भौर्यम्	...	६
६.	प्राणशब्दितेन्द्रियनिर्वैदृत्वात् भोक्ता प्राणः	...	८
७.	भोक्ता परमात्मात्मकः	...	९
८.	तत्र प्रमाणं ऋज्ञान्तः	...	१०
९.	संवत्सरः प्रजापतिः । दक्षिणायनं रथिः पितृयाणः	...	११
१०.	उत्तरायणम् । ‘अनेनादित्यमभिजयन्ते’ । न पुनरावर्तन्ते	...	१३
११.	संवत्सरात्मविषय ऋज्ञान्तः	...	१६
१२.	मासः प्रजापतिः । कृष्णपक्षो रथिः, शुक्लपक्षः प्राणः	...	१७
१३.	अहोरात्रः प्रजापतिः । अहः प्राणः, रात्रिः रथिः	...	१८
१४.	अन्नं प्रजापतिः । तस्मात् प्रजाः प्रजायन्ते	...	१९
१५ १६.	ये अन्नपराः ते प्रजा उत्पादयन्ते । तेषामयं लोकः । ये तपोब्रह्माचर्यपराः तेषामसौ लोकः ।	...	२०
(२) इन्द्रियेभ्यः प्राणशैष्टुचप्रतिपादनपरो द्वितीयः			
१.	भार्गवस्य वैदर्भेः प्रजाधारकदेवविषयः प्रश्नः	...	२२
२.	आकाशादीनां भूतानां कर्मेन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियाणां च स्वयं तद्वारणप्रतिज्ञा	...	”
३.	मुख्यप्राणः तन्मोहं शमयन् स्वस्य तद्वारकत्वमाह	...	२४
४.	अश्रुधावानानां तेषां श्रद्धाजननाय मुख्यप्राणस्तोत्रमणं प्रति- ज्ञानं च	...	२४-२५
५-१३.	वागादीनां मुख्यप्राणस्तोत्रम्	...	२५-३०
(३) शरीरे (बहित्र) प्राणवृत्तिविभजनपरस्तुतीयः			
१.	कौसल्यस्याश्वलायनस्य प्राणस्य उत्पत्तिविषयः शरीरे आगम- नादिविषयश्च प्रश्नः	...	३१
२.	प्रष्टुरस्य पिप्पलादेन प्रशंसा प्रतिवचनप्रतिज्ञा च	...	”
३.	प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिः । छायाया इव मनस इव च अप्रयत्नेनैव शरीरे आगमनम्	...	३२
४.	प्राणस्य स्वात्मानं विभज्य पृथगवस्थानम्	...	”
५.	प्राणापानसमानरूपेणावस्थानम्	...	३३

खण्डः

			पुटः
६.	ठ्यानरूपेण सञ्चारः	...	३४
७.	उदानस्तपता	...	"
८.	बाह्याः प्राणापानसमानव्यानाः	...	३५
९-१०.	बाह्य उदानः । तदूपतया यथा सङ्कलिपतलोकनयनम्	...	३६
११.	एवंरूपग्राणवेदनफलम्	...	३७
१२.	तद्विषयः श्लोकः	...	३८

(४) स्वभुषुप्त्यवस्थाग्रदर्शनपरथतुर्थः

१.	सौर्यायगोर्गार्घ्यस्य स्वप्रावस्थाविषयः प्रश्नः	...	३८
२.	इन्द्रियाणां मनस्येकीभवनम्	...	३९
३-४.	प्राणानां जागरणम् । अपानादीनां गाहै पत्याद्यात्मना रूपणम्	४०	
५.	स्वप्ने जीवो भहिमानमनुभवति	...	४१
६.	तेजसाऽमिभूतः स्वप्रान् न पश्यति । एतस्मिन्दशरीरे एतत्सुखं भवति ।	४२	
७-८.	परमात्मनि पृथिव्यादि सर्वं प्रतिष्ठितं भवति	...	४३-४४
९.	जीवोऽपि तस्मिन्नेत्रं प्रतिष्ठितं भवति	...	४४
१०.	परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते सर्वज्ञः सर्वी भवति	...	४५
११.	एतदर्थकः श्लोकः	...	"

(५) परब्रह्मोपासनोपदेशपरः पञ्चमः

१.	शैव्यस्य सत्यकामस्य प्रणवोपासनफलविषयः प्रश्नः	...	४६
२.	ओङ्कारेण परापरान्यतरब्रह्मोपासनम्	...	४७
३.	एकमात्रप्रणवोपासकस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः	...	"
४.	द्विमात्रं प्रणवमुपासीनोऽन्तरिक्षं सोमलोकं प्राप्य निवर्तते	...	४८
५.	त्रिमात्रेण प्रणवेन परं पुरुषमुपासीनः सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्मानुभवति	...	४९
६-७.	अस्मिन्नर्थे श्लोकौ	...	५०-५१

(६) परमपुरुषवैलक्षण्यस्फुटीकरणपरः षष्ठोऽन्तिमश्च

१.	सुकेशस्य भारद्वाजस्य षोडशकलपुरुषविषयः प्रश्नः	...	५३
२.	इहैवान्तशशरीरे स पुरुषः	...	५५
३.	तस्य कलासूष्टिविषयं पर्यालोचनम्	...	"
४.	षोडशकलासूष्टिः	...	५६
५.	अकलोऽमृतः पुरुषः	...	५७-५८
६.	तद्विषयः श्लोकः	...	५८
७.	पिप्पलादेन स्वप्रतिवचनोपसंहारः	...	६०
८.	सुकेशादीनामाचार्यप्रशंसा	...	"

श्रीः
श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः
श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितभाष्ययुक्ता

प्रश्नोपनिषत्

हरिः ओम् । सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी^१ च
गार्घ्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते
हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं
वक्ष्यतीति ते ह^२ समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

श्रीमते र मातुजाय नमः ॥

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।

अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्चलिर्मम गाहताम् ॥

व्यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यान्यान् गुरुनपि ।

क्रमात् प्रश्नोपनिषदं व्याकरिष्ये यथांमति ॥^३

सुकेशा च भारद्वाज इति ॥ भरद्वाजस्यापत्यं पुमान्^४ भारद्वाजः । नामतःसु-
केशा । शिवेरपत्यं पुमान् शैव्यः, नामतःसत्यकामः । सूर्यायणस्यापत्यं पुमान् सौर्या-
यणी^५, ईकारश्छान्दसः । गोत्रतो गार्घ्यः । कौसल्यो नामतः, “अश्वलायनसत्यापत्यं
आश्वलायनः । भार्गवो गोत्रतः, विदर्भस्यापत्यं वैदर्भिः । कबन्धी नामतः, कात्यायनो
गोत्रतः । ते हैते ब्रह्मपरा इति । ते ह प्रसिद्धाः, एते उक्ताः सुकेशसत्यकामसौर्यणी-
कौसल्यमार्गवकवन्विनः षडृष्टयः, ब्रह्मपरः वैदैक्षशरणा इत्यर्थः, ब्रह्मनिष्ठाः वैदार्थ-
तात्पर्यवन्तः, यद्वा ब्रह्मपरा ब्रह्मज्ञानतत्पराः, ब्रह्मनिष्ठाः तपोनिष्ठाः, “वेदस्तत्त्वं तपो
ब्रह्म”त्युक्तेः; परं ब्रह्म परं उक्तुष्टं निरुपचरितं ब्रह्म स्वरूपतो गुणतश्च बृहद्भूतं वस्तु

1. आ. सौर्यायणीश्च । 2. ग्रन्थमुद्वितकोशवर्जमन्यत्र हकारो नास्ति ।

3. इदं पदं आन्ध्रनागरलिखितकोशयोः पूनामुद्विते नागरकोशे च न हृशयते.

4. आन्ध्रलिखितकोशे ‘पुमान्’ इति नास्ति. 5. आ. सौर्यायणीः । पू...णिः.

6. आ. ना. आश्वलस्य ।

अन्वेषमाणाः, जिज्ञासामाना इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । वैशब्दोऽवधारणे । एषः असद्गुद्धौ विपरिवर्तमानः परब्रह्मवित्त्वेन प्रसिद्धः पिपलाद् एव षण्णामस्ताकं जिज्ञासितानर्थान्वतुं प्रभवतीति पर्यालोच्य समिद्धाराच्युपायनपाण्यः शास्त्रहृष्टेन विधिना पूज्यं पिपलाद्सुपगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रश्नोपनिषद्भाष्यटिष्ठणी

श्रीनिवासं परं ब्रह्म प्रणिपत्य प्रणीयते ।

रङ्गरामानुजसुनिप्रश्नभाष्यस्य टिष्ठणी ॥

मृले सुकेशा चेति । छान्दसो नकारान्तः शब्द इति भाति । अत्र आद्येषु चतुर्षु नामसु चकारः श्रूयते । न तत्त्वात्योर्द्वयोः । तत्र भागोऽभ्येषणीयः । सुकेशप्रभूतयथवारः एकत्र-वासादिना कारणविशेषण प्रथमं परस्परसमागमं प्राप्य परब्रह्मावेषणमकुर्वन् । एषामविद्यतमन्यत्र क्वापि स्थितो भार्यावो वैदर्भिः स्वयमेकाकी तादृशमेव परब्रह्मावेषणं कुर्वन्नासीत् । एवं असाध्यविदितं व्यापि स्थितः कवचन्धी कात्यायनः । एतद्वाजनाय इह नामद्यै चकाराप्नोगः । अथ कदाचित् पृथक् पृथगगतयोरनयोर्द्वयोः तेषां चतुर्ग्रां च कथमपि मिथः समागमोऽभवत् । तदुच्यते—ते हैं ते इति । सूर्यायणस्येति । “सूर्यस्यापत्यं सैर्यैः तस्यापत्यं सौर्यायणं” रित्यन्यत्र । अश्वलायनस्येति । आश्वलस्येति लिखितकोशापाठः । अश्वलस्यायमिति भाष्यान्तरे । वैदैक्षशरणा इति । वैदेतप्रभाणे सर्वथा आदरशून्या इत्यर्थः । एतेन तत्रमेयेऽन्यनादरः कलितः । वैदेतप्रमेये तु आदरात्तिशयः कण्ठत उच्यत इत्यमित्रेण व्याचषे—ब्रह्मानिष्ठा इति । स्वरूपतत्परता पूर्वसुक्ता । अर्थेत्तत्परता इहोच्यत इति भावः । एवं विशेषणद्वयेऽपि ब्रह्म-शब्दस्य वैदवाचित्वं कृत्वा व्यालयाय पुनः वैदातिरिक्तविभिन्नार्थवाचित्वं कृत्वा व्याचषे—अद्वेति । ब्रह्म ज्ञेयतया परं प्रधानं येषां ते ब्रह्मपराः । तदाह—ब्रह्मानेति । एवमसिन् विशेषणे परतत्त्वाची ब्रह्मशब्दः । अनन्तरविशेषणे तु तपोवाचीलभित्रेणाह—तपेनिष्ठा इति । एवं ब्रह्मशब्दस्यार्थत्रयसुक्तम्—वेदः परतत्त्वं तप इति । अत्र प्रमाणमाह—वेद इति । परपदं व्याचषे—उत्कृष्टमिति । किमर्थमुक्तृष्टविमोच्यत इत्यन्त्राह—निरुपचरितमिति । ब्रह्मशब्दो हि उपचारेण प्रकृतो जीवात्मनि अन्यत्र च प्रयुज्यते । तादृशौपचारिकार्थान्तरव्यावर्तनाय परत्वसुक्तमिति भावः । ब्रह्मपदं श्रीभाष्यानुसारेण विवृणोति—स्वरूपत इति । मुख्यान्वेषणस्य परब्रह्मणि असम्भवात् विविक्षितमर्थमाह—जिज्ञासमाना इति । अत्र ‘ते हैं ते अन्वेषमाणाः एष ह वै... वक्ष्यतीति पर्यालोच्य भगवद्वन्तं पिपलाद्सुपसन्नाः’ इत्येकवाक्यता भाष्यकृताभिमतोति प्रतीयते । तत्र ‘ते ह समित्याण्यः’ इति पुनः कर्तृपदोपादानस्य कथमुपपत्तिरिति विमर्शनीयम् । ‘स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते’ इत्यनुपदमुत्तरत्र यथा कून्तक्रियान्वयितया पृथकर्तृश्वरणं तथेह अन्वेषमाणा इति शानजन्त्वाकिंश्चापितया पृथक् अवणमुपपद्यत इति न एक्षाक्यत्वे विरोध इति मेनिर इव । भाष्यान्तरे तु ‘इत्येवं तदन्वेषणं कुर्वन्तः तदविगमाय ‘एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति इत्याचार्यमुपजग्मुः । कथम् । ते ह समित्याण्यः

समिद्वारण्हीतहस्ताः सन्तो भगवन्तं पूजावन्तं पिप्पलादभाचार्यमुपसन्नाः उपजग्मुः” इति वक्ष्यतीत्यन्तमथाहरेण वाक्यं परिसमाप्य तत्र विशेषप्रतिपादनाय प्रवृत्तं वाक्यान्तरं तेह समित्याणय इत्यादीस्यभ्युपगतमिति प्रतीयते । अन्वेषमाणा आसन्निति प्रथमं वाक्यम् । एवं क्षित्यमानानि-मान् प्रति दयमानमानः कथित् ऋषिं पिप्पलादं निर्दिश्य ‘एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति’ इति जगादेल्परं वाक्यम् । तच्छ्रुत्वानन्तरं तेषां प्रवृत्तिप्रतिपादकमन्यद् वाक्यं ‘ते ह समित्याणय’ इत्यादीत्येवमपि भवितुमर्हति । अत्र श्रुतिवचने सर्वत्र हक्कारः ‘कर्णपरम्परया सर्वमिदं श्रुतम् । न तु साक्षाद् वृष्टमिति ज्ञापनद्वारा चिरप्रसिद्धिं गमयति । अन्यत्र अवधारणादिपरः । उपसन्ना इति । उपसेदुरिलादिल्लयेण आख्यातं न प्रयुज्यते । अपितु कृदन्तम् । अयमाशयः । आख्यात-प्रयोगे, उपसदने विवक्षितो विशेषो न लम्ब्येत । कृष्णयोगे तु बभूतुरिलाख्याताभ्याहरेण अवधारणप्रतीतेः ‘उपसन्ना वभूतुः । न तु प्रसक्ताऽपि उपसदनस्य निवृत्तिः निष्पन्ना’ इति विशेषो गम्यते । तेन च “आगातान् सुकेशप्रभृतीन् पिप्पलादो ज्ञायिति न परिजग्राह । अपि तु ‘सन्ति हि बहवो ब्रह्मवित्तराः । तातुपगम्य पृच्छत । अहमङ्गः अल्पज्ञो वा । मुञ्चत माम्’ इति तान् निर्वर्तयन्तुवाच । ते पुनः विद्यश्चार्यालाभेन चिरात्मूलमहाक्षेत्राः आसानां मुखात् पिप्पलादं ज्ञात्वा तस्मिन् सुट्ठामाचार्यत्वप्रतिपत्तिं कृत्वा उपस्थृत्य ‘अनन्यशारण । वयं परिमाल्याः । दया कर्तव्या’ इति दीनदीनं प्रार्थयामासुः” इत्ययमर्थो व्यज्यत इति ।

तान् ह स ऋषिरुचाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संवत्सरं संवत्स्यथं यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्यामः
सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान् ह स ऋषिरुचाचेति ॥ स्पष्टोर्थः । भूय एवेति । यद्यपि पूर्वमेव भवन्तस्तपोब्रह्मचर्यादिसंपन्नाः तथापि ब्रह्मविद्याग्रहणार्थं पुनरपि शरीरशोषणादिलक्षणतपसा, योषित्सरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणगुद्यभाषणसङ्कल्पाध्यवसायक्रियानिवृत्तिलक्षणाष्टविधमैथुनवर्जनस्तपब्रह्मचर्येण, अस्तिक्युद्धिलक्षणया श्रद्धया युक्ताः सन्तः^३ संवत्सरमात्रं वासं करिष्यथ,^४ वासं कुर्वन्त्विति याकृत् । ततः स्वेच्छानुरोधेन प्रष्टव्यानर्थान् पृच्छत । यदि तानर्थान् वयं ज्ञायामः तदा वज्ञनं^५ मन्तरेण सर्वं वक्ष्यामः । यद्यसाक्षु ज्ञातृत्वं निश्चयाभावेन संवत्सरब्रह्मचर्यतपादादौ बहुक्लेशसाध्ये प्रवृत्तिर्न युष्मभ्यं रोचते^६ तदा सुखेन गन्तव्यमिति भावः । ततश्च गुरोः

1. आ. ना. वस्त्यथ । 2. ग्र. ‘सन्तः’ नास्ति । 3. पू. ‘वासं करिष्यथ’ नास्ति । 4. ग्र. वज्ञनाम् । 5. ग्र. ज्ञातृत्वस्येति पृथक् पदम् 6. आ ‘रोचते’ । ना. ‘रोचत’ ।

ज्ञातृत्वपरीक्षामन्तरेणैव शुश्रूषा कार्येत्ययमर्थः शिक्षितो भवति । तथा गुरोरपि शिष्यसंग्रहे नातीवादरः कर्तव्य इत्यर्थश्च¹ सूचितः ॥ २ ॥

बासं कुर्वन्त्वति । विद्योयते ह्यत्र संवत्सरवास आचार्येण । तत्र भविष्यत्वमालं न पर्याप्तमिति विद्यविद्यक्षा कार्येति भावः । भवन्त इति कर्तृपदं विवर्जितम् । कुर्वन्त्वत्यस्य स्थाने कुरुतेति वा पठितव्यम् । बद्धनमन्तरेणेति । ‘सर्वं ह’ इसत्र अभिप्रेतोऽयमर्थः । ‘पृथग् विषयान् वक्ष्यामः’ इति हि वाच्यम् । तत्र ‘सर्वं इत्युक्तिः’ यं कल्पर्थमगतित्यज्य इति प्रस्ताव्य बद्धनमिसनिवाहित्यं गमयतीति भावः ।

मूले यदि विज्ञास्याम इति । अत्र भाव्यान्तरम्—“अनुद्धत्तत्वप्रदर्शनार्थो यदिशब्दः, नाज्ञानसंशयार्थः * प्रश्ननिर्णयादवसीयते”—इति । अयमस्यार्थः । “यदि विज्ञास्यामः तर्हि वक्ष्यामः । यदि तु प्रश्नमाणान् विषयान् वयं न विज्ञास्यामः संशयो वा तत्रासाकं भविष्यति ताहि न वक्ष्यामः” इत्ययमर्थोऽन्न न विवक्षितः । विदितवेदितव्यो हि पिप्लदः । अत एव हि ‘तान् ह स ऋषिरुचाच’ इति प्रश्निपदमधिकं घटयति भगवती श्रुतिः । शक्यं ह्यन्यथा तेन पदेनाप्रयुक्तेन भवितुम् । तथा च वस्तुतोऽन्नास्य संशयस्य वाऽन्न असम्भवात् तत्सम्भावनां प्रकाशयन्नयं यदिशब्दः वक्तुरनुद्धत्तत्वप्रकाशनपरः पर्यवस्थति । ‘यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत् । सर्वं वो वक्ष्यामः’ इत्येतावन्मात्रोक्तो हि प्रश्नमाणसवैविषय-विज्ञानसम्पत्तिमत्ता प्रख्यापिता स्यात् । तेन चौद्धत्यसवदयं प्रतीयेत । अतोऽनौद्धत्यप्रकाश-नायोच्यते यदि विज्ञास्याम इतीति । अत तु अज्ञानसंशयार्थत्वं कृत्वापि शक्यं व्याख्यानमिलभिप्रेत्योर्कं—यद्यस्मास्त्विवादि । यदि विज्ञास्यामस्तर्हि वक्ष्यामः । यदि न विज्ञास्यामस्तर्हि न वक्ष्यामः । किं कुर्याम, इत्येवार्थः । विज्ञानतोऽपि ऋषेः कथमेवमुक्तिरिति चेत् एवं स मेने । ‘सर्वं वो वक्ष्यामः’ इत्येवाभिधाने ‘यद्यस्माभिः पृच्छयेत तत्सर्वमेष जानातींति असम्मुखात् निश्चयं ते लभेन् ।’ तन्मा भूत् । असदाद्वानं प्रति अनिश्चय एव भवत्विति । किर्मधिमिति चेत् गुरुत्वेन कृतस्य ज्ञातुर्वे निश्चयविरहेऽपि शिष्यैः शुश्रूषा कर्तव्येति बोधनाय । गुरुणा शिष्यसङ्ग्रहे नातीवादरः कर्तव्य इत्येतद्वोधनाय च । ‘सर्वं वयं जानीमः सर्वं वो वक्ष्यामः’ इत्युक्तौ हि तेषां परिग्रहे अलादरः प्रदर्शितः स्यात् । तत्परिहाराय “यदि विज्ञास्यामः वक्ष्यामः । छेष्टासाध्यसंवत्सरशुश्रूषानन्तरं ‘इमान् प्रश्नान् नाहं जानामि’ इत्यर्थं वक्ष्यति चेति किं क्यं कुर्यामेति भीता यदेदानीभेव गन्तुमिच्छुथ गच्छत्” इति प्रतिपत्तिशिद्धेति ।

* ‘अवसीयते । कः । यदिशब्दः । कथम्भूतोऽवसीयते । अनुद्धत्तत्वप्रदर्शनार्थः । कथम्भूतो नावसीयते । अज्ञानसंशयार्थो नावसीयते । कस्मात् । प्रश्ननिर्णयात् ।’ इत्येकमन्वयस्य सुघटितव्यात् आनन्दगिर्वृक्त इतिशब्दाव्याहारोऽनपेक्षित इति हेयम् ।

१. पू. ग्र. चकारो नास्ति ।

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन् कुतो ह वा इमाः
प्रजाः प्रजायन्त इर्ति ॥ ३ ॥

अथ कबन्धीति ॥ संवत्सरवासानन्तरमन्यैरनुज्ञातः कबन्धी पिप्पलादस्य
समीपं यथाविद्युपगम्य पप्रच्छ । किमिति । भगवन् कुतो ह वा इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

अन्यैरनुज्ञात इति । अर्थेत्वमिदम् । एकस्य निर्देशादितरेषां पञ्चानामप्रदनो
गम्यते । ऋषिषु स्पर्धावयोगात् स्पर्धया इतरानुपमृश्य अयं पप्रच्छेति न युज्यते । अतस्तैरन्तु-
ज्ञात इति वाच्यमिति । स्मरीपमिति । उपेत्येतत् उपनयनसंस्कारार्थगुरुपसदने प्रसिद्धम् ।
कबन्धादीनां प्रागेत्रोपनीतत्वादिह सोऽर्थं न सम्भवति । अतः विद्योपदेशाय आचार्यतया वृत्तं
प्रति यदुपगमनं शास्त्रविहितं नियमसहितं तद् विवक्षितमिति भावः ।

तस्मै स होवाच प्रजाकामो ह वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत
स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रथित्र ग्राणं चेत्येतौ मे
बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ ४ ॥

तस्मै स होवाचेति ॥ एवं पृष्ठवते कबन्धिने पिप्पलाद उवाच-प्रजाकामो
ह वा इति ॥ अत प्रजापतिशब्दो ब्रह्मपरः । अस्य कारणवाक्यत्वात् । व्यासार्थैः
सर्वव्याख्यानाधिकरणे अतत्यप्रजापतिशब्दस्य ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वात् । सः
प्रसिद्धः प्रजापतिः परमात्मा प्रजासृष्टिकामनया स्त्रृघ्नव्यालोचनरूपं तपः, अतप्यत
कृतवान् । स तपस्तप्त्वेति । एवं^३ सष्टुव्यं पर्यालोच्य रथिप्राणशब्दितपकृतिपुरुषास्य
मिथुनमुत्पादितवानित्यर्थः । केनाभिप्रायेणेत्यत आह-एतौ म इति । प्रजाकामस्य
मम एतौ रथिप्राणौ अनेकप्रकारान् प्राणिन उत्पादयिष्यत इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

मूले तरस्मै स हेति । सुकेशादीनां पिप्पलादे जातां आचार्यत्वप्रतिपत्तिं ज्ञापयितुं पूर्वं
भगवन्तं पिप्पलादमिति विशेषणम् । पिप्पलादस्य ब्रह्मवित्वप्रतिपादनाय ऋषित्ववचनमित्युक्तम् ।
अत्र पुनः तादृशविवक्षाविशेषविरहात् केवलतच्छब्दमात्रोपादानमिति विभाव्यम् । ब्रह्मपर इति ।
न० तु चतुर्मुखपर इति भावः । कारणत्वं हि ब्रह्मणो लक्षणम् । तदिह श्रुतं ब्रह्मपरत्वं गमय-
तीति । शुक्यमत्तराणि च सन्मिति । विस्तरमित्या न तानीह प्रतिपादयन्ते । तदेवेष्मिति भिरन्यत्र
द्विष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह-व्यासार्थैरिति । सः प्रसिद्ध इति । ‘प्रजाकामो ह वै प्रजापतिरासीद् ।
स तपोऽतप्यूत’ इति यद्यपि आसीत्पदमध्याहृत्य पृथग्वाक्यतया योजनं शक्यं तथापि अध्याहार-
गौरवात् ‘सम्भवत्येकव्याक्यत्वे वाक्यमेदद्य नेष्यते’ इति व्यायाच्च एकव्याक्यत्वं कृत्वा विवृतमिति

1. आ. ‘स’ नामिति 2. आ. ना. ‘एवं’ नामिति ।

बोध्यम् । वस्तुतस्तु अत्र आव्याताश्रवणं ‘अस्तिभवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति’ इत्यनुशासनमिदमच्चाहारं गमयति । तेन, ‘प्रजाकामो हैव’ इति विवेशविशेषणस्य पथाप्तयोग-मुच्चिं परिलयज्ञ प्रथमं प्रयोगेन च प्रजापतिः अपरिहर्थतया प्रलयदशां प्रवर्तयन्नपि सर्वदा प्रजाकम एव भवतीत्येवम्परमिदं पृथग्वाक्यमेव । एवम्भूततया सः प्रलयावसाने कथं प्रजाः सांश्वया इत्यालोचनमकरोदित्येवम्परं स तपोऽत्पत्यतोति वाक्यान्तरमिति शक्यं वक्तुम् । आलोचन-रूपमिति । तप आलोचने इति नौतो धतुः । पुरुषास्त्वयमिति । इतिशब्दलब्धमेतद् । रथिं च प्राणं चेति मिथुनमित्यन्वयात् । रथि प्राणमिति द्वितीया प्रथमार्थे व्यख्येनोपाद्या । रथिं च प्राणं चोत्पादयते, इति मिथुनसुत्वादयत इति योजना वा । उत्पादितवानित्यर्थं इति । उत्पादयत इति वर्तमानार्थानव्यादिति भावः । ऋगेषु भवतीं प्रथुज्ञानसायामित्रायाः । तन्मथुनोत्पादनं भूतमपि प्रत्यक्षं वर्तमानमिव पश्यामीति । अनेन च स्वस्य तत्त्वार्थनिश्चयं सुहृदं स्थितं विष्वेभ्यः प्रकाशयति उपदिश्यमानेऽर्थे तेषां प्रलयदार्ढ्यात् ।

आदित्यो हैव प्राणो रथिरेव चन्द्रमा रथिर्वा एतत्सर्वं
यन्मूर्तश्चामूर्तश्च तसान्मूर्तिरेव रथिः ॥ ५ ॥

रथिग्राणशब्दार्थमाह—आदित्यो ह वा इति । भोग्यं आदत्त^१ इत्यादित्यः भोक्ता । स एव प्राण इत्यर्थः । ^२तस्य प्राणशब्दित्वे हेतुःसमनन्तरमेव वक्ष्यते । “रथिरेव चन्द्रमा” इत्यस्यामिप्रेतमर्थमाह—रथिर्वा इति । ^३मूर्तशब्देन पृथिव्यप्ते-जासि उच्यन्ते । अमूर्तशब्देन वायवन्तरिक्षे उच्येते । सर्वमपि भूतजातं रथिः अन्नम्, भोग्यमित्यर्थः । तस्सान्मूर्तिशब्दितं पाञ्चमौतिकं शरीरं सर्वं भोग्यमेकेत्यर्थः ॥ ५ ॥

आदित्यपदस्य यो रूपर्थः सूर्यः तस्येहासङ्गतत्वात् यौगिकं जीवमर्थमाह—आदत्त इति । भोग्यं वस्तु भेगार्थं गृह्णातीत्यर्थः । आदित्यपदस्यार्थमुक्ता वाक्यार्थमाह—स एवेति । प्राण इति । प्राणशब्दवाच्य इत्यर्थः । रथिरेव चन्द्रमा इत्यस्येति । अथास्य वाक्यस्य का योजना ? सा कलान् दर्शिता ? उत्तरत्र चन्द्रमशब्दार्थीविवरणस्यादर्शनात् ‘चन्द्रमा इत्यस्य’ इति कथमुच्यते ? इति चेदुच्यते । ‘चन्द्रमा एव रथिः’ इत्यन्वयस्तावत् सुवोधः । रथिशब्दार्थस्य वक्तव्यत्वेन तस्योद्देश्यतायागे आदित्यो ह वा इत्येतद्वाक्यवत्, चन्द्रमा एव रथिरिति वचन-भज्ज्ञाच्च अव्ययमावात् । एवं स्थिते चन्द्रमशब्देन किं विवक्षितमिति प्रदर्शनीयम् । तदुत्तर-वाक्येन श्रस्त्वा स्फुटीक्षियत इत्यमिप्रेत्य रथिरेव चन्द्रमा इत्यस्येत्युक्तम् । ‘यन्मूर्तं चामूर्तं च भूतं एतत् सर्वं रथिः’ इति हि तत्रोच्यते । तत्र मूर्तमूर्तसर्वभूतजातस्योद्देश्यत्वेन निर्देशात्

१ आ. व्यतिरिक्तेषु ‘भोग्यं’ नास्ति । २. पू. ‘इत्यर्थः’ । इत्यतः परं ‘आदित्यशब्दितभोक्तप्रतिद्वन्द्वतया भोग्यवर्गस्य चन्द्रत्वेन निर्देशः’ इति दृढयते । ३ आ. पू. ‘मूर्तिः’ । ४. प्र. पू. ‘मूर्त’ ।

अस्मिन् वाक्ये उद्देश्यवाचिना चन्द्रमशब्दादेन तदेव भूतजातमसिप्रेतमित्येतत् स्पष्टमेव । एतेन चन्द्रमशब्दार्थस्योत्तरत्र विवरणं न दृश्यते इत्येतत् प्रत्युक्तम् । एवं चन्द्रमशब्दासिप्रेतार्थस्य श्राव्यैव दर्शितत्वात् तस्य शब्दस्य यो मुख्यार्थार्थस्यन्देशः तस्यात् अस्यान्तं परिलाग एवेति स्पष्टम् । अत एव तत्सहपठितस्य आदिलयपदसापि अविवक्षितमुख्यार्थत्वप्रतीतेः योगेनामुख्यार्थपरतैव दर्शितेय वदेयम् । किञ्च मुख्योः सुर्याचन्द्रमसोर्विवक्षाणां ‘स मिथुनमुख्याद्यते आदिलयं च चन्द्रमसे च । आदिलयो ह वै प्राणः चन्द्रमा रथिः’ इत्येवंविवेद्या वचनभङ्गाचा भाव्यमित्यपि हैयम् ।

**रथिः अन्नमिति । रथिशब्दस्य अन्नं मुख्यार्थः । अत्र विवक्षिताथः सोग्यमिति । नन्दिद-
मसङ्गतम् । रथिं च प्राणं चेत्यत्र रथिप्राणशब्दार्थः क इति जिज्ञासायां तदज्ञापनाय प्रवृत्तं आदिलो
वा इलार्दीति ह्यक्तरणिका कृता । तदमुहुणतया मूर्त्तिमूर्त्ति सर्वं भूतजातं रथिशब्दवाच्यमिति
व्याख्यातव्यम् । तद्विहाय सर्वं भूतजातं भोग्यमित्युक्ते का सङ्गतिरिति चेत्—अत्रेदं बोध्यम् ।
चन्द्रमशब्दो हि भूतजाते आपचारिकः । तत्र उपचारनिमित्तं वाच्यम् । भूतजातं रथिशब्द-
वाच्यमित्युक्ते कथमिति जिज्ञासा जायते । सा च परिहृतव्या । अत इदमुभयमुहित्य रथिशब्द-
वाच्यमिति व्याख्येयमपि सुज्ञानत्वादव्याख्याय रथिपदप्रतिपाद्यमर्थमेवाह अन्नं, भोग्यमित्यर्थं
इति । भूतजातं भोग्यमिति प्रतिपादिते हि चन्द्रमा पथा सोग्यः तथा भूतजातमपीति साहश्य-
निषिद्धिक उपचार इति, भोग्यत्वादेव रथिशब्दवाच्यत्वमुपपत्रमिति च प्रदर्शितं भवति । अतो न
कामिदनुपपत्तिरिति । ननु चन्द्रमा एव रथिरिति न्यायं क्रमं परिलेज्य कथं क्रमान्तराश्रयण-
मिति चेत् मिथुनस्य अन्येन व्यवधानं न सहते श्रुतिरिति पद्यामः । तथाहि चन्द्रमसा मध्ये
निविष्टेन रथिप्राणयोर्व्यवधानं स्यात् । उत्तरत्र अयनादीनां रथित्वप्राणत्वे आपचारिके । न वस्तु-
तस्यत्र मिथुनभावोऽस्तीति विभाव्यम् । अथात्र अविप्रजसंहितायां मातुः पूर्वैरूपत्वात् ‘रथिं च
प्राणं च’ इति रथेः प्रथमनिर्देश आदृतः । तदनुसारेण रथिनिरूपणे प्रथमकर्तव्ये सति क्षिमिति
‘आदिल्यो ह वै प्राणः’ इति प्राणस्य प्राथम्यमिति चेत् सल्यम् । तथैव रथिनिरूपणमेवात्र प्रथमं
क्रियते । प्राणनिरूपणं पश्चादेव अथादिल्य इति । ननु आदिल्यो ह वै प्राण इति प्राणवाक्यं प्रश्नाक्षं
प्रथमं पश्चते । सल्यं पश्चते । न त्वेतदेव कृत्स्नं प्राणनिरूपणपरं प्रकरणम् । तत्रैव सङ्गतमपि
अल्पमिदमेकं वाक्यमादीपठितम् । कथम् । रथिनिरूपणाङ्गतया । आपचारिकोऽपि चन्द्रमा हि
अत्र आदौ प्रस्तुतते रथिरेव चन्द्रमा इति । न च चन्द्रमस आदिल्यं विना स्थितिः । तस्य
तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वात् । यथाऽऽग्रातं तैत्तिरीयब्राह्मणे “आदिल्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः
प्रतिष्ठा । चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः ।” इति । तदिह चन्मोनिर्देशोपयिक्तया रथिप्रकरण-
शेषत्वेन आदिलयवाक्यपठनम् । न तु प्राणप्रकरणोपक्रममसिसन्धायेति ।**

**तस्यान्मूर्तीति । मूर्त्तिमूर्त्तिभूतजातस्य रथित्वादेव तदारब्द्याया मूर्तेः शरीरस्य रथिते
भवतील्यर्थः । अस्यात् कार्यं शरीरे रथित्वं दृश्यते तस्मात्तदुपादाने भूतजाते रथित्वमवश्यम्भावीति
पूर्ववाक्योक्तार्थहेतुत्वेन पर्यवसानं द्रष्टव्यम् । तदेवं रथिप्राणशब्दार्थः क इति प्रश्नस्य भोक्ता
ज्ञीवः प्राणः, भोग्यं भूतजातं रथिः इति समावानसुकृतं भवतीति हैयम् ।**

अथादित्य उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति तेन
ग्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते । यदक्षिणां यत् प्रतीचीं
यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वे यदन्तरा दिशो यत्सर्वे प्रकाशयति तेन
सर्वान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते ॥ ६ ॥

अथादित्यः । रथनिरूपणानन्तरं आदित्यः; वर्णत इति शेषः । आदित्य-
शब्दितस्य भोक्तुः प्राणशब्दितत्वे हेतुरुच्यते इति यावत् । उदयन् यत्प्राचीं दिशं
प्रविशतीति । अयं जीवः सुषुप्तिस्थानात् प्रबुद्ध्यमान एव सन् प्राचीं दक्षिणां
प्रतीचीमुदीचीमध्योर्ध्वं च^१ अन्तरा दिशश्च सर्वे प्रकाशयन् तत्रदिग्बर्तीन्द्रियाणि धर्म-
भूतज्ञानरस्यरश्मिद्वारा विभर्ति । तसात्स एव प्राणशब्दितेन्द्रियनिर्वोद्धत्वात् प्राण
इत्यर्थः । प्राचीं दिशं प्रविशति प्रकाशयति । प्राच्यान् पदार्थानुपलभत इति यावत् । तेन
तस्माद्देहोः प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते पूर्वदिग्बर्तीपदार्थप्रकाशकान् चक्षुरादीन्
प्राणान् धर्मभूतज्ञानरस्यरश्मिसुखेनाधितिष्ठति भेरयति । धर्मभूतज्ञानेन तदधिष्ठातृत्व-
लक्षणसन्निधानाभावे चक्षुरादिना करणेन रूपाद्युपलभ्यो न स्यात् । चेतनानधिष्ठितस्य
करणस्य कार्यासमर्थत्वादिति भावः । “यदक्षिणां यत् प्रतीचीं यदुदीचीं” मित्यादौ
‘यदक्षिणां प्रविशति तेन दाक्षिणात्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते, यत् प्रतीचीं प्रविशति
तेन प्रतीच्यान् प्राणान् रश्मिषु सन्निधत्ते’ इत्यादिशेषः पूरणीयः । लघवार्थं प्रतिपर्यायं
तदनुक्तिः । अत ग्रजाः सिर्षस्तुः परमात्मा प्रकृतिं पुरुषं च ससज्जेति वक्तव्ये परोक्षरूपेण
रथप्राणशब्दाभ्यां तदभिलापः रथप्राणयोच्चन्द्रादित्यशब्दाभ्यां^२भिलापश्च “परोक्ष-
प्रिया इव हि देवा” इति रीत्या रहस्यार्थस्य^३ स्फुटतरोपदेशान्हत्वसूचनार्थः ॥ ६ ॥

वर्णर्येत् इति शेष इति । अथादित्यो वर्णत इत्येकं वाक्यम् । उदयविस्यादपरम् ।
वक्त्र कृद्वाचिनः जो पदस्याद्याहारो वा, आदित्यपदस्यानुषङ्गो वेत्याभिसन्धिः । यद्यपि ‘आदित्य
उदयन् यत् प्राचीं प्रविशति’ इत्येकवाक्यता स्वारसिकी भाति अद्याहारादिक्षेशाप्रसङ्गत्वं, तथापि
उपक्रमे अथशब्दश्रवणात् तदर्थस्यानन्तर्यस्य आल्यातोकप्रवेशादावन्वयस्यानुपपन्नत्वात् वाक्य-
भेदादि सर्वं सोढव्यमिति भावः ।

प्रकाशयतीति । शरीरान्तः स्थितस्याणोर्जावस्य स्वरूपतः बाह्यपदार्थप्रवेशो न सम्भव-
तीति ज्ञानप्रसरद्वारा स वाच्यः । ज्ञानद्वारा प्रवेशः प्रकाशनमेव । न हि तदतिरित्तं किञ्चिदत्त्वीति

१. ग्र. पू. चकारे नास्ति । २. ना. पू. “सर्वप्राण” । ३. आ. ना.
“चन्द्रादित्याभ्याम्” । ४. ग्र. अस्यार्थस्य ।

भावः । प्रकृतोपयोगितथा पर्यवसन्नमर्थमाह—उपलभत इति यावदिति । कस्तुलां प्रकाशे हि ज्ञातुस्तदज्ञाने सति भवति । तादेवज्ञानवत्त्वमिह विवक्षितम् । यत् प्रविशति यज्ञानातीत्यर्थ इति भावः । तस्माद्वेतोरिति । ज्ञापकोऽयं हेतुरिति विभाव्यम् । पूर्वदिगिति । दिक्षशब्देन तद्विपदार्थलक्षणेति भावः । रश्मिषु सत्रिवर्ते सम्यङ् निघते । सम्यङ्ग्निधानं नाम अभिभत-कर्मकारित्याऽवस्थापनम् । इममर्थं शाब्दप्रसिद्धेन लोकप्रसिद्धेन च पदेन स्फुटीकरोति—आधिति-षुष्ठि प्रेरयतीति । पदार्थोपलम्बेन हेतुनाऽधिष्ठातृत्वं साव्यम् । अत्र व्यतिरेकमुखीं व्यासिमभिमतांप्रदर्शयति—धर्मभूतेति ।

मुख्योः सूर्याचन्द्रमसोरत्र सर्वथा प्रस्तावे नातीत्युक्तम् । तद् दृढीकुर्वन्नाह—अत्रेति । प्रकृतिमिति । यद्यपि मूर्त्तमूर्त्तिभागविभक्तानि पञ्च भूतान्येव प्राक् रथिशब्दार्थतया विवृतानि तथापि तात्पर्यगत्या तेषामप्युपादानभूता मूलप्रकृतिरेव रथित्वेनाभिमतेयमित्रेष्यैवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽभिरूद्यते ।
तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

“ आदित्यो ह वै प्राण ” इति प्राणशब्दं निर्दिष्टस्य भोक्तृवर्गस्योदयमानस्य परमात्मात्मकतामाह—स एष वैश्वानरो विश्वरूप इति । यः प्राक् प्रस्तुतः प्रजापतिशब्दितः, विशेषां नराणां नेतृत्वेन वैश्वानरशब्दवाच्यः, सर्वशरीरतया विश्वरूपशब्दितः, अग्रेनेतृत्वादिगुणयोरेन अभिशब्दितः, स एष प्राक् प्रजापति-शब्दनिर्दिष्टः परमात्मा “ आदित्यो ह वै प्राण ” इति प्राणशब्दितभोक्तृरूपः सन् उदयत इत्यर्थः । अयं च मन्त्रो वैश्वानराधिकरणे परमात्मपरतया सिद्धवल्लुत्य भगवता भाव्यकृता व्यवहृतः । अत एवं व्याख्यानमिति द्रष्टव्यम् । तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्; तदेतत् ब्रह्म अभिमुखीकृत्य ॐ त्रिलक्ष्मन्तेष्टकम् ॥ ७ ॥

७. परमात्मात्मकतामिति । वैश्वानरादिपदानि परमात्मवाचीनि । प्राणपदं जीववाच्च । तेषामस्य च सामान्यात्मकारण्येन प्रयोगः शारीरात्मभावनिबन्धन इति भावः । नन्ववान्तरप्रकरणात्-रोवेन कृत्यमिदं वाक्यं केवलजीवात्मपरतयैव कुतो न व्याख्यायत इत्यत्राह—अयं च मन्त्र इति । इदं श्रुतिवाक्यमित्यर्थः । सिद्धवदिति । वैश्वानरशब्दः परमात्मानि च प्रयुज्यत इति प्रदर्शनाय “ परमात्मानि च ‘ तदात्मन्येव हृदयेऽप्नौ वैश्वानरे प्रायत् ’ ‘ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽभिरूद्यतयत् ’ इति च ” इति श्रीभाष्ये उक्तम् । तदत्रानुसन्धेयम् । खतन्त्रतया जीवप्रतिपादनं ‘ कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते ’ इत्येतत्प्रश्नोत्तरप्रकरणोऽस्मिन्न सङ्क्षेपेतेति भाव्यकृतामाशयः ।

१. ग्र. पू. ‘ प्राणादित्यशब्दः ’ । २. ग्र. पू. मन्त्रेणाप्युक्तम् ।

अभिमुखीकृतैति । तदेतत् ब्रह्म ऋचा उक्तमित्येव व्याख्यातुं शब्दयम् । किन्तु अस्तिरूप-
सर्गस्त्रानतिप्रयोजनः स्यात् । अतः ‘ प्रसिद्धं पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मभिमुखीकृत्य वक्ष्यमाणमुक्तं ’ मिति
योजना आदतेर्ति भावः । ऋग्ड्यन्त्रेणेति । छन्दोदाचलाद्व्यन्त्रत्वम् । न त्वयं ऋग्ड्येदे पठितो मन्त्रः ।

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
सहस्रशिमःशतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

‘ विश्वरूपं हरिणमिति । विश्वरूपं सर्वशरीरम् । जातानि वेदांसि^१
यस्मात्स जातवेदाः । “प्रज्ञा च तस्मात् प्रसूता पुराणी” ति सर्वज्ञानोत्पादकम् ।
परायणं परमप्राप्यम्^२ ज्योतिः सर्वप्रकाशकदीसिमन्तम् एकं अद्वितीयम् तपन्तं
जाठराम्यांदिरुपेण तपन्तम्, “सन्ताप्यति स्वं देहमापादतलमस्तकम्” “अहं
वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।”
इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्; हरिणं हरिमित्यर्थः । हरिशब्दस्य नान्तत्वं छान्दसम् । वर्तमानः
अनुवर्तमानः । तद्विद्येयतया तच्छ्रीरमूर्त इति यावत् । सहस्रशिमः नानाविध-
विश्यविश्यकज्ञानवान् । प्रजानां^३ स्थावरजङ्गमात्म(?)कानां^४, प्राणः^५ धारकः सूर्यः^६
सूर्यकृपकाशः^७ पृष्ठः जीवः शतधा देवमनुष्यादिनानाविधदेहात्माभिमानशालितया
सुषुप्तिस्थानादुद्यते^८ । सर्गकाले उदयत इति वाऽर्थः ॥ ८ ॥

जाठरेति । विश्वरूपमिति प्रजासृष्टिरूपा । जातवेदसमिति^९ ज्ञानप्रदानम् । परायणं
ज्योतिरिसारांच्यतयाऽस्तथानम् । अतः अन्ते तपन्तमित्यनेन आराधनोपयुक्तार्थसम्पत्युगुणतापो
क्रिक्षित इति ज्ञायत इति भावः । अनुवर्तमान इति । उपसर्गस्य द्योतकमात्रत्वात् तदभावेऽपि
अपेक्षाहुरोरेन केवलधातुरपि इममर्थं प्रतिपादयितुमहत्येवेति भावः । नानाविधविषयेति ।
आदित्यरूपमुख्यर्थस्यात्र विरहात् अतिशयोक्तिन्यायेन एवं व्याख्यातव्यं भवतीति भावः ।
सुषुप्तिस्थानादिति । ‘उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति’ इति पूर्वेण ऐक्लृप्यमभिसन्धायेदम् ।
तत्र उदयन् यत् प्रविशतीत्युदयस्य अनुवाद्यगतत्वात् ‘तेन प्राच्यान् प्राणान् रक्षिषु सन्निधत्ते’
इति सृष्टयनन्तरकालिकव्यापारमित्यानाच तथा व्याख्यानमावश्यकम् । अत्र तु तथा विशेषानव-
गमात् आद्य एवोदयः स्वरसतः प्रतीयते । न च पूर्ववैरूप्यं दोषः । ऐक्लृप्ये प्रमाणाभूवेन
तस्यैव तथात्मादित्यमित्रेणाह—सर्गकाल इति ।

१. ग्र. “वेदांसि वेदाः” । २. आ. ना. “परं प्राप्यम्” । ३. ग्र.
‘जाठरादिल्यादि’ । ४. आ. ना. प्राणानाम् । ५. आ. ना. स्थावरजङ्गमात्म-
कानां प्राणानाम् । ६. आ. ना. नास्ति । ७. आ. ना. पू. नास्ति । ८. ग्र.
व्यतिरिक्ते शु ‘प्रकाशकः’ । ९. ग्र. उदयति ।

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणश्चोत्तरश्च तद्ये ह वै
तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकभिजयन्ते त
एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ।
एष ह वै^१ रथिर्यः पितृयाणः ॥ ९ ॥

एवं सूक्ष्मप्रकृतिजीवशरीरकस्य प्रजापतेः रथिप्राणशब्दितप्रकृतिपुरुषस्थप-
भोग्यभोक्त्वात्मना विभागमुपवर्ष्य तस्यैव परमात्मनः अखण्डकालरूपेण स्थितस्य^२ स्वण्ड-
कालरूपेण विभागं दर्शयिष्यन्^३ चित्तावतरणाय वा उपासनार्थं वा संवत्सरास्त्वयज्ञापतेः
दक्षिणोत्तरायणात्मकं रथिप्राणरूपं विभागं, तथा मासास्त्वयप्रजापतेः रथिप्राणशब्दितं
कृष्णशुक्लपक्षात्मकं विभागं, अहोरात्रात्मककालरूपप्रजापतेः रथिप्राणात्मकं रात्र्य-
हरात्मकं विभागं, तत्परंगेन रथिशब्दार्थदक्षिणायनकृष्णपक्षरात्र्यपेक्ष्या पाणशब्दार्थ-
भूतोत्तरायणशुक्लपक्षदिवसानां उत्कर्षश्च वक्तुमारभते—संवत्सरं वा इति । तस्य^४
संवत्सरास्त्वयकालरूपस्य^५ प्रजापतेः दक्षिणोत्तरशब्दिते अयने^६ सूर्यगत्याधारभूते द्वे
रूपे स्तः । “तद्ये ह वा इति । ह वा इति प्रसिद्धौ स्मरणे वा । अयमर्थः । तत्^७ तत् ये
पुरुषाः^८ इष्टापूर्ते दत्तमिति तत् कर्मोपासत इत्यर्थः । “य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते
दत्तमित्युपासते” इति श्रुत्यन्तरैकार्थ्यात् कृतशब्दो दत्तपरः । इष्टं यागादि श्रौतं^९,
पूर्वं खातादि । इतिशब्दः प्रकारवचनः । यागदानवापीकूपादिकं कर्म येऽनुतिष्ठन्ति,
ते चन्द्रम^{१०}सम्बन्धिनं लोकं अभिजयन्ते अभिजयन्ति^{११} प्राप्नुवन्ति । त एव
पुनरावर्तन्ते । न त्वामोपसका उत्तरमार्गेण गत्वा इत्यर्थः । तस्मादेत इति ।
तस्माद्वेतोरेते कर्मठाः प्रजास्त्वर्गादिलक्षणक्षुद्रफलकामाः ऋषयः क्षुद्रफलदृष्टरः दक्षिणं
पन्थानं पितृयाणशब्दितं प्रतिपद्यन्ते । एष एव^{१२} पितृयाणः रथिः अन्नप्रधानः;
वैष्णवीकभोगात्मक इति यावत् । यद्यपि “धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण” इत्यादिप्रमाण-

-
१. “इत्येष वै” । २. आ. ना. ‘अखण्डकालरूपेण स्थितस्य’ नास्ति ।
 ३. आ. ना. प्रदर्शयिष्यत् । ४. आ. पू. ‘तस्य’ नास्ति । ना. “तद्वत्” ।
 ५. आ. कालरूपप्रजापतेः । ६. आ. ग्र. पू. “द्वे अयने” । ७. आ. ‘तत्’
नास्ति । ८. आ. ना. पू. “तत् तत्र” नास्ति । ९. ना. ‘ये पुरुषाः’ नास्ति ।
 १०. आ. पू. ‘श्रौतम्’ नास्ति । ११. पू. चन्द्रमसः । १२. पू. ‘अभि-
जयन्ति’ नास्ति । १३. आ. ना. ‘अत एव’ । १४. ग्र. ‘एव’ नास्ति ।

प्रतिपन्नः पुराणेषु दक्षिणमार्गनिर्दिष्टो धूमादिश्चन्द्रान्तः पितृयाणोऽप्यन्यः । संवत्सर-व्यवधूतषणमासामा दक्षिणायननिर्दिष्टोऽप्यन्यः । तथापि दक्षिणायनशब्देन द्वयोरापि व्यवहियमाणत्वात् कालमार्गयोरेकीकृत्य व्यवहार उपपद्धत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मेति । न हि प्रजापतिः सखस्त्वादेव प्रकृतिपुरुषाद्यताद्यतीत्युपपद्धते । तस्या विक्रियतात् । अत इदं विशेषणमाक्षिप्यत इति भावः । खण्डकालेति । संवत्सरमासाहोरात्र-हूपेण त्रेयेत्यर्थ । यद्यपि ‘संवत्सरो वै प्रजापतिः तस्य त्रीणि रूपाणि संवत्सरो मासोऽहोरात्र इति’ इत्येवं विभागो न दृश्यते तथापि ‘संवत्सरो वै प्रजापतिः’ ‘मासो वै प्रजापतिः’ ‘अहोरात्रो वै प्रजापतिः’ इति पृथक् पृथगभिवाजेन अर्थतस्तथा विभाग कृतो भवतीति भावः । चित्तावतरणायेति । चित्तस्य प्रजापती, प्रजापतेवां चित्ते, अवतरणम् । स्फुटप्रतीत्य इति तात्पर्यम् । संवत्सरः प्रजापतिरित्युक्ते श्रोता शङ्केत कथं संवत्सरः प्रजापतिरिति । तत्र, संवत्सरस्य हि द्वावैशां स्तः दक्षिणायनमुत्तरायणं च; तत्र एको रथः अपरः प्राण-इति प्रतिपादने, रथिप्राणहृषभित्वान्तर्मनः प्रजापतेः प्राणुक् । संवत्सरो यदि रथिप्राण-रूपांशद्वयवान् तर्हि स प्रजापतिर्भवितुर्भव्येवेति समाधानं कृतं भवतीति । यद्युच्येत-अयनयोर्वा कथं रथित्वप्राणत्वे । उपदेशादिति चेत् संवत्सरस्य प्रजापतिव्यमिति तथैवोपदेशान् निश्चाङ्गं प्रभीव्यर्थं । किं तत्र चित्तावतरणार्थमिति किञ्चिद्विभातव्यम्—इति तत्र तत एवावरसात् प्रयोजनान्तरमाह—उपासनार्थं देवति । आम्रानस्य हि फलं किञ्चिद्वश्यं वाच्यम् । तत्र अयुक्तार्थोपपादकूलं न सम्भवति, उपासनमगला प्रयोजनं वाच्यम् । सम्भवति च तत् । कर्याव्यानादपूर्वमिति न्यायादिति भावः । तत्प्रसङ्गेनेति । कुत्र इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रश्नस्योत्तरवचनप्रकरणमिदम् । तत्र प्रकृतिपुरुषहूपेण संवत्सरादिकालहूपेण च स्थितात् प्रजापतेः प्रजाः प्रजायन्त इत्युत्तरमभिप्रेतम् । अत्र अयनयोः पक्षयोः दिवाकालरात्रिकालयोश्च मिथ उक्तर्षापूर्कप्रतिपादनस्य नास्त्युपयोगः । अतः साक्षात्सङ्गत्याभावात् प्रसङ्गसङ्गतिरेव-वाच्येत्यभिसमिधः । आधारेति । वाधिकरणे ल्युडिति भावः । स्मरणे देवति । उक्तप्रसङ्गसङ्गत्यासुपुण्यमिदमर्थान्तरमिति बोच्यम् । अयमर्थं इति । श्रोतृणामवधानसम्पादनाय व्याख्यानप्रतिज्ञेयम् । इदं ल्युक्तं शक्यम्; पाठान्तरेण वा भवितव्यमिति भावति । उपरि उपासत इत्यर्थं इत्यत्रसोर्थशब्दो वा लक्ष्यः । तदिति छत्रसप्तमीकमव्ययमित्येताह—तत् तत्रेति । कृतमित्यस्य वक्ष्यमाप्नश्चरेण विवक्षितमर्थमाह—दत्तमिति । द्वितीयतच्छब्दस्य इतीशब्दानन्तरं स्थानमित्यमित्येताह—इति तदिति । तं व्याचष्टे—कर्मति । इदं पूर्वमिति विशेषोपादानं तच्छब्दर्थजिज्ञासायां सामान्यमादिपतीति भावः । उक्तेऽर्थे उपपतिं दर्शयन् स्पष्टतरं विशेषोति—य इम इत्यादिने । आत्मनेपदं छान्दसमिलभिप्रेत्य न्यायं रूपं दर्शयति—अभिजयन्तीति । कियाकलेय भोगस्य कर्त्रमित्रायतां गमयितुं व्युत्येनापि श्रुतिरत्मनेपदं परिगृह्णातीति हेयम् । चान्दसप्तमैवत्येवकरः आदियलोकव्याप्तिपरः । स्पष्टत्वादिदं नोक्तम् । एकाकारार्थं विवृणोति—नन्तिव्यति । तस्माद्वेतोरिति । यसात् चन्द्रमसं गत्वा पुनरावर्तन्ते तस्मादित्यर्थः । चन्द्रलोकप्राप्तव्यपुनरावृत्तिमत्त्वे हि दक्षिणमार्गस्य लक्षणभूते । तदृशी चन्द्रलोकप्राप्तिः पुनरावृत्तिश्च यस्मादेतेषां विदेते

तस्मादेते दक्षिणामार्गगमिन इति भावः । एते कर्मठा इति । एत इत्यज्ञुल्या निर्देशात् सामान्यविकारित्वं ततोऽनुस्कर्षक्ष प्रतीयते । तत् कर्मठा इत्यनेन स्फुटीकृतम् । नन्वीदशानां कथमृषित्वमित्याशाङ्क्ष अविरोधेन तदव्याचष्टे—क्षुद्रेति । अतोन्निदिवार्थदर्थित्वादव्याहृतमृषित्वम् । परन्तु कृच्छ्रलब्धां तां शक्ति बत क्षुद्रफलकर्गमात्रे विनियुज्ञात इति खकीय शोकमाविष्करोति श्रुतिरिति भावः । ‘ऋषित्वयोग्याः’ इत्यमि शब्दं व्याख्यातुम् । तथास्त्रे योग्या अपि तथा न मवन्ति क्षुद्रफलसज्जादिति शोकाविष्कारः ।

पन्थानमिति । यद्यपि दक्षिणमित्येतावन्मात्रं मूले भूयते तत्र चोपक्रमानुसारेण अयनभित्येव विशेष्यं योजनीयं तथापि प्रसिद्धस्य संवत्सरावयवमूलस्य दक्षिणायनस्यैहनन्वयात् ‘स एतं देवयानं पन्थानम्’ इत्यादिश्रुतिप्रयोगप्रसिद्धं विवरक्षतार्थान्तरप्रयामिज्ञापकमिदं विशेष्यसुपात्तमिति ह्येम् । अर्थान्तरं ज्ञापयितुमुक्तं पितृयाणशब्दितमिति । एवं संवत्सरप्रजापतेर्विभाग उक्तः । तत्र दक्षिणायनसम्बन्धिं प्रासङ्गिकं चोक्तम् । अथास्य रथित्वमुच्यते—एष चा इति । अत्र ‘यः पितृयाणः एष रथः’ इति श्रूयमाणपद्मोजना । तत्र एतच्छब्दः पितृयाणपरामर्शीति स्पष्टम् । परन्तु पूर्वं दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते इति दक्षिणमार्गः प्रस्तुतः । अयो पितृयाणस्य रथित्वे उच्चैर्माने पूर्वेण सह अस्य का सङ्गतिरिति शङ्का जायते । तत्र यः प्रस्तुतो दक्षिणमार्गः स एव पितृयाण इत्युच्यते नान्य इति ज्ञापनीयम् । ज्ञापितं चैतत् पूर्वमेव ‘दक्षिणं पन्थानं पितृयाणशब्दित’ मित्येनेन । तदिह पूर्वसितगत्या वक्तव्यमर्थं पूर्वोक्तपरामर्शिना एतच्छब्देन लभ्यमानमिव कृत्वा आह—एष एव पितृयाण इति । तस्य कथं रथित्वमित्युपपादनाय विष्णोति—अन्नेत्यादिना । सूचितमर्थं स्फुटीकृतुं दक्षिणायनपितृयाणयोर्वैलक्षण्यप्रतिपादनपूर्वकं शङ्कते—यद्यपीति । तथा च दक्षिणायनकाळं प्रस्तुतम्, इत्यपूर्तकारिणः पितृयाणेन चन्द्रमसं प्राप्नुन्तीत्युक्ते का सङ्गतिरिति भावः । समाधत्ते—तथापीति । अयं भावः । दक्षिणाश्वशब्देन द्रौयोरपि व्यवहारोऽस्ति कालस्य च मार्गस्य च । एवमुत्तरायणशब्देनापीति द्रष्टव्यम् । तत्र संवत्सरस्युगुणतया कालस्य प्रजापत्यनुगुणतया मार्गस्य च प्रतीतिर्भवति । एकशब्दोपादानेन हु उभयोरभेदः प्रतीयते । तत्र स्वप्रकाशलङ्घारेत्विव एकस्य प्रकृतत्वं अपरस्योपरज्ञकृत्वमात्रं, न प्रकृतोपयोगः । तत्रास्य प्रजापतिप्रकरणलात् तत्सम्बन्धी मार्गं एव प्रकृतो ग्राहः न कालः । तथा च पितृयाणदेवयानमार्गवेव दक्षिणायनोत्तरायणस्युपतया इह विवरक्षिताविति ।

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्याऽऽत्मानमन्विष्या-
दित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतद्मृतमभयमेतत्परायण-
मेतस्मान्ब पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधः । तदेषः श्लोकः ॥ १० ॥

अथोत्तरेणेति । अथशब्दो वाक्यान्तरोपकमे । ये तावत् “किं प्रज्ञा करिष्याम” इति विरक्ता ऋषयः कायक्षेशादिलक्षणेन तपसा, स्त्रीसंगराहित्यलक्षणेन

ब्रह्मचर्येण, आस्तिक्यबुद्धिलक्षणया श्रद्धया, प्रत्यगात्मविदया, परमात्मानसुपास्य, अर्चिरादिना उत्तरेणायनेन^१ “आदित्याच्छन्दमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती” लुक्तकरणे ब्रह्मप्राप्तिद्वारभूतमादित्यं अभिजयन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्वेष्टव्यतया निर्दिष्टमात्मानं स्तुत्वं तेषामपुनरावृतिं दर्शयति— एतद्वै प्राणानामिति । आयतनशब्दपेक्षया एतदिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । प्राणानां प्रोणभूतां^२ आयंतनं आधारभूतम् । “तदथा रथस्यारेषु नेमिरपिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वरपिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिता” इति परमात्मनः सकलन्तेनाधारत्वोक्तेः । एतत परायणं परमप्राप्यमित्यर्थः । एतसाम्बुद्धं पुनरावर्तन्ते । उपासका इति शेषः । उत्तरेण मार्गेण गताः “मसुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत्” इत्युक्तरीत्या परमात्मानं प्राप्य न निर्वर्तन्त इत्यर्थः । एष निरोधः । एषः “प्रजाकामो वै प्रजापतिं” रिति प्राक प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परमात्मा स्वं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिनिरोधकारी । अतस्तु परमात्मानं प्रजापतिशब्दितं प्राप्तस्य तदुपासकस्य अपुनरावृत्तिरूपपद्यत इति भावः । अत एष इत्येतच्छब्देन प्रजापतिपरामर्शात् आत्मानमन्विष्येत्यात्मशब्दोऽपि प्रजापतिपर एव । अत एव^३ एतस्वर्वमभिग्रेत्य सर्वव्याख्यानाधिकरणे व्यासार्थैः “तप्सा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽस्त्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते एतसाम्बुद्धं पुनरावर्तन्ते” इति अर्चिरादिगत्या अपुनरावृत्तिगतिपादनात् “प्रजाकामो वै प्रजापतिं” रिति प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः परं ब्रह्मति प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् । ततश्च प्रजापतिसुपासीनस्यार्चिरादिगत्यपतिपादनात् कथं प्रजापतेर्ब्रह्मत्वमिति शङ्का निराकृता^४ । तदेष श्लोकः तत् तस्मिन् संवत्सरसंत्पन्निः प्रजापतौ वक्ष्यमाणः श्लोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. वाक्यान्तरेति । उत्कृष्टोत्तरायणप्रतिपादनपरवाक्येत्यमिसन्धिः ।

अभिजयन्ते ; के? न तद्वाचकं पदसुपात्मम् । कोऽभिग्रायः । तेज्जीव दुर्लभा इति । भूविष्टया सुलभत्वे हि ‘इमे’ हाते निर्देशः कियेत । उत्तरमार्गसिष्टास्तु अस्यन्तं विरलः । अस्यन्तं दुर्लभाः । किंव ‘इमे’ इति निर्देशोऽप्यस्माकं तान्प्रस्तुपचाराय कल्पेतेति द्विभेदति श्रुतिः ।

१. ग्र. ‘अर्चिराद्युत्तरायणेन’ । २. आ. ‘प्राणभूतानाम्’ ३. ग्र. ‘एव’ नास्ति । ४. ग्र. पू. इदं वाक्यं नास्ति । ५. आ. “संवत्सराख्य” ।

एवं च विशिष्यानिर्दिश्यमानतयैव एषमुखरमार्गाधिकारिणां दक्षिणमार्गाधिकारिभ्योऽतिमात्रवैलक्षण्यं व्यजितं भवति । तत् स्फुटीकरोति—ये तावदिति । तेन हि प्रजाकामा विषयसङ्गिनः । एते तु ‘किं प्रजया करिष्यामः’ इत्येवं स्थिता विरक्ता इति । कायद्वेषैति । विहितमुपवासादिकमित्यर्थः । तपसेति विहितानुषानं, ब्रह्मचर्येणिति निषिद्धवर्जनं, श्रद्धयेत्याधिकारसम्पत्तिः, विद्ययेति अद्भूतं स्वात्मोपासनं चासिप्रेतमिति भावः । उपास्येति । नष्टस्त्पलम्भाय प्रवृत्तो हि याद्वुपलभ्मं तद वस्तु सदरं तुद्वौ धारयति । तदिहान्वेषणेन उपासनं लक्ष्यत इति भावः । उत्तरेणेत्यस्य विशेष्यं अयनं महाप्रकरणाह्यते । तच्च मार्गरूपमिति पूर्वोक्तारिला स्थितम् । तदाह—अर्चिरादीति । उत्तरेणेत्यादित्यान्तशब्दमालायां प्रथमवर्जमन्ये अनिवृत्येत्र त्यवन्ते अन्वीयन्ते । प्रथमस्तु असिजयन्त इत्यस्मिन्नाह्याते । अतोऽत्र प्रथमपठितसापि चरमं व्याख्यानमिति हेयम् । पाठप्राथम्यं तु अद्येत्युपकर्म्यमाणस्यावान्तरप्रकरणस्य एतदीयतया प्राधान्यादिति । ननु यद्युत्तरमार्भेण आदित्यं प्राप्नुवन्ति तावता चन्द्रप्राप्तिहेतुभूतान्मार्गान्तरादस्य क्षे निशेष इत्याद्वापरिहारय सप्रमाणं विशिन्नम्—आदित्याच्छन्दमसमितिः । लाल्यं, तस्य हन्वेषणं भवति । तेनात्मनः प्राप्यत्वे सिद्धे ‘अनिवृत्य आदित्यमसिजयन्ते’ इत्यादित्यप्राप्तिः किमर्थमुच्यत इति पर्यालोचनायां तदप्राप्तिद्वारतयेति प्रतीयते । तच्चान्यत्र स्पष्टेवेत्यमिति भावः । नन्वादिलास्य ब्रह्मप्राप्तिद्वारत्वं काममस्तु । ततोऽपि को विशेष इति शङ्कापरिहारय एतद्वै प्राणानामित्यादिप्रतितिरिलमित्यप्रेणावतारयति—अन्वेष्टवृद्धयतयेति । स्तुवन्निति । प्रकृतोपयोगितया क्षेत्रेन गुणान् कीर्तयन्निर्विर्यः । गुणमित्यानं हि स्तोत्रम् । एवं चास्य वाक्यस्य आत्मस्खरूपनिरूपणे न तत्परता । अपि तु अनुराघ्वत्तिप्रतिपादने, तेन पुनरावृत्तिमतो दक्षिणमार्गादसोत्तरमार्गस्य विशेषप्रतिपादने चेति द्रष्टव्यमिति भावः । नपुंसकेति । अन्यथा आत्मपरामर्शितया पुष्टिकृता स्यादिति भावः । आधारभूतमिति । आत्मतया धारकमित्यर्थः । अमृतं निरतिशयमेग्यम् । अभयं दुःखासम्भवम् । खर्गसुखवत् नश्चरत्कृतमयश्चन्त्यमिति यावत् । परमप्राप्यमिति । ततोऽन्यत् प्राप्यं नास्तीर्थः । एतस्मादिति । पुनरावृत्तिहि तस्यामोर्यताद्वा नश्चरत्वाद्वा प्राप्यान्तरसत्त्वाद्वा शङ्कयेत । तत् त्रितयमपि नास्ति । एतस्य सर्वात्मतावत् । तस्माद्वुनरावृत्तिरिति । उपासका इति । कर्त्रपेक्षायां पूर्वमनिवृत्यनेनोपस्थिता हन्वेषणकर्त्तारं एवान्वेतुमहूर्वैति भावः ।

एष इति । इतिशब्दः पूर्वेणान्वितः उत्तरमार्गस्य वैलक्षण्यप्रतिपादनसमाप्तिवेतक इत्याशयः । प्रागिति । उक्तरीत्या इतिशब्देनावान्तरप्रकरणस्य समाप्तत्वावगमात् ततः परं श्रूयमाणोऽयमेतच्छब्दः परमप्रकृतं प्रजापतिं परामृशतीति भावः । स्वं प्राप्नुयेति । दक्षिणायनेन गच्छत् तं न प्राप्नुवन्ति । तस्मात् तेवां पुनरावृत्तिनिरोधी न भवतीति भावः । निरोधकारीति । कर्तरि विजिति भावः । कारणान्तरेण पुनरावृत्तिप्रसङ्गविरहेऽपि परमात्मनः स्वतन्त्रत्वेन स कदाचित् पुनरावृत्तिसङ्कल्पं यदि कुर्यात् ताहें किं कर्तव्यमिति शङ्कापरिहारायां वाक्यशेषः । ‘ज्ञानी लाल्यम् मे मतम्’ स च मम प्रियः । ‘तेषु चाप्यहम्’ इति वहतत्स्य त्राद्वासङ्कल्पकरणे कः प्रसङ्ग इति विवक्षितमित्यशयः । एवमन्त्र प्रतिपादितस्य अपुनरावृत्ति

हेतुत्वस्य परमात्मलिङ्गत्वात् तदधीनमिद्दिकमर्थविशेषमाह—अत्र एष इतीति । आत्म-शब्दोऽपीति । न हानुपासकस्य स्वेतरोपासकस्य वा प्रजापतिः पुनरावृत्तिनिरोधकारी भवेत् । तेनाप्युपास्य आत्मा प्रजापतिरेवेति । इदमत्र आकूतम् । कारणतया प्रतिपाद्यमानत्वात् प्रजाकामो ह वै प्रजापतिरिति निर्दिष्टः प्रजापतिः परमात्मेति पूर्वमेवोक्तम् । तस्यैवेह पुनः भाद्रमशब्देन एतच्छब्देन च निर्दिष्टस्य उपास्यत्वाचिरादिगतिप्राप्यत्वापुनरावृत्तिहेतुत्वप्रतिपादन्नाः ददिष्ट तस्य परमात्मत्वं वेदितव्यमिति । तदिदं संवादार्थं श्रुतप्रकाशिकोदाहरणव्याजेन स्फुटी-करीति—अत एवेति ।

संवत्सरात्मनीति । नन्वितिशब्देनावान्तरप्रकरणावसानं सूचितम् । एष निरोध इत्येतच्छब्देन च प्रजाकामो ह वै प्रजापतिरिति निर्दिष्टः परमप्रकृतः प्रजाप्रतिः परामृश्यते इत्युक्तम् । तथा सति कथमिदानीं अयमेतच्छब्दः संवत्सरात्मानं प्रजापतिं निर्देषु शकोति । व्यवहितत्वात् । इति चेदुच्यते । इतिशब्देन उत्तरमार्गचौलक्षण्यप्रतिपादनसमाप्तियोग्यत इत्युक्तम्; न तु प्रकरणसमाप्तिरिति । एतच्छब्देन च संवत्सरो वै प्रजापतिरियत्रोपस्थित एव प्रजापतिः परमपृश्यते । स तु परामृश्यमानः केवल एव परामृश्यते न संवत्सरात्मत्वविशिष्टतया । अस्य आकारस्य पुनरावृत्तिनिरोधकाणे अनुपयोगित्वात् । कारणत्वाकारस्यैवपैक्षितत्वात् । एत-ज्ञानायैव ‘एषः प्रजाकामो वै प्रजापतिः इति प्राकू प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टः’ इति विवरणं कृतम्, न तु तद्वाक्योपस्थितपरामृश्यत्वात्पृथिव्येण । तसात् मध्ये निरोधवाक्ये अनाकांक्षितत्वेन संवत्सरात्मत्वविशेषणपरिस्थितेऽपि अत्र विशिष्टपरमाणे नानुपतिलेशोऽपीति ।

एतसात्र पुनरार्तन्त इति हेतोः एष उत्तरमार्गः निरोधशब्दवाच्यो भवति पुनरावृत्तिनिरुद्धीर्णीति व्युत्पत्तेः । न च दक्षिणामार्गं एवमित्येवमपि शक्यं व्याख्यातुमिति दृष्टव्यम् ।

वक्ष्यमाणं इति । एष श्लोक इत्यत्रित्यस्य एतच्छब्दस्य विवरणमिदम् । बहूचैरधीत इति पूरणीयम् ।

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम् ।

अथेष्व अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे पष्ठर आहुरपितमिति ॥ ११ ॥

पञ्चपादं पित्तरमिति ॥ वत्सरसंवत्सर^१परिवत्सरेडावत्सरानुवत्सररूपाः पञ्च पादाः यस्य स पञ्चपादः । अथ वा हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणात् षडूतवः पञ्च-र्त्वः संपद्यन्ते । ते पादाः यस्य स पञ्चपादः^२तस्म । पितरं सर्वस्य जनकं, द्वादशाकृतिं द्वादशमासाकृतिं, दिवः स्वर्गात् परे परस्मिन् अर्धे स्थाने पुरीषिणं पुरीषशब्देन स्वर्णभूमिसन्निहितं ब्रह्माण्डगोलकावरणमुच्यते । सोऽस्य स्थानत्वेनास्तोति पुरीषिण-माहुरित्यन्वयः । अथशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । उशब्दः अवधारणे । परशब्द-

1. ना. “संवत्सरवत्सर...” । 2. ग्र. ‘पञ्चपादः’ नास्ति ।

उख्युक्षवचनः । पूर्वोत्तेभ्योऽन्ये उख्याष्टाः, इमे कालत्वविदः आदित्यादिग्रहसं-
कर्मलक्षणचक्रयुक्ते, अतुलक्षणारघटकयुक्ते, संक्षसरास्ये रथे जगत्सर्वं बिचक्षणं कुशलं
निश्चलं यथा भवति तथा अर्पितमित्याहुः ॥ ११ ॥

‘प्रभवो विभवः शुक्रः’ इति पठिते षष्ठ्यायनचक्रे प्रथमे पञ्च क्रमेण वत्सरादि-
नामानः । पुनः षष्ठ्यादयः पञ्च तथा । पुनरपि एकादशादयः पञ्च लक्ष्यान्नं द्रष्टव्यम् । एवं
पञ्चाल्पीक्रमेण संक्षत्सरक्रमस्य परिवर्तमानत्वात् पञ्चपादत्वमुक्तमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—वृत्सरेरेति ।
तैत्तिरीयब्राह्मणे एकत्र ‘संक्षत्सरः, परिवृत्सरः, इदावृत्सरः, इद्वृत्सरः’ इति पञ्च नामानि
दृश्यन्ते । अपरत्र चतुर्थस्येदुवृत्सरस्य स्थाने असुवृत्सरः पठित इति विशेषः । एकैकस्य हायनस्य
पञ्चपादत्वं बक्षमिति यदि मन्येत तदसुवृत्सरेनान्यथा व्याचष्टे—अथवेति । पञ्चवर्तव इति ।
‘द्वादशा मासाः पञ्चत्वः’ इति वेदेष्वेवाम्नातामिहानुसन्धेयम् । ऋतुप्रधातिक्रमेण हि संक्षत्सरो
याति । तेन ऋतुनां पादत्वम् । स्वर्णभूमीति । ‘तदण्डमभृद्द्वेष’ ‘तदण्डमकरेत द्विधा’
‘ताम्यां स शकलाम्यां च दिवं भूमिं च निर्मये’ इति मनूक्तरीला हिरण्यस्याण्डस्य शक्तेभ
दिवो निर्मितत्वात् विश्वक्रोशास्योपरितनी भूमिः स्वर्णमयी भवति । तस्या अस्युपरि यदावरणमास्ति
तप्तुरीषपद्वाच्यमिति ।

उत्कृष्टेति । एमियद्वृच्यते तदेवोपादेयमिति भावः । संक्षत्सरात्मनः प्रजापते: स्थानो-
पदेशपरोऽन्यं मन्त्रः पक्षद्वयमुपन्यस्य चरमे सिद्धान्तातामित्यव्यज्ञयति । तत्र प्रथमः पक्षः, दिवः
परे स्थाने वर्तते इति कण्ठोक्तः । दूरे स्थितस्य कथं संक्षत्सररूपकालनियन्त्रत्वमिति शङ्खायां
‘प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति’ इत्यभावाधिकरणसूक्तोक्तन्यायेन सङ्कल्पमात्रेण तदुपत्वमिति
समाधानामित्रियेण पञ्चपादं द्वादशाकृतिमिति शरीररूपणं कृतम् । अण्डान्तवर्त्तयि समस्तं
वस्तुजातं व्याप्त्य वर्तमानत्वादिवैव स परमात्मा वर्तते इति द्वितीयः पक्षः । स तु परमरहस्य-
तात्र कण्ठत उच्यते । अपि तु ‘सप्तचक्रे’ ‘षडरे’ इति रथरूपणेन व्यञ्जयते । न ह्यविष्टा-
तारं रथिन विना रथस्य प्रत्यक्षिरस्ति । तथा इहैव स्थितः संक्षत्सररथं नियमयतीत्यमेव पक्ष
आदरणोय इति ।

जगत्सर्वमिति । अर्पितमिति पारतन्त्र्यप्रतीतेन परमात्मनो विशेषतया प्रहणं
मुच्यते । अतः पारिशेष्यात् जगदेव प्राप्तमिति भावः ।

**मासो वै प्रजापतिस्तस्य कुण्णपक्ष एव रथिः शुक्रः^१ प्राणस्त-
सादेत ऋषयः शुक्र इष्टि कुर्वन्तीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥**

‘यथा संक्षत्सरो रथिप्राणात्मना विभक्तः, एवं मासोऽपि’ इत्युपासनार्थं प्रदर्श-
यति—मासो वै प्रजापतिरिति । स्पष्टोऽर्थः । तस्मादेत इति । यसात् शुक्रः

1. आ. “शुक्रः पक्षः” ।

पक्षः^१ प्राणतया उल्कृष्टः तस्मात् ऋषयः अतीन्द्रियार्थद्विष्टारः सर्वेऽपि शुक्लपक्ष एव शोभनानि कर्मणि कुर्वन्ति । इतरे अनृष्टयः अज्ञाः पुनः अप्राणतया असारभूते कृष्णपक्षे कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रथिप्राणात्मनेति । यद्यपि ‘एष ह वै रथिर्यः पितृयाणः’ इतिवत् ‘एष ह वै प्राणो यो देवयानः’ इति उत्तरमार्गस्य प्राणत्वं नोक्तं तथापि ‘एतद्वै प्रजानामायतनं मिलतुरुक्ता ‘एनद्वै प्राणानामायतनम् एतस्मात् पुनरार्थतन्ते’ इति प्राणपदवटनात् प्राणभूतां परमश्रेयः प्रासिसाधनतया उत्तरायणस्य प्राणत्वमौपचारिकं सूचितमेवेति नामुपपतिरिति ज्ञेयम् । उपासनार्थमिति । एतेन पूर्वोक्ते वित्तावतरणार्थत्वे नातीशादर इति व्यञ्जयते । मूले तस्मादिलस्य शुक्लपक्षस्य प्राणत्वादिस्थर्थः । अस्तु प्राणत्वम् । तत्वात् तत्र कथमनुष्ठानमित्यतः सोपस्कारं व्याचष्टे—यस्मात् उल्कृष्ट इति । प्राज्ञानामनुष्ठानकालतया उत्कर्षः सूचित इति भावः ।

अनृष्टय इति । नन्वेतदनुपपत्तम् । पूर्वं ‘एत ऋषयः’ इति श्रवणात् । यदि हि ‘ऋषयः शुक्ले कुर्वन्तीतर तरस्मिन्’ इत्येतावन्मात्रं श्रूयेत तर्हि ‘इतरे क्रापिभिन्ना अनृष्टयः’ इति विवरणं युज्येत । एत ऋषय इत्येवमभिभाय अनन्तरं इतर इति निर्देशात् अन्ये ऋषय इत्येव खरसतः प्रतीयते । अतस्तथैव व्याख्येयमिति चेत् । अत्रेदमधेयम् । ‘एत ऋषयः शुक्ले कुर्वन्ति । इतरे ऋषयः कृष्णे कुर्वन्ति’ इति वचनव्यक्तौ अज्ञीक्रियमाणाणां कस्यचिद्विशेषस्यानवगमात् वाक्यमेव वृत्तन्तं वर्थं भवति । न हि उभयोरपि पक्षयोः समं प्राशास्यं प्रतिपाद्यत इति युक्तमज्ञीकर्तुम् । पूर्वापरप्रक्रियाविरोधात् । म.सस्य प्रजापतित्वकथनस्य पक्षयोर्बिभज्यवचनस्य चाल्यन्तवैयर्थ्यापातात् । उपासनामात्रार्थत्वादस्यातिरुच्चल्लब्धात् । तस्मात् ‘एते केवनं शुक्ले कुर्वन्ति । इतरे सर्वे कृष्णे कुर्वन्ति’ इत्येव वचनव्यक्तिः । अत्र हेतुरपेक्ष्यते कस्मादेवं केवनं शुक्ले कुर्वन्ति नेतरस्मिन् इति । तद्यतिपादनपमेतत् ‘ऋषय’ इति । यस्मादेत ऋषयः प्रज्ञाः विशिष्टकालावगमकुशालाः तस्मादेते विभिष्टे शुक्लपक्षे कुर्वन्तीति । एतेन, अनृष्टिवादेव इतरे इतरस्मिन् पक्षे कुर्वन्तीति तत्रापि हेतुरादिसो भवति । तथाच इतरेऽनृष्टय इत्येवं पर्यवसानमित्यात्मसूखमधर्षिताऽत्र भाष्यकारस्य निपुणं विभाव्या । ‘अनृष्टयः अज्ञाः’ इति पुनर्विवरणेन हि स्वष्टमत्र स्वामिप्रायं प्रकाशयतीति ।

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रथिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रातौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

असुमेव विभागं अहोरात्रेऽप्युपासनाय प्रदर्शयति—अहोरात्रो वै प्रजापतिरिति । स्पष्टोऽर्थः । प्राणं वा एत इति । यस्मादेतोरहः प्राणस्त्वं,

१. पू. “पक्षः” नास्ति ।

अत एव रत्या रत्यर्थं, प्रयोजनस्य हेतुलविवक्षया^१ तृतीया । प्राणभूतेऽहि स्त्रीभिर्ये
संयुज्यन्ते त एते प्राणमेव प्रस्कल्दन्ति प्रकर्षेण शोषयन्ति^२ । प्राणापचारात् प्राणमेव
निप्रन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि स्वयोषिद्भूमनं गृहस्यैर्न कार्यमित्याशंक्य रात्रौ कार्य-
मित्याह—ब्रह्मचर्यमेव तदिति । रत्यर्थं रात्रौ स्त्रीसंप्रयोगो ब्रह्मचर्यमेव । मैथुनमेव
न भवतीत्यर्थः । तत्र दोषायेति यावत् ॥ १३ ॥

तत्र दोषायेति । ननु गृहस्थधर्मस्य ख्योषिद्भूमनस्य दोषत्वापादकतया प्राण-
रूपस्याहोऽपकर्षे, अतथाभूततया रथिरूपया रात्रेस्त्रकर्षश्च प्रतीयते । न चैवमेवात्मु को दोष
इति काच्यम् । ‘प्राणशब्दर्थभूतोत्तरारणशुङ्कप्रसादिवसानामुकर्षं च वक्तुमारभते’ इति पूर्वोक्त-
विरोधादिति चेत् । यथा दम्पसोः खच्छन्दवृत्तिर्गुरुसंविद्यो निषिद्ध्यते तथेह अहनि संसर्गनिवेद
इत्यमित्यात् । उग्राणां पूज्यत्वं हि तत्र निवन्धनम् । तथा ऋणरूपस्थाहोऽपीति ।

**अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह—वै तद्रेतस्तसादिमाः प्रजाः प्रजायन्त
इति ॥ १४ ॥**

ननु प्रकृतिपुरुषकालात्मकं ब्रह्म कथं प्रजानामुपादानमित्युच्यते । अन्नपरि-
णामभूतस्य रेतस एव प्रजोपादानत्वदर्दर्शनादित्याशंक्याह—अन्नं वै प्रजापति-
रिति । अन्नावशं, तदुत्पन्नरेतोऽवस्थञ्च यतः प्रजापतिशब्दिदं ब्रह्मैव, अतः
प्रकृतिपुरुषसंवत्सरमासादिकालान्नरेतोऽवस्थात्^३ ब्रह्मणः सर्वाः^४ प्रजाः प्रजायन्त इति
प्रजापतिशब्दिदत्स्य ब्रह्मण उपादनत्वमुपपद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

उपादानमित्युच्यत इति । न आत्र पूर्वमुपादानत्वं कुत्रोक्तमिति वाच्यम् । उत्पा-
दिते भित्तुने एकस्य प्राणस्य विश्वरूपं हरिणमित्यनेन मन्त्रेण प्रजापत्यात्मकचोक्या तत एव
तत्साहप्रिठिताया रथेरपि तत्सिद्ध्या च कार्ययो रथ्यप्राणयोरन्तरात्मतयाऽवस्थानेन प्रजापतेरपि
कार्यत्वं ताकरं प्रतीयते । न चेदं तस्योपादानत्वमन्तरेणोपपद्यत इति तदपि प्रतीतमेवेति ।

इत्याशङ्कयेति । इति श्रोतुराशङ्कां उत्थितां कृत्वेत्यर्थः । यद्वा इत्येवं चोद्यमाशङ्कयेति
योज्यम् । अन्नावश्यमिति । आम्यां शङ्कापरिहारान्यामस्य प्रश्नस्य सारार्थः प्रकाशितः । तथा
हि—कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति पृच्छतः कलनिधनः कालावनयायमित्याप्तः ।
स्त्रीपुंसाम्यां मिथुनीमवद्धयां प्रजा जायन्त इति प्रलक्षमेतत् । प्रलक्षाद्यगोचरात् परस्माद्
ब्रह्मणः सर्वमुत्पद्यत इति तु वृद्धा वाचक्षते । अत्र किं तत्त्वमिति जिज्ञासामह इनि । परं ब्रह्म

1. आ. ‘विवक्षयाम्’ । २. पू. शोचयन्ति । ३. आ. व्यापतिरिक्तेषु
“अवस्थास्थापात्” । ४. आ. ‘इमाः’ ।

प्रकृतिपुरुषौ सूच्छा तदात्मसत्थाऽवतिष्ठते । संवत्सरादिकालरूपेण वर्तमानः तत्सद्त्वनुगृणवर्षात्पादि-
प्रवर्तनेन अन्नमुत्पाद्य तदात्मतयाऽवतिष्ठते । अन्नं जग्धा तुः पुमान् यदा क्षिया संयुज्यते तदा
वीर्यात्मनां श्चितं क्रह्मा तस्या गर्भं प्रदिश्य ततःपरं कले प्रजाहृषो जायते । तस्मात् ब्रह्मणः प्रजा
जायन्ते, अन्नाजायन्ते, मातापितृभ्यां जायन्ते, रेतसो जायन्तं इत्येषां व्यवहारणां न मिथो
व्याधात् इत्याचार्यस्य इथता विस्तरेणात्तरं ददतोऽभिप्राय इति ।

तदे ह तत् प्रजापतित्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामे-
वैष ब्रह्मलोकोऽयेषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्मनृतं न माया-
चेति ॥ १६ ॥

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

प्रसंगात्^२ असुमुक्तुनिन्दापूर्वकं सुमुक्तेऽस्तौति—तदे ह वै(?) प्रजापति-
व्रतं चरन्तीति । तस्माद्ये “अन्नं वै प्रजापतिः”रिति प्रजापतिशब्दितस्याचार्य व्रतं
भक्षणं व्रतत्वेनानुतिष्ठन्ति येऽन्नभक्षणशीला ब्रह्मचर्यरहिताः, त एव प्रजा
उत्पादयन्ते । एष ब्रह्मलोकः^३ पुलपश्चादिलक्षणः कार्यभूतब्रह्मरूपः^५ लोकः तेषामेव,
न त्वात्मकामानामिति भावः । येषां तपो ब्रह्मचर्यमिति । येषां कायशोषणास्त्वयं^६
तपः न भक्षणशीलता, मैथुनवर्जनं; येषु च “मनस्यन्दू वचस्यन्यत् कर्मण्यन्दू
दुरात्मना”मित्युक्तकौटिल्यलक्षणं जिह्मत्वं नास्ति, भूताहितवचनलक्षणमसत्यवचनं नास्ति
तेषामसौ विरजः निर्देशः ब्रह्मेव लोको ब्रह्मलोकः^४ । तथैव व्यासार्थःसर्वव्यास्त्वा-
नाधिकरणे विवृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । इति शब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ॥ १५-१६ ॥

इति प्रथमप्रश्नभाष्यम् ।

१५. प्रसङ्गादिति । कुत इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति प्रश्नस्य तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त
इत्यन्तमुत्तरं दत्तम् । तत्र प्रकरणं समाप्तनीयम् । केषां ब्रह्मलोकास्त्रिभ्यवति केषां न भवतीति
प्रतिपादनस्य नास्ति सङ्गतिरेखाशङ्कापरिहारयेदमुक्तम् । यद्यपि नान्या सङ्गतिरस्ति तथ्यपि
प्रसङ्गरूपायास्तस्याः सत्वात् न असङ्गतत्वशङ्का कार्याः । कारणभूते हि ब्रह्मणि उपदिष्टे तत्प्राप्ति-

1. आ. ना. पू. एष लोकः । 2. ग्र. पू. ‘तत्प्रसङ्गात्’ 3. आ.
- “प्रजापतेर्वतम्” । 4. आ. ना. पू. “एष लोकः” । 5. आ. ना. “कार्य
- ...रूपः” नास्ति । 6. आ. “... शोषास्त्वयम्” । 7. ग्र. “भूताहितवचनसत्य
- ...” 8. प्र. इतः परं ‘परब्रह्मरूपं फलवित्यर्थः’ इत्यधिकं दृश्यते ।

कामानां सुमुक्षुणां तत्रोदासीनानामितरेषां चोपस्थितिर्वैवति । तस्मात् तत्सुतिनिन्दे किञ्चेते इति भावः । ये प्रजापतित्रं चरन्तीत्यादित्वा अमुक्षुप्रयायनम् । तेषामेष ब्रह्मलोक इति तेषां संसारचकपरिवर्यमानतया निन्दा । येषां तपो ब्रह्मर्थ्ये येषु सत्यं, न येषु जिह्वमिति सुमुक्षुर्या-पनम् । तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इति तेषां सर्वेदुःखनिवृत्तिपूर्वकमहानन्दप्राप्तर्थहृतया स्तुति-रिति विभाव्यम् ।

अथ प्रासङ्गिकमपि निष्पत्योजनं न वक्तुव्यम् । असङ्गततत्वापरिहारात् । न ह्युपस्थितिमात्रं असङ्गः । अपि तु उपेक्षानर्हत्वमपि मिलितम् । तच्च प्रतिपादनस्य प्रयोजनवत्त्वे सति भवति नान्यथा । तथा आमुक्षुसुमुक्षुनिन्दस्तुत्योरिह किञ्चित्प्रयोजनं वाच्यमिति चेद्बूमः प्रश्नसो-त्तरं यद्यपि दत्तं तथापि ‘एतदभृतमभयमेतत् परायणमेतसान्न पुनरवर्तन्त’ इति पूर्वोक्तं स्मरतां इयमाशङ्का भवितुमर्हति—सर्वा एव प्रजाः अमृतमभयं परायणमात्मानमन्विष्य अपुनरा-वृत्तिं कुतो न गच्छन्ति । कुतु हृष्ट प्रजायन्त इति ; एतत्परिहारब्यज्ञनतात्पर्येण हमे स्तुतिनिन्दे प्रधृते । जिह्वानृतमायारहितानां हि तपादिसम्पत्या विदानिष्पत्तिः, ततोऽपुनरावृत्तिष्ठ । तथा-विद्या अतिरुद्गमाः । स्वभावतः सर्वेषां जिह्वनृताद्विज्ञित्वात् । तदिह पुनःपुनर्जयन्ते । नापु-नरावृतिपदं गच्छन्तीति ।

प्रथमतच्छब्दं छुपपञ्चमव्ययं कृत्वा व्याचषे—तस्मादेति । यस्माद्ब्रं रेतस्त्वेन परिणमते रेतसश्च प्रजा जायन्ते तस्मादिलिख्यः । द्वितीयतच्छब्देन प्रसिद्धिपरामर्शकेन जडै-राचर्यमाणमित्येतदभिधीयत इति सुगमम् । ब्रतस्त्वेन नियतकर्तव्यत्वेन । ब्रतशब्दस्य ‘पयो-ब्रतं प्राणाणस्य’ इयादौ भक्षणार्थं प्रसिद्धत्वात् अन्नस्य प्रजापतित्वेन पूर्ववाक्ये उपस्थिततत्वाच्च एवमिदं भाष्यकृता व्याख्यातम् । यदि तु इतिशब्देन प्रधानप्रकरणसमाप्तियोत्तरेण अन्नोप-स्थितिर्विच्छिन्नेति स्यात् तदा प्रकारान्तरेण व्याख्यातुं शक्यम् । तथाहि । अत्र प्रजापतित्रतं नाम किमिति पंचार्थोचने ‘ते मिथुनसुत्पादयन्ते’ इत्येतस्तादृश्यात् ‘स मिथुनसुत्पादयते’ इत्येतद्वाक्यघटित ‘प्रजाकामो ह वै प्रजापति’ रित्यादिप्रतिक्वचनारम्भस्वमहाकाव्योपस्थित्या प्रजाकामनया तत्सृष्ट्युचितप्रथमवत्त्वं प्रजापतेर्थत् तत्क्रूतं तदेवेह प्रजापतित्रपदविवक्षितमिति प्रतीयते । तदयमर्थः । तत् तत्र ; कुतुतत्त्वे एवं स्थित इत्यर्थः । ये तत् पूर्वोक्तं प्रजापतित्रतं प्रजाकामनया तदुत्पादनोपयोगिनं तीत्रमुद्यमं चरन्ति कुर्वन्तीति ।

एवं ब्रह्मलोक इति । क्वचिद्ब्रह्मपदं न पृथग्ते । पृथग्मानं तु शुक्रं भाति । यद्यप्यु-क्तरीत्या सर्वं ब्रह्मात्मकमेव तथापि अल्पतत्वास्थिरत्वादिदोषभूयिष्ठतया नेदं विवेकिनाममिलाशस्पद-मित्रि भावः । येषां तप इति । यद्यपि अस्मिन् खण्डे इदं पृथग्ते तथाप्यर्थानुसारेण उत्तरत्र योजनमावश्यकमिति भावः । जिह्वात्वमिति । उत्कटं जिह्वत्वमेव मयैत्यभिप्रेत्य न मायापदं व्याख्यातमिति भाति । ग्रन्थपतातो वा । विरज इति । छान्दसमकारान्तत्वम् । उपधारीर्घ-भावो वा । ननु ब्रह्मणो लोको ब्रह्मलोक इति स्वरसतः प्रतीयत इत्याह—तथैवेति । उपपत्ति-राक्षप्रन्थेषु द्रष्टव्येति भावः । इतिशब्द इति । प्रतिक्वचनमहाप्रकरणसमाप्तियोत्तक इत्यर्थः ।

इति प्रथमप्रकल्पित्याप्ती

अथ द्वितीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं भार्गबो वैदर्भिः पश्चच्छ । भगवन् कत्येव देवाः
प्रजां^१ विधारयन्ते कतर एतत् प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां वरिष्ठ^२
इति ॥ १ ॥

देहेन्द्रियमनःप्राणादिविलक्षणपत्यगात्मशोधनाव प्रश्नान्वतास्वति । उक्तञ्च
न्यासार्थः “उत्तरेषु स्वप्नेषु प्रत्यगात्मा विशोध्यत” इति । अथ हैनमिति । कब-
निषयशानन्तरं पिप्पलादं भार्गबो वैदर्भिः पृष्ठवान् । किमिति? भगवन्निति । हे
भगवन् किंसंस्त्याका देवाः स्थावरज्ञभास्मिकां प्रजां^३ विश्रुति । तेष्वेव^४ देवेषु कहरे
देवाः एतत् शरीरं तत्कार्यं(वा) प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां ब्रेष्ठ इति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रश्नः

महाप्रकरणार्थमाह—देहेन्द्रियेति । प्रजानामुत्पत्तिरक्ता, स्वरूपं निरूप्यत इति सङ्कलित-
रिति भावः । प्रजाशङ्खः प्रयो मनुष्यार्थे प्रयुज्यते । इह न तथेऽमित्रेयाह—स्थावरेति ।
कतर इत्यनेन ‘न ते सर्वे अपि तु तेषु केचिदेव, इति ज्ञायते’ इति प्रष्टा सूच्यते । तदिश्वस्य-
न्नाह—तेष्वेवेति । एतदिति प्रलक्षनिदेश इसमित्रेत्य विवृणोति—शरीरं तत्कार्यं वेति ।
कार्यं आहारविहारादि । शरीरस्य प्रकाशनं यदि निष्पादनं न तद् धागादिकर्तृकम् । यद्यमित्य-
ज्ञनं न तदाकाशादीनम् । यद्युज्ज्वलीकरणं न तत्प्रायेण भूयिष्ठनाम् । अतः तत्परित्यज्य
तत्कार्यानुधावनम् । प्रकाशनं च निष्पादनमेव । यद्यत्र एतदिति पूर्वोक्तपरामर्शि तर्हि, ‘प्रजाविधा-
रणमेव तदर्थं कृत्वा तेषु कतरे देवाः । वक्त्रं प्रजाविधारणं प्रकाशमन्ते अस्मद्देव्यं कुर्वन्ति; कैः
कृतं तद् वस्त्राभिः स्फुटं द्रष्टुं शक्यमिति यावत् ।’ इति शब्दं विकरीतुम् । कः पुनरिति ।
यद्यपि धारणादिकृतो बहवः तथापि तेषु एकेन श्रेष्ठेन भवितव्यम्; स क इति ।

तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरभिरापः पृथिवी
वाञ्छनश्चक्षुःश्रोतव्य । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामः ॥ २ ॥

तस्मै स होवाच । स्पष्टोऽर्थः । तुरुण्डाणस्त्वैव वारकर्त्त्वप्रकाशकर्त्त्व-
श्रेष्ठत्वानि^५ वक्तुमास्यायिकामाह—आकाशो ह वा इति । ह वा इति प्रसिद्ध्यति-

1. आ. ना. ‘प्रजानाम्’ 2. पू. ‘बलिष्ठः’ । 3. आ. ‘तिमकाः
प्रेजाः’ । 4. आ. ना. पू. ‘एष्वेव’ । 5. ना. ‘वारकर्त्त्वश्रेष्ठत्वादीनि’ ।

शये । एषः प्रसिद्धः आकाशः, दीव्यति देवः गमनशीलः ताद्वशो वायुश्च, अभिरापः पृथिवी । स्थष्टोऽर्थः^१ । वाक्छब्देन कर्मनिद्रियाणि सर्वाणि उपलक्ष्यन्ते । चक्षुःश्रोत-शब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि । ते प्रकाश्याभिवदन्तीति । आकाशादयः सर्वे मिलित्वा^२ पुरोवर्ति शरीरं प्रदर्श्य अभितः स्थिता वदन्ति स । किमिति? वयं बाणवत् सञ्चास-शीलं एतत् पुरोवर्ति शरीरमवलम्ब्य विधारयामः । अबकाशादिविविधकार्यक्षमतया धारयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥

आख्यायिकां कथाम् । प्रसिद्धवितिशय इति । ‘एष है वै आकाशः’ इत्यन्वयं कृत्वा भूतेषु पञ्चमत्वेन लोके ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः’ इति सृष्टिप्रकरणेषु प्रथमत्वेन वेदे चात्मनं प्रसिद्ध आकाश इत्यर्थो वर्त्य इति भावः । गमनशीलः । देवो बायुरिति वायुमात्र-विदोषणातप्रतीता । तद्वाधारणधर्मपरो देवशब्द इति । वायुश्चेति । श्रोत्रं चेति अन्ते श्रुतव्य-शब्दः सर्वसमुच्चायक इति ज्ञापनाय इह योजित इति हेत्यम् । कर्मनिद्रियाणीति । शरीरारम्भ-काणि पञ्चभूतान्युक्तानि । अथ तदाश्रितानि द्विविधानि इन्द्रियाण्युच्यन्ते । तत्र कर्मनिद्रियेषु वाष्पः प्राधान्यम् । मनुष्यासाधारणत्वात् । परोपदेशसाधनत्वाच् । तस्मात्या इतरेषाणुपलक्षणम् । अन्तरिन्द्रियत्वेन वैलक्षण्यात् सर्वेज्ञानसाधनत्वाच् ज्ञानेन्द्रियेषु मनसः प्राधान्यम् । तस्मात् तस्य कण्ठो निर्देशः । बाह्यज्ञानेन्द्रियेषु चक्षुः प्राधान्यं प्रसिद्धम् । अलौकिकार्थप्रमापकश्रुतिग्रहण-साधनतया श्रोत्रस्यापि ततुत्यं प्राधान्यमिष्यते । तस्मादनयोरुभयोरुपादानामित्याकृतम् । ते प्रका-इयेति । ननु नपुंसक्मयनपुंसकेनेषु तुशासनात् तानीति नपुंसक्लिङ्गेन भाव्यम् । न पुंलिङ्गेनेति चेत्वा । ते देवा इति विविक्षितत्वात् । अथैवं सति ‘एषः प्रजां विधारञ्जन् एतत्प्रकाशकः देवः आकाशः । वायुश्च । अभिश्च’ इत्येवं पृथग्वाक्यतया व्याख्याय ‘कर्त्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते’ ‘कर्त्तर एतत्प्रकाशयन्ते’ इति प्रश्नद्रव्यस्य ‘आकाशादय एतावन्तो देवाः प्रजाँ विधारयन्ते’ इत्युत्तरमुक्तं भवतीति व्याख्यातुं शक्यत्वे औचित्ये च सति किमिति तच्छब्दपरामशोपयोगितया आकाशो ह वा इत्यादिना पदार्थेनिर्देशमात्रमिति व्याख्यातमिति चेत् सावधानं श्रोतव्यम् । कर्त्येव देवा इत्यवधारणार्थः प्रश्नः । तत्र आकाशो ह वा इत्यादि न प्रतिवचनं भवितुमहति । एतेषामेव धारकत्वाभावात् । मा मोहमापद्याहमेवैतद्वाणमवश्यम् विधारयामीति प्राणधारकत्वस्य वस्थमान-त्वात् । तस्मात् आद्यगोः प्रश्नयोर्यथायर्थं ग्रातिवचनमर्शलभ्यमेवेति कृत्वा एवं व्याख्यातमिति ।

मिलित्वेति । ते वदन्तीत्येकपदोपादानाळृघमिदम् । पुरोवर्तीति । प्रकाशयेषास्य कर्मापेक्षायां वाक्योपात्तक्रियान्तरकर्मेव इहाप्यन्वेतीति भावः । प्रकाशयेषास्य अत्र सङ्कलतमर्थ-माह—प्रदर्शयेति । निर्दिश्येत्यर्थः । अभितः स्थित्वेति । उपसर्गार्थस्य सर्वपाश्वर्वसम्बन्धित्वस्य वदनक्रियायां साक्षादसम्भवात् रित्यतिक्रियाद्वाराऽन्वयो वाच्य इति भावः । बाणवहिति । बाण-

१. श्र. ‘स्थष्टोऽर्थः’ नास्ति । २. आ. ना. ‘सर्वकर्मनिद्रियाणि’ । ३. पू. मिलित्वाः ।

शब्दस्य पुष्टिशत्वात् एतदिति लिङ्गमेददोषः । एष चासौ बाणश्च एतद्वाणः तस्मियेकपदत्वं श्रुतिशैलीविरुद्धम् । काप्येवमर्द्दनात् । अतः एतदिति विशेष्यवाचकं कृत्वा बाणशब्दो विशेषणतया योजितः । शरीरपरत्वात् सर्वेनामः क्षीबत्वा । नियतलिङ्गत्वाद्वाणशब्दः पुमानेवेति न कथिद्वेष इति । इदमागच्छतीयादाविव क्रियाविशेषणतयाऽपि शक्यं योजनमिति द्रष्टव्यम् । अवलम्ब्येति । खरूपं यथा न विशीर्णेते तथा रक्षणमवध्यमः । कार्यकरणावसरे यथा नावसादः तथा रक्षणं धारणमिति भावः । वीत्युपसर्गार्थमाह—अवकाशेति । आकाशकार्यमिदम् । आदिमा तत्तद्वूतेन्द्रियकार्यमेदोऽनुसन्धेयः ।

तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधा
इत्यानं प्रविभज्यै^१ तद्वाणमवध्य विधारयामीति ॥ ३ ॥

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच—मुख्यः प्राण उवाचेत्यर्थः । किमिति? मा मोहमापद्यथेति । हे आकाशादयः, ईदृशी विपरीतुद्वृद्धिं मा गच्छत । अहमेव स्वात्मानं प्राणापानव्यानसमानोदानरूपेण पञ्चधा विभज्य धारयामीति । एवं वदतो मुख्य-प्राणस्वादं भावः । हे आकाशादयः, भवत्तः अवकाशादिप्रातिस्विकर्यक्षमाः । न तु सर्वकार्यक्षमाः^२ । अहन्तु भवतामपि कार्यनिमित्तत्वात् भवत्कार्यक्षमः, मया क्रियमाणे जीवने तु भवत्यु न कोऽपि क्षम^३ इति ॥ ३ ॥

कः पुनरेषां वरिष्ठ इति पृष्ठतः शिष्यस्य अयं वरिष्ठ इत्यज्ञातत्वात् तं प्रति वरिष्ठः प्राण इति ज्ञातवत् कथमुच्यत इत्याशङ्कच विष्णोति-मुख्यः प्राण इति । पूर्वगन्येषां निर्दिष्टत्वात् परिशेषण मुख्यं प्राणमिह विवक्षितं गृहीत्वा तस्य वरिष्ठेवेन निर्देशात् अयमेव वरिष्ठ इति स्वप्रश्नसाधनसपि शिष्यः प्रतिपत्यत इत्याचार्यो मन्यत इति भावः । आपद्यथेति । पद्यते: परस्मैपदं लङ्घयने लङ्घ च व्याप्तयेनेति बोध्यम् । प्रातिस्विकर्येति । तत्तद्वाणाधरणैकैककार्येत्यर्थः । भवत्कार्येति । ‘अहमेव एतद्वाणमवध्य विधारयामी’ति तेषामेवोक्तेरनूरकत्वात् तेषां कार्यं स्वायत्तमिति सूचितम् । पञ्चधाइत्यानं विभज्येत्यनेन अन्यसम्बन्धरहितं स्वैकसाध्यं कार्यमिहितम् । तदाह—मया क्रियमाण इत्यादिना ।

तेऽश्रद्धाना बभूः । सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्कमते^४ इव तस्मि-
न्युत्क्रमत्यथेतरे सर्वे एवोत्क्रमन्ते^५ तस्मिंश्च प्रातिष्ठाने सर्वा एव
प्रतिष्ठन्ते^६ । तद्यथा मक्षिका सधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रा-

1. आ. ना. पू. ‘विभज्य’ । 2. ग्र. आ. निविलंदि नास्ति । 3. आ. ना. पू. ‘समर्थः’ । 4. ग्र. ‘उत्क्रामते’ । 5. ग्र. यू. ‘उत्क्रामन्ते’ ।

मन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एवं प्रतिष्ठन्त एवं वाञ्छनशङ्खःओत्र-
श्च । ते ग्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

तेऽश्रद्धाना इति । ते तद्वाक्ये विश्वासं न कृतवक्तः । ततः स प्राणः
एषां गर्वमवलोक्य अहंकारावेशात् अष्टोत्तरशतमर्मस्थानानामुपरि स्वसामर्थ्यं प्रकट-
यितुं स्वस्थानात् किञ्चिदुद्वचलत्^१ । इवशब्दः अल्पार्थे । साक्षादुक्लमणे अप्रनि-
समाधेयशरीरविनाशः स्यादिति मत्वा उक्तमणमिव कृतवानिति भावः । तस्मिन्
मुख्यप्राणे उक्तमाति इतरे सर्वे प्राणा उद्कामन् । तस्मिस्तु प्रतिष्ठमाने सर्वे एवं
प्रतिष्ठन्ते । शरीरपातभीत्या पुनः प्रतिष्ठां प्राप्नुवति सति इतरेऽपि प्रतिष्ठिता
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—तद्यथेति । यथा मधुकरमधिकाः तत्र श्रेष्ठां मधिका-
मामुक्तमतीमनूक्तामन्ति, प्रतिष्ठितायां तस्यां स्वयं प्रतिष्ठिता भवन्ति, एवं वागद्याः
प्राणा मुख्यप्राणानुविधायिनो भवन्तीत्यर्थः^२ । ते ग्रीता इति । मुख्यप्राणमहात्म्य-
दर्शनप्रीता वागद्याः प्राणा मुख्यप्राणं तुष्टुवुरित्यर्थः । स्तौतेर्व्यत्ययात् श्वुः ॥ ४ ॥

मूले ‘तेऽश्रद्धाना’ इति । मुख्यप्राणेन भर्तिसता आकाशादयः पञ्च तथेति
प्रतिपद्य तृष्णां बभूवुः । वागादयस्तु स्वस्यापि प्राणसमाख्यत्वेन मुख्यप्राणतुल्यत्वामिमानद्रदिद्वा
तत्प्रापान्ये अश्रद्धानाः स्यां कुर्वन्त एवासाक्षिति वागादिमात्रपरमार्थित्वमिह तच्छब्दस्य
बोध्यम् । अत एवोत्तरत्र एषामेव ग्रहणं नाकाशादीनाम् । उद्कामक्षिति । वर्तमानार्थस्या-
नन्वयात् व्यल्लयेन लड्यर्थः कल्पनीय इति भावः । अद्याप्यैवेव स्थितिरिति व्यज्ञनाय तु
श्रुतिर्लेटमाश्रयतीति बोध्यम् । प्रतिष्ठन्ते प्र आ इत्युपसर्गद्वयपूर्वक्षतिष्ठतेरात्मनेपदम् ।
तुष्टुवुरिति । पूर्वव्यव्यय इति भावः । अद्यापि नूनं स्तुवन्तः सन्तीति व्यज्ञनाय लट् ।

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्यं एष पर्जन्यो मधघानेष वायुः । एष
गृथिवी रथिर्देवः सदसच्चामृतश्च यत् ॥ ५ ॥

स्तुतिमेवाह—एषोऽग्निस्तपतीति । एषः मुख्यप्राणः अग्निरूपेण तपति ।
एषः प्राण एव सूर्यः । सर्वेषां प्राणायत्तस्थितिकल्पात् । “यदधीना यस्य सत्ता तत्त-
दिव्येव भव्यते” इति रीतिमनुसृत्य सामानाधिकरण्यपदेशो द्रष्टव्यः^३ । रथिर्देवः

1. ग्र. ‘उद्वचलदिव’ । 2. पू. ‘अभवक्षित्यर्थः’ । 3. ग्र. ‘द्रष्टव्यः’
नास्ति । पू. ‘दृष्टः’ । ना. सामानाधिकरण्येन दृष्टः ।

अन्नमूतो देवः^१ । चन्द्रमा इति यावत् । सदसच्छब्दौ वर्तमानावर्तमानपरौ, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपरौ वा, स्थूलसूक्ष्मपरौ वा, चेतनचेतनपरौ वा । अमृतशब्दो मोक्षपरः । तस्यापि तदधीनत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

५. स्तुतिमेवाहेति । प्रश्नावसानपर्यन्तसर्वमन्त्रावतारिकेयम् । एषोऽग्निरिति । अस्मि: पृथिवीदेवता । स प्राण एव । सर्यो द्युदेवता । स एव वृष्टिप्रवर्तकतया पर्जन्य इति मघवानिति च प्रथते । सौरपि प्राण एव । वायुरन्तरिक्षदेवता । सौरपि प्राणः । एवं स्थानिदेवतास्तत्पुरुषम् । अथ स्थानभूतलोकात्मत्वमाह—एष पृथिवीति । अन्तरिक्षं द्यौष्ठ उपलक्ष्येते । अथ निशां-प्रकाशसर्थव्यतिरिक्षसर्वज्योतिःतास्तत्पुरुषेत्याह—रथिर्देव इति । एवं लोकात्मत्वं लोकपाल-स्तत्वं चोक्तम् । अथ लोकान्तर्गतसर्वपदार्थात्मत्वमाह—सदसच्चेति । इत्थं संसारमण्डलं कृत्स्नमेतदधीनसत्ताकमित्युक्ता एतदतिकम्य प्राप्या मुक्तिरप्येतदधीनेत्यमित्रेत्याह—अमृतं चेति । एष रथिर्देवः; यत् सदसच्च अमृतं च तत् एष इत्यन्ययः ।

सदसच्छब्दाविति । अस्ति विद्यते इत्यर्थकरणात् वर्तमानाद्यर्थता । विद्यमानमात्रो-पलम्बनत्वादन्यथात्वाच्च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षज्ञानयोः प्रलक्षेत्यादि । ‘असद्वा इहमप्र आसीत् । ततो वै सदाजायत’ इत्यादिप्रयोगपरमर्थेन स्थूलेत्यादि । ‘नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत्तः’ इत्याद्यनुसारेण चेतनेत्यादि ।

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो यजूःषि सा-मानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अरा इवेति । चक्रस्य नाभिनेत्यन्तराळवर्तीनि^२ काष्ठानि अरशब्देनोच्यन्ते । चक्रस्य मध्यप्रदेशो नाभिः बदेनोच्यते । यथा अरा नाभावर्पिताः एवम-सिन् प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । सर्वशब्दार्थं स्पष्टयति—ऋचो यजूःषीति । अत ब्रह्मक्षत्रशब्दौ स्थावरजङ्गमात्मकप्राणिमात्रोपलक्षकौ^३ ॥ ६ ॥

६: सदसच्चेति पूर्वं यदुक्तं तदेवात्र विशदीक्रियते । तत्र इमे विशेषाः । पूर्वं सामानाधि-करप्येनोक्तिः । इह तु ‘प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्’ इति वैयाधिकरप्येन । अरा इव रथनाभाविति दृष्टान्तघटना । निदशनार्थं ऋचो यजूःषि सामानीति कतिपयप्रधानभूतविशेषनिदेशश्चेति । अत्र ‘ज्ञानं कर्मं च कर्ता च’ इति गीतानिर्देशकमः सर्वत इति विभाव्यम् ।

1. ग्र. ‘अब्मूतो देवः’ । पू. ‘रथिर्देवः । चन्द्रमा इति यावत्’ । 2. ग्र. ‘नाभिनेत्ययोः’ पू. ना. ‘नाभिनेत्येः’ । 3. ना. व्यतिरिक्तेषु ‘... शब्दः ... उपलक्षकः’ ।

प्रजापतिश्वरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं प्राण प्रजा-
स्त्वमा बलि हरन्ति यः प्राणैः प्रतिष्ठिष्ठि ॥ ७ ॥

एवमेष इत्यज्ञुल्या निर्दिश्य परस्परं दर्शयित्वा तद्वणान् संकीर्त्यं पश्चात्
तमेव मुख्यप्राणमभिमुखीकृत्य स्तुवन्ति—प्रजापतिश्वरसीति । त्वं प्रजानां रक्ष-
कः सन् प्राणादिवायुरुपेण गर्भे सञ्चरसि । तथा गर्भोत्पादकतया तत्पोषकतया च^१
पितृरूप एव वर्तमान एव^२ त्वमुत्पादकत्वप्रातिलोभ्येन पुत्रादिरूपेण जायसे । हे प्राण,
स्वावरज्ञान्प्रातिका इमाः प्रजाः तुभ्यं त्वदर्थाः त्वच्छेषभूताः यतः बलि अन्नादिकं
ते उपहरन्ति^३ । यस्त्वं प्राणनादिव्यापारैः सर्वल प्राणिषु प्रतिष्ठितोसीत्यर्थः^४ ॥ ७ ॥

अज्ञुल्येति । प्राणमाहात्म्यज्ञानात् प्रथमं गर्व आसीत् । सङ्घटे समुद्रने स गवे
गलितः । अज्ञानं तु स्थितम् । तेन परस्परमपृच्छन् ‘कथं तदधीना अस्मदिस्थितिः । अस्मदपेक्षया
को विशेषोऽस्त्वेति । एकैकः स्वखविदितमितरेभ्योऽकथयत् । एषोऽग्निरित्येक आह । ‘देवोऽग्नि-
रप्येतद्वीनस्थितिकः । का कथाऽस्मान्प्रति’ इति तस्याभिप्रायः । एष सूर्य इत्यपर आहेत्येवं
क्रमेण बोध्यम् । एवं परस्परोपदेशेन तस्य महिमानं समग्रं ज्ञात्वा तस्मिन् जातभूरिभक्तयः तं
सम्बोध्य साक्षात्सुतवन्त इति भावः । एतच्छब्दप्रयोगलभ्यस्यार्थस्य गमनिकामात्रमेतत् । ‘अनर्थो-
पनिपातसमनन्तरं सम्प्रान्ताः प्रजापतिमन्यं वा कवित् शरणमुपगम्य प्राणमहिमोऽदेशं प्रार्थया-
मासुः । तदुपदेश एवायं एषोऽग्निरित्यादिमन्द्रवयस्य अन्योपदेशत्वे ‘ते स्तुन्व-
न्ति’ इत्येतद्विव्येतेति शङ्खथम् । ते एषोऽग्निरित्याशुपदेशाश्रवणेन ग्रीताः ‘प्रजापतिश्वरसि
गर्भे’ इत्यादिना स्तुवन्तीलर्थात् । किंवा मा मोहमापद्येति हि पूर्वं तेषां अज्ञानरूपो मोह
उक्तः । इदानीं स्तुवन्तीलर्थात् तद्वज्ञानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिपीति न्यायेन माहात्म्या-
ज्ञाने स्तुलसम्भवात् तद्वज्ञाने स्तुवन्तीलाक्षिप्यते । तथा चोक्तरीया योजना कार्येति न
कोऽपि दोषः ।

अस्मिन् मन्त्रे क्रमेण कारणलूपत्वं कार्यरूपत्वं शेषित्वं जीवयितृत्वं चोक्तम् ।

देवानामसि वह्नितमः पितृणां प्रथमा स्वधा । ऋषीणां चरितं
सत्यमथर्वाज्ञिरसामसि ॥ ८ ॥

1. ना. ‘पोषकतया च’ नास्ति. आ. ‘च’ नास्ति । 2. ग्र. ‘एव’
नास्ति । 3. आ. ना. ‘बलि हरन्ति’ इति मूलं तस्येद् भाष्यं च नास्ति ।
4. आ. ना. ‘प्रसीतोऽस्तीत्यर्थः’ ।

देवानामसीति । वहितमः हविषां वाहकतमः । पितृणामिति । मुख्यः पितृप्रीतिहेतुभूतस्त्वमेवेत्यर्थः । अथर्वाङ्गिरसामृषीणां सत्यं उक्षुष्टं चरितं नित्यनैमित्तिकादिलक्षणं कर्म त्वमसीत्यर्थः^१ ॥ ८ ॥

वहितीति वहिः । अतिशयेन वहिः वहितम् इति यौगिकं पदमित्यभिप्रेत्याह—वाहकतम् इति । पितृप्रीतीति । पितृभ्यो हविः प्रदानसावनभूतेन स्वधाशब्देन प्रीतिहेतुर्लक्ष्यते इति भावः । अनेन देवयज्ञः पितृयज्ञः तत्त्वातिरिक्तं च सर्वं कर्म त्वदनुग्रहादेव प्रवर्तते इत्युक्तम् ।

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वमन्तरिक्षे च-
रसि सूर्यस्त्वञ्जयोतिषां पतिः ॥ ९ ॥

इन्द्रस्त्वमिति । हे प्राण त्वं इन्द्रः परमेश्वर इत्यर्थः । “इदि परमैश्वर्ये” इति हि धातुः । तेजसा सर्वसंहरणं सामर्यलक्षणेन तेजसा त्वं रुद्रः रोदनहेतुः । स्थितिकाले परिक्षकश्चेत्यर्थः । त्वमन्तरिक्षे इति । ज्योतिषां प्रकाशकानां पतिः श्रेष्ठः सूर्यो भूत्वा अन्तरिक्षे चरसि^२ ॥ ९ ॥

९. परमेश्वर इति । अनेन स्थितिकारणत्वमित्रेतम् । स्थितिसंहारकारणत्वं कष्टोक्तम् । उत्तरार्थेन सूर्यादिसर्वदेवतारूपत्वमुच्चाते । तथा च सर्वकर्मसमाराध्यसर्वदेवमयस्त्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थं इति भावः ।

इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं तेजसा यज्ञपरिपन्थिभ्यो रक्षोभ्यो यज्ञस्य परिरक्षिता रुद्रः तेषां रोदयिता पूर्यिकीस्थानः अभिः असि । त्वमन्तरिक्षे चरसि अन्तरिक्षस्थानो धायुश्च त्वम् । द्युस्थानो ज्योतिषां पतिः सूर्यश्च त्वमित्यपि शक्यं व्याख्यातुम् ।

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्दरूपास्तिष्ठान्ति
कामायाच्च भविष्यतीति ॥ १० ॥

यदा त्वमभिवर्षसीति । हे प्राण त्वं यदा मैघरूपा अभितो वर्षसि तदा ते त्वदीयाः इमाः प्रजाः आनन्दन्यो भवन्ति । कस्य हेतोः? कामाय

१. ग्र. ‘... लक्षणं च त्वमेवेत्यर्थः’ । २. पू. ‘संहार...’ । ३. आ. “ज्योतिषां पतिः चन्द्र इत्यर्थं इति युक्तम् । अन्यथा द्वितीयत्वं पदं व्यर्थं स्थान्” इति दिव्यणी पत्रवान्ते लिखिता दृश्यते ।

अभिलेषितार्थाय पर्यासमन्वं भविष्यतीति । “तद्यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिनः प्रणा भवन्त्यन्वं बहु भविष्यती” ति छान्दोम्ये (७-१०-१) श्रवणादिति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

आराधनेन प्रीतस्त्वमेव फलं ददासीत्येतन्मन्त्रार्थः ।

ब्रात्यस्त्वं प्राणैक ऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः । वयमाद्यस्य
दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

ब्रात्यस्त्वं प्राणेति । हे प्राण संस्कारहीनो ब्राह्मणोऽपि त्वमेव' । मुख्यो मन्त्रद्रष्टा ऋषिरपि त्वमेव । विश्वस्य अत्ता संहर्ता च त्वमेव । सत्तं साधूनां रक्षकोऽपि त्वमेव । वयं ते आद्यस्य अदनीयस्य भोग्यस्य दातारः करप्रदाः । किंकरा इति याधत् । हे मातरिश्वन् त्वं नः पिताऽसि पोषकोऽसीत्यर्थः । मातरिश्वनः ‘इत्यत’ नकारद्वित्वाश्रवणं छान्दसत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

संस्कारहीन इति । भृत्यनीतस्य कुतोऽव्ययनम्? कुतस्तरां वेदार्थानम्? कुतस्तमाभावान्नानम्? तादृशागर्हणीयजडतमर्हपोऽसि त्वम् । न च तेन ते कथन ह्यनिः । उत्तमस्तुष्ठिरुपोऽसि । न च तेन कथिदतिशयः । एवं संहरणेन पालनेन वा न ते कथन विशेषः । अतो यद्युत्कमन् अस्माकमन्थमुत्पादयसि यदि वा तिष्ठन् प्रतिष्ठापयसि न तेन ते कष्ठिद् विशेषो भवति । अथापि अस्माकं तत्र च विश्वमां सम्बन्धविशेषं विचिन्स्य वयं रक्षणीयाः । कः स सम्बन्धं इति चेत् तत्र यद् भेदं तस्य व्युत्पुहर्तारः किङ्कराः । उपहृतं यथोचितसुपुश्युज्य तत्पुत्रकल्पानामस्माकं पोषकस्त्वम् । अथं स सम्बन्धः । ततोऽनुप्राप्य ज्यमिति । अस्य मन्त्रस्य छायामनुसरत् श्रीदेविक्यय असीतित्वपद्यमिदं इहानुसन्वेयम्—

निसर्गंविरनिक्षता तत्र निरंहसः श्रूयते तत्त्वियुग स्तुष्ठिद् भवति संहसिः क्रीडितम् । तथापि शरणागतप्रणयभङ्गभीतो भवान् मर्दिष्मिह यद् भवेत् किमपि मा स्म तज्जीहपत् ॥

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या ओते या च चक्षुषि । या च
मनसि सन्तता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

1. आ. ‘ब्रतिषु साधुः ब्रत्यः । स एव ब्रात्य इति युक्तम् । स्पष्टा चेयं रीतिहृष्टवलायामादित्यप्रकरणे इति टिप्पणी दृश्यते । २. आ. व्यतिरिक्तेषु ‘इति’ नास्ति ।

या ते तनूर्धीचीति । वागादोन्दिग्येषु तत्तदिन्द्रियनियमनानुकूला या^१ शक्तिः सततं प्रतिष्ठिता तां शिवां शोभनां कुरु । उत्कमणेनाशिवां मा कुरु । उत्कमणं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्तुतिप्रीतेन ग्राणेन किं मया सम्प्रति कर्तव्यम् ? इति पृष्ठः स्वामिभां प्रार्थयन्ते—या त इत्यादिना मन्त्रद्रव्येन । तत्रादौ उत्कमणाभावशार्थनम् । तनूर्नाम अंशः शक्तिः । अस्माकं स्वरूपलाभः असामुषु निहितेन त्वदीयशक्तिलेशेन । यदि त्वमुक्तम्य गच्छसि तर्हि सा असामुषु स्थिता त्वदीया शक्तिः अशिवः अकार्यकरी असत्प्राया स्यात् । ततो क्यं च । तस्मान्मोक्षमीरिति ।

प्राणस्येदं वशे सर्वं लिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् । मातेव पुत्रान्
रक्षस्व श्रीश्रैप्रज्ञाश्च धेहि न इति ॥ १३ ॥

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

प्राणस्येदं वशे सर्वमिति । जगदिदं सर्वं प्राणस्य वशे वर्तते । वशे
इच्छा । तदधीनमिति यावत् । यच्च लिदिवे स्वर्गादिलोके प्रतिष्ठितं तदपि
प्राणाधीनम् । तस्मात् पुत्रान् मातेव असाम् रक्षस्व । अस्माकं स्वस्वकार्यनिष्पादन-
सामर्थ्यरक्षणाः श्रियः तदनुकूलप्रज्ञाश्च विभक्ष्य ॥ १३ ॥

इति प्रश्नोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः प्रश्नः ॥

एवमनिश्चिन्ति प्रार्थं अथेऽप्यग्निं प्रार्थयन्ते—प्राणस्येति । प्रा प्रयोजनमनपेक्ष्य
केवलं ब्रह्मलतया माता उत्रान् रक्षति । तथा त्वमसाम् रक्षितुमर्हसि । का रक्षा ? श्रियां
प्रज्ञायाश्च विधानम् । न च ‘भवद्विमगतपूर्णं ममाशक्यमिति त्वया वकुं शक्यं युक्तं वा । यत्
किञ्चिदिस्मिन् लोके तर्तते यच्च लोकान्तरे तस्य सर्वस्य त्वदिच्छाधीनत्वात् । तदसाम्
रक्षेति । एतेन प्रार्थनाप्रकरणे कथं पुनर्मैहिमकथनमिति शङ्खा निरस्ता वेदितव्या । प्रार्थनो-
पद्योगितया कथनात् । नहु ‘प्राणस्येदं वशः’ इति परोक्ष इव भाषणमनुपपत्तम् । तमस्मिमुखीकृत्य
स्तुतिप्रार्थनयोः करणात् । तत्रेदं वशे सर्वमिति तु भाव्यम् । सत्यम् । ‘हे प्राण तत्रेदं वृशो’
इत्यस्मिन्नेवार्थे इयं कार्यन वचनभज्ञीति गृह्णताम् ।

तदनुकूलेति । पुनरेवं त्वयि अपवारो यथा न स्यात् तथा विवेकं चेति इष्टव्यम् ।

इति द्वितीयप्रश्नाटिष्ठणी

1. आ. ना. पू. ‘या’ नास्ति । 2. आ. ‘श्रियश्च प्रज्ञां च विवेहि
नः’ । 3. ना. ‘श्रीश्च प्रज्ञां च विवेहि मः’ । पू. श्रीश्च प्रज्ञां विवेहि नः’ ।

अथ तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हैनं कौसल्यश्वाश्वलायनः पश्चच्छ । भगवन् कुत एष प्राणो
जायते कथमायात्यस्मिञ्चरीरे आत्मानं वा प्रविभज्य कर्थं प्रति-
तिष्ठते^१ केनोत्क्रामते कर्थं बाह्यमभिधते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अथ हैनं कौसल्य इति । ० स्पष्टोऽर्थः । प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठतीत्यर्थः ।
बाह्यमभिधते बाह्यरूपेण सञ्चित्य इत्यर्थः । बाह्यमित्यस्य सञ्चिधानक्रियाविशेषणत्वात्
नपुंसकल्पम्^२ ॥ १ ॥

अथ तृतीयः प्रश्नः

मूले कौसल्यश्वेति । उपनिषदारम्भे प्रश्नीणां नामनिर्देशेषु आदेषु चतुर्षु
चक्षारघटनं अन्यथोर्द्वयोस्तदभावं चावदाय व्यमृशाम । तं विशेषं स्मारयन् भगवन् वेदपुरुषः
नामनिर्देशस्य साक्षाद्विपरीतेन क्रमेण प्रश्नीणां प्रश्नान् निवचन् अन्यथोर्द्वयोः प्रश्नानन्तरमय
आदेषु चतुर्षु चरमस्य कौसल्यस्य प्रश्ननिबन्धनावसरे चक्रान् घटयतीति व्येयम् ।

प्राणस्येतरेभ्यः वैष्ठं पूर्वमुक्तम् । तस्मान्बन्धिनो विशेषा इह प्रतिपाद्यन्ते इति सङ्गतिः ।
बाह्यरूपेणोति । बाह्यं यथा तथाऽभिधत्त इति शान्देऽन्वये अर्थलब्धोऽयमर्थः ।
सञ्चिधानस्य बाह्यत्वं हि कर्तृबाह्यत्वेनेति भावः ।

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान् पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तसात्तेऽहं

ब्रवीमि ॥ २ ॥

तस्मै स होवाचेति । स्पष्टोऽर्थः । अतिप्रश्नान् प्रश्नमतिक्रम्य वर्त-
मानान् प्रश्नायोग्यान् रहस्यार्थान् पृच्छसि । तसात् त्वं ब्रह्मिष्ठोऽसि प्रायेण ब्रह्म-
विदसि । न प्राकृत इति यावत् । अतस्तेऽहं योग्यत्वात् ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २ ॥

‘अतिप्रश्नान् पृच्छसि । अतो ब्रह्मिष्ठोसि’इति तं प्रशंसन् प्रथमसुवाच । पथात्
‘तस्मात् तेऽहं ब्रवीमि’इत्यादि चोवाचेति इतिकारयोजना इष्टव्या ।

ब्रह्मविदां श्रेष्ठत्वे कर्थं आचार्यान्वेषणं शिष्यवृत्तिवेत्यनुपपत्निवेदं भावति । अतो
व्याख्याति—प्रायेणोति । ननु प्राणविषयैः प्रश्नैः प्रष्टः प्राणविद्वमाक्षिप्येत न कियदपि
ब्रह्मवित्तमिलत्र नात्र ब्रह्मपदं साक्षात्परब्रह्मपरम् । अपि तु सामान्यजनानां यद् दुर्विज्ञेयं,
गूढं, तत्परमिति समाधानं सन्यज्ञाह—न प्राकृत इति ।

1. ग्र. ‘प्रतिष्ठते’ । 2. ग्र. पू. ‘नपुंसकल्पं’ नास्ति ।

आत्मन एवैष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायैतसिन्देतदाततं
मनोकृतेनायात्यसिञ्चरीरे ॥ ३ ॥

पथमप्रश्नस्योच्चरमाह—आत्मन एवैष प्राण इति । परमात्मन एवैष प्राणो
जायत इत्यर्थः । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति श्रुतेरिति
द्रष्टव्यम् । “कथमायात्यसिन् शरीरे”इत्यस्मोच्चरमाह—यथैषा पुरुषे छायैति ।
यथा पुरुषे गच्छति छायापि सहैव गच्छति, न हि छायागमने सामग्र्यन्तरमस्ति,
एवमेतसिन्^१ पुरुषे जीवे एतन्मनः अकृतेन अयलेन, कृतशब्दोऽयत्तार्थकः, यत्पन्तरेण,
आततं अविनाभावेन संश्रितम् । एवमेव प्राणोऽप्यकृतेन अयलेन असिन् शरीरे
आयाति । मनःप्राणयोः पुरुषच्छायावत् पुरुषाविनाभूतत्वात् पुरुषेण सहैव प्राणस्य
सम्बन्धः । अतः प्राणगमने^२ मनस इव^३ न पृथक्कारणमपेक्षितमिति भावः ॥ ३ ॥

मनोऽपि द्व्यन्ततयोपत्तमिति ज्ञापयन् योजयति—एवमिति । यथा चेत्यर्थः ।

यथा सग्राडेवाधिकृतान् विनियुडत्तेऽतान् ग्रामानेतान् ग्रामा-
नधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव
सञ्चिधते ॥ ४ ॥

“आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रतितिष्ठत”इति तृतीयपश्चोच्चरमाह—यथा
सग्राडेवेति । यथा राजा कार्येष्वाधिकृतान् स्वसेवकान् इमान् ग्रामानधितिष्ठ इमान्
ग्रामानधितिष्ठेति पृथक्पृथग्नियुज्य तन्मुखेन तेषु ग्रामेषु यथा सञ्चिधते, एवमेवैष
मुख्यप्राण इतरेषु प्राणेषु ग्रामस्थानीयेषु स्वांशभूतापानव्यानादिमुखेन सञ्चिधते ।
अधितिष्ठतीति यावत् ॥ ४ ॥

तृतीयेति । आत्मानमिलनेन प्राण एक एव बहुवा भिन्नो भवतीति सचितम् ।
क्वनि तानि भिन्नानि रूपाणि । एष प्रधानाप्रधानभावः कीदृश इति प्रष्टुरभिप्रायः । तत्र द्व्यन्त-
प्रहर्षनपुरस्सरं भिन्नेषु स्वीयरूपेष्वपि प्राणस्वैव प्राधान्यं ब्रुवन् आवार्यः उत्तरमुपक्रमते—यथा
सग्राडेवेति । इतरेषां प्राधान्यशङ्काऽपि न युज्यत इत्येवकारार्थः । अधितिष्ठेति । मूले
आत्मनेपदं व्यलयेनैति भावः । व्यलयोऽपि फलस्य कर्त्तव्याप्रायत्वबोधनद्वारा शासनातिलङ्घने

1. आ. ना. ‘असिन्’ 2. अ. ‘प्राणानां गमने’ आ. ‘प्राणगमने’
3. आ. ना. पू. ‘मनस इव’ नास्ति । 4. अ. ‘तृतीयस्योत्तर’ ।

स्वरूपहानि: स्यादिति व्यज्ञनार्थः । हयन्ते 'विनियुड्के' इत्येतत् उत्तरत्र 'सन्निधत्ते' इत्यनेन विरूपमित्यतः इदं व्यबन्द ऋत्वा शेषं पुरुषतीति सावधानं इष्टव्यम् । प्रामस्थानीयेष्विति । अयमसिसन्धिः । अथिकृतानितिवत् इतरान् प्राणानिति द्वितीयाश्रवणेन अधिकृतस्थानापश्चात्वं न मन्तव्यम् । अर्थविरोधे शब्दसालयस्याक्षित्कर्तवात् । विवक्षातः कारकाणीत्युक्तारीत्या अधिकरणस्यैव कर्मत्वेन विवक्षितत्वोपपत्तेः । न च 'यथा सम्राट् अधिकृतान् विनियुड्के एवमेष प्राणः चक्षुरादीन् इतरान् प्राणान् चक्षुगोलक्षदिषु स्थानेषु सन्निधत्ते सम्युड् निदधाति विनियुड्के' इति ऋग्नु व्याख्यानं कुतो न किंथत इति शङ्खव्यम् । इन्द्रियाणां तदधीनवृत्तित्वय पूर्वप्रभ एवोक्तत्वेनह अवक्तव्यत्वात् । इहापृष्ठत्वेनासङ्गतत्वात् । 'पायुपस्थेऽपानन्' इति विनिद्रियाणामधिकरणस्यैव स्पष्टीकरणाचेति । स्वांशभूतेति । अपानादयः स्वांशा एवाधिकृतस्थानापश्चा इति भावः । मूले पृथग्निति । पृथक् सन्निधानार्थमेव विभाग इत्यनेन ज्ञापितम् ।

पायुपस्थेऽपानन्^१ चक्षुश्श्रोते मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं
प्रतिष्ठते मध्ये तु समानः । एष हेतद्वत्तमन्नं समं नयति तसादेताः
सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

पायुपस्थेऽपानन्निति । तत्र पायुश्श्रोपस्थ विप्राप्तस्य तस्मिन् अपानन् मूलपुरीषापकर्षणं कुर्वन् प्रतितिष्ठति^२ प्रतिष्ठितो भवति । तदधिष्ठाता भवतीत्यर्थः । मुखनासिकाभ्यां निर्गतो वायुः प्राणरूपः सन् चक्षुश्श्रोते चक्षुश्श्रोते भवतीत्यर्थः । अवतिष्ठते । एष हि समानः हुतं भुक्तमन्नादिकं समं नयति सप्तधातुसाम्यं नयति । सप्तधातुरूपेण विभागं करेतोति यावत् । तसात् समानवयोर्हेतोः जाठारामेः सप्त^३ "काली कराठी" येवमाद्या अर्चिषः प्रादुर्भवन्ति ॥ ५ ॥

प्राणस्य केन केन रूपेण विभागः, विभक्तस्य कठं केन प्रक्षारेण कस्मिन् कस्मिन् स्थितिरिति साक्षात्प्रश्नोत्तरमुच्यते । प्राणः पायुपस्थेऽपानन् प्रातिष्ठते; चक्षुश्श्रोते स्वयं खलपेण स्थितः, प्राणन्निति यावत्, प्रातिष्ठत इति योजना द्रष्टव्या । समानः सन्निति । समान इति विवेचयन्नेषणम् । प्रातिष्ठत इत्यनुषेज्य यावयपूरणमिति भावः ।

1. अब 'अपानं' इति सर्वत्र मूलपाठः । एतद्वाघ्यानुसारेण 'अपानन्' इत्येव प्रामाणिकः पाठ इति स्फुटं ज्ञायते । 2. आ. ना. 'कुर्वन् सन्निधत्ते अथानवायुभूत्वाऽधितिष्ठतीति यावत्' । पू. 'तस्मिन् प्रतितिष्ठति ।' 3. आ. ना. 'सप्त ज्वालाः....प्रादुर्भवन्ति' पू. 'सप्तार्चिषः कालीत्येवमादयः...' ।

समसिति । यद्यपि समियुपसर्गपूर्वात् अनधातोरेव^१ समानपदमिष्यति: तथापि तन्माचार्थीनकर्यविशेषप्रदर्शनौपयिकतया निरुक्तरोत्येदं निवैचनं दर्शितमिति बोध्यम् । जाठरेति । एतद्विवर्धनेन भुक्तान्नजरणमस्य कर्मेति भावः ।

हृदि ह्येष आत्मा । अदैत^२देकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकै-
कस्यां द्वासप्तिर्द्वासप्तिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु^३
व्यानश्वरति ॥ ६ ॥

हृदि ह्येष आत्मेति । एष जीवात्मा हृदि हृदये यत्र समानरूपेण प्राण आस्ते तत्र स्वयमपि वर्तते । अत्र हृदये नाडीनामेकाधिकं^४ शतं वर्तते । तासां नाडीनां मध्ये एकैकस्या द्वासप्तिप्रभेदा भवन्ति । एकैकं द्वासप्तिप्रभेदं प्रति शाखाभूत-नाडीसहस्राणि शतं शतं भवन्ति । तासु नाडीषु व्यानरूपप्राणः^५ चरतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यत्र समानेति । मध्ये इति पूर्वोक्तं स्थानमेवेह हृदीति निर्दिश्यत इति भावः । हिः प्रसिद्धौ । अत्र आत्मावस्थितिकथनं यद्या कथाचिन्नाडया तस्य निर्गमनसम्भवस्फोरणाय । द्वासप्तिप्रभेदा इति । यद्यपि एकैकस्या: शतं शतं प्रभेदा भवन्ति तत्र प्रतिप्रभेदं द्वासप्तिः प्रतिशाखानाडी सहस्राणीति श्रुतक्रमापरिलयगेन युक्तं व्याख्यातुं न तु तत्परिलयगेन अव्यवहित-श्रुताया द्वासप्तिसहस्रायाः प्रतिशाखानाडीसहस्रविशेषणत्वं प्रतीयमानसुपेक्ष्य अश्रुतप्रभेदविशेषणत्वं व्यवहितायाः शतसहस्रायाः प्रतिशाखानाडीविशेषणत्वं च परिकल्प्य कृतमिदं व्याख्यानं युक्तमिति भाति तथाप्येव भाषितवत् आचार्यस्य अथमाशाय । एकशतं नाडीनामिति प्रशाननाड्य उक्ताः । प्रतिशाखानाडीसहस्राणीति प्रभिशाखाशब्दवाच्या अवान्तरशाखानाडय उच्यन्ते । मध्ये शाखानाडयो वक्तव्याः । एवं स्थिते शतंशतमिलतः परं श्रयमाणस्य एकैकस्या इत्यस्य ततः पूर्वं निवेशनेन ‘तासामेकैकस्या: शतं शतं शाखा.’ इत्यर्थो वाच्यं इत्येको मार्गः । स परैराश्रित एव । उक्तक्रमभेदं विना ‘एकैकस्या द्वासप्तिर्द्वासप्तिः शाखा’ इत्यर्थमभ्युपेत शतं शतमिलयस्य तु उत्तरत्रान्वयो वाच्य इत्यस्यन्योऽपि मार्गोऽस्तीति ।

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमु-
भाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अथैकयोर्ध्वं उदान इति । अथेति वाक्योपक्रमे । (एकया) क्या-
चिन्नाड्योर्ध्वमुस्त उदानः पुण्येन हेतुना पुण्यं स्वर्गादिलोकं, पापेन हेतुना पापं

१. आ. ना. पू. ‘एतत्’ नास्ति. २. आ. ना. पू. ‘तासु’ । ३. आ-
ना. ‘एकविक्षतम्’ । ४. आ. पू. ‘प्राणः’ नास्ति ।

नरकादिलोक, उभाभ्यामेव मनुष्यलोक, नयतीत्यर्थ । “आत्मान वा प्रविभज्य कथ प्रातिष्ठृत” इति प्रश्नस्य “यथा सप्त्रा” डित्यारभ्य “उभाभ्यामेव मनुष्यलोक” मित्येतदन्तं प्रतिवचनम् । तन्मध्ये “अथैकयोर्ध्वे उदान पुण्ये न पुण्य लोक नयती” त्यनेन “केनोक्तमत” इति चतुर्थप्रश्नस्योचरमुक्त भवति ॥ ७ ॥

बाक्योपक्रम इति । प्रश्नविशेषोत्तरदानप्रत्यक्षविशेषप्रश्नियोत्तरमिति भाव । कथाचेदिति । एकवेद्यनन न जिरतो नाडीपिंगदो विवक्षेत अपि त्वनियता याकाचिन्नाडी । विष्वदृढन्या उत्क्षणे भवन्ता ति शुखन्तरादिति भाव । इत्येतदन्तमिति । पञ्चशृतिर्हि पाण । तत्रोदानवर्तने क्यमात्मान ग्रन्तज्य निष्ठर्तीति प्रश्नस्य समाधानमपरपूर्णमवेदिति भाव । चतुर्थेति । पञ्चमु शुतिषु क्रया उत्क्षणमत इति प्रश्न । उदानपृथ्येनि समागमम् । तत्र विभिन्नलोकनयन तद्वेतुव आचार्येण कृपया उपदिश्यत इति हेयम् ।

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उद्यत्येष द्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा दुर्ग्राह्याद नववृष्ट्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुव्यानः ॥ ८ ॥

“कथ बाह्यमनिवत्त” इत्यौत्तरमाह—आदित्यो ह वै बाह्य इति । चाक्षुष प्राण चक्षुर्गोक्तव्यन्दिन्द्रा जालाक स्प्रस्तुत्कारिप्रदेनेनातुं गृहन बहिरादित्यव्यप्तेगोदेते । यद्यपि प्राणस्यादेत्यात्मकृत्य न समवति ब्रह्मेदात्, तथापि प्राणकलाया सर्वत्र सत्त्वेनाभेदो चाराद्वा, उपासनार्थतया वा, बाह्यानामादित्यादीना प्राणात्मकत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । पृथिव्या प्राणकलारूप देवता या सा पुरुषस्यापानवायविष्टितपायुपस्थेन्द्रिये अतुगृह्णाना वर्तत इत्यर्थ । अन्तरा यदाकाशः स समान इते । आकाशविष्ट्रित्प्राणकलाया^१ आकाशस्यैवारिकी अभेदोक्तिर्द्रष्टव्या । एवमुत्तरत्वापि । “मन्ये तु समान । एव द्येनद्युतमन्त्र सम नयति” इत्यध्यात्म^२ प्राणापानस्यानमध्यवर्तितया हि समानो निर्दिष्ट । बाह्याकाशस्यापि बाह्यप्राणरूपस्यादित्यस्य बाह्यानक्षमपशुथिव्याश्च मध्यवर्तितया समानत्वं युज्यत इति भाव । वायुव्यान इति । बाह्य वायुस्त्वगिन्द्रियानुग्राहका^३ व्यानस्त्रय ॥ ८ ॥

१ अं ना ‘पुण्यपापाभ्याम्’ । २ अा ना पू ‘प्रतितिष्ठति’ ।
 ३ आ ना पू ‘प्रसादेन’ । ४ आ ना ‘कलाया आकशस्य च’
 ५ ग मन्ये’ इय हि ‘अ प्रत्य’ इय न तनि । ६ त दू इरिगापुरुद्दी’ ।

अन्तरेति । आदिलपृथिव्योरन्तराल इत्यर्थः । त्वगिनिद्रियाद्यनुग्राहक इति । अलेन चाक्षुषग्राणनुभावकत्वाददिलस्य प्राणत्वमिलापि शक्यं वक्तुमिति सूचितम् ।

तेजो ह वा उदानस्तसादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिन्द्रैर्यमनसि
सम्पद्यमानैः ॥ ९ ॥

यच्चिच्चस्तेनैष^१ प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः । सहात्मना
यथासङ्कल्पितं लोकं नतति ॥ १० ॥

तेजो ह वा उदान इति । वाञ्छं तेज उन्नयनहेतुत्वादुदान इत्यर्थः । तसादिति । यस्माद्वेतोस्तेजस एवोदानशब्दितोन्नयनहेतुत्वं, तसादेव उपशान्त-
तेजाः अपगतदेहौष्यःसन् एषः सुमूर्खुर्जीवः यच्चितः यस्मिंश्चितं यस्य स यच्चितः
यत्काम इति यावत् । याद्वशमनुष्यदेवादिजन्मकामो भवति तत्कामनावशेन पुनर्भव-
शब्दितां पुनरुत्पत्तिं प्राप्तुं “वाञ्छनसि संपद्यते” “वाञ्छनसि दर्शनाच्छब्दाच्च” ति
श्रुतिसुन्तरद्वायोक्तरीत्या मनसा संक्षेषणिशेषमापन्नैर्वागादिभिरिन्द्रियैः सहितं प्राणं
स सुमूर्खुर्जीव आयाति । यद्यच्चि “इममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
यन्ती” ति सुख्यासुख्यप्राणानां जीवोपगम एव श्रूयते, न तु जीवस्य प्राणोपगमः ।
सूक्तित्वा—“सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः” इति । तदर्थस्तु तदधिकरणभाष्ये
उक्तः । तत्र हि ‘यथा “वाञ्छनसि संपद्यते मनः प्राण” इति वचनानुरोधेन मनः-
प्राणयोरेव वाञ्छनसयोसंपत्तिः, तथा “प्राणस्तेजसी” ति वचनात् तेजस्येव प्राणः
संपद्यते इति प्राप्त उच्चयते—“सोऽध्यक्षः” इति । सः प्राणः अध्यक्षे करणाधिपे जीवे
संपद्यते । कुतः? लटुपगमादिभ्यः । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते “एवमेव-
ममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती” ति । तथा जीवेन सह प्राणस्योक्तान्तिः
श्रूयते “तमुक्तामन्ते प्राणोऽनुक्तामतो” ति । प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते—
“कसिन्नुक्तमन्त उक्तामन्तो भविष्यामि कसिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि” ति । एवं
जीवेन संयुज्य तेन सह तेजसंपत्तिरिह “प्राणस्तेजसी” त्युच्यते । यथा

१. आ. ना. पू. ‘तेन सः’ । २. ग्र. “...सम्पद्यते इत्यन्त्र” ।
३. ग्र. ‘श्रुति’ नात्ति । ४. आ. ना. ‘विशेष’ नात्ति । ५. ग्र. पू. सम्मुर्खुर्जीवः ।

यमुनाया गङ्गया संयुज्य मागरगमनैऽपि यमुना सागरं गच्छतीति वचो न चिरुद्धयते, तद्वदिति भाषितम्^१, तथाप्यस्य प्रकरणस्य प्राणप्रशंसापरत्वाज्जीवस्य प्राणोपगमोक्ति-रूपपद्धत इति द्रष्टव्यम् । प्राणस्तेजसेति । अनन्तरं “प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवताया”मिति श्रुत्युक्तरीत्या तेजसा परमामना च संयुक्तः प्राणः तत्त्वजीवात्म-संकल्पानुसारेण तं तं लोकं प्रियमाणं नृयति । ततश्च तेजस्सहितस्यैव प्राणस्योब्य-यनहेतुजात् तेजसोऽप्युक्त्यनहेतुवेनोदानत्वं युक्तमिति भावः । यद्यपि “प्राणस्तेजसी” त्यत्र तेजशब्देन सर्वाणि भूतान्युच्यन्ते न तेजोमात्रमिति “भूतेषु द्वच्छुते; नैकसिन् दर्शयतो हि” इति सूत्रभाष्ययोः प्रतिपादितम्, तथापि “भूतान्तर-संसृष्टमेव तेजस्तेजशब्देनाभिधीयत” इति भाष्योक्तेतेजसः प्राधान्यात् तदुक्ति-रूपपद्धत इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

बाह्यं तेज इति । अनुग्रदमिदं स्पष्टेभविष्यति । प्राप्नुमिति । अध्याहृतमेतत् । तेजसा सहितस्यैवेति । शरीरारम्भकूतसूक्ष्मेष्वन्यतमेन तेजसेव्यर्थः । उदानत्वं युक्तमिति । भूतसूक्ष्मस्य तेजस उदानत्वे तत्सजातीयस्य बाह्यस्य तेजसोऽपि तत्वं युक्तमिति भावः । प्राधान्यादिति । उद्गमनसाधनतयेह प्राधान्यं बोध्यम् ।

य एवं विद्वान् प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो
भवति । तदेषु क्षोकः ॥ ११ ॥

य एवं विद्वानिति । एवं उत्पत्त्यागमनप्रतिष्ठादिप्रकारेण प्राणं य उपास्ते, तस्य पुक्षपौलादिलक्षणप्रजाहानिन् भवति । परिशुद्धप्रत्यगाभस्वरूप-प्रतिपत्तिसुखेन ब्रह्मोपासननिष्पत्तिद्वारा^२ मोक्षहेतुश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । तदेषु क्षोक इति । तत् प्राणवेदनमधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं क्षोक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

य उपास्त इति । उपदेशाधीनस्य ज्ञानस्य विद्वानिष्यनेनोक्तत्वात् वेदेष्वत्रेन उपासनात्मकमेव वेदनं विवक्षणीयम् । फलश्रवणाचेति भावः । ब्रह्मोपासनेति । तस्यैव साक्षात्मो-क्षोक्षत्वादिति भावः । अविकृत्येति । प्राणवेदनस्य यः प्रकारः च यार्यन्तिकं फलसुक्तं तत्प्रतिपादनपरः क्षोक इति ।

1. आ. ना. पू. श्रीभाष्यानुवादे बहुधा अन्यथाभावो हृश्यते । 2. प्र.
पू. ‘तेजसा’, ३. प्र. पू. ‘प्रीतिद्वारा’ ।

उत्पत्तिमायर्ति स्थानं विशुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मचैव
प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

इति तृतीयः प्रश्नः

उत्पत्तिमायर्तिमिति । उत्पत्तिं प्राणस्य परमात्मन उत्पत्तिं, मनसा सहाग-
मनं, अस्मिन् शरीरे पायूपस्थादिस्थानेषु स्थिरिं, “यथा सम्रांडेवाधिकृता” नित्युक्तं
स्वास्थ्यलक्षणं विशुत्वं, अध्यात्मं प्राणादिरूपेण पञ्चधा स्थिरिं, चशब्दसमुच्चितमादि-
त्यादिरूपेण पञ्चधा बाह्यमवस्थानन्व विज्ञाय अमृतमश्नुने मोक्षं प्राप्नोति ।
विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत इति द्विर्वचनं प्रतिवचनसमाप्तियोतनार्थम् ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषद्भाष्ये तृतीयः प्रश्नः

अध्यात्ममिति । आत्मनि शरीरे स्थिरिं च पञ्चधा विज्ञायेत्यन्वयः । प्राणादिरूपेणेति ।
एतेन कथमध्यात्ममिति षष्ठप्रश्नस्य चरमस्य कुतः समाधानं नोक्तमिति शङ्खायाःपरिहारः सूचितः ।
आत्मानं वा प्रविभज्येति तृतीयप्रश्नसमाधानेनैकास्यापि समाधानमुक्तं भवतीति । नन्देवं सति
पृथक् प्रश्न एवायं न प्रछब्यः । ज्ञातव्यांशाभावादिति चेत् सत्यम् । तथापि ‘कथं बाह्यमसिधते’
इत्येतावन्मात्रप्रश्ने तत्य पूर्णता न भवेत् । कथं बाह्यमात्रं प्रति प्रश्नः? तत्रार्तिसम्बन्धिं आन्तरं
प्रस्थापि हि प्रश्नः कर्त्तव्य इति जिज्ञासा जायेत । अतो निराकांक्षतया पूर्णत्वाय कथमध्यात्म-
मिति प्रश्नस्य अस्ति आवश्यकता । तथापि तृतीयप्रश्नोत्तरेणैव अस्यापि प्रश्नस्य उत्तरं दत्तं भवतीति
प्रष्टुरभ्याशयात् तदमिहेन अत्यार्थेण तस्य पुरुषुतरं न दीयत इति न काचिदनुपत्तिरित ।

इति तृतीयप्रश्नटिप्पणी

अथ चतुर्थः प्रश्नः

हरिः ओम् ॥ अथ हैनं सौर्यायणी गार्यः पप्रच्छ । भगवन्ने-
तस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः
स्वामान् पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति^१ । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता
भवन्तीति ॥ १ ॥

अथ हैनं सौर्यायणीति । स्पष्टोऽर्थः । पुरुषे ; सुसे सतीति शेषः ।
शिष्टं सष्टम् । कान्यस्मिन् जाग्रति । अत्रापि सुसे सतीति शेषः । (कतर
इति ।) एषः योतनादिगुणयोगादेवः जीवः कतरः कीदृशः सन् स्वामान्^२

1. आ. पू. ‘भवति’ नार्थित । 2. आ. ना. स्वामान् ।

रथादीन् पश्यतीत्यर्थः । कस्य हेतोरितत् वैषयिकं सुखमित्यर्थः । (कस्मिन्निति ।)
स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थः प्रश्न ।

आस्मिन् प्रकरणे ग्राणस्य स्वापकाले इतरेभ्यो वैलक्षण्यं प्रतिपादयते । सर्वेषां परमात्मनि प्रतिष्ठा च ।

कानीति । देवा इति विशेष्यस्य बुद्धावसन्निहितत्वात् सामान्ये नपुंसकम् । सन्निहितत्वात् उत्तरत्र ‘कस्मिन्नु सर्वे’ इति पुछिङ्गम् । जीवेतरत्य सुखसम्भावनाविरहात् प्रश्नः सुखप्राप्तविषयो न सम्भवतीति हेतुविषयतया योजयति—कस्य हेतोरिति । ‘क्तरः कीदृशः सन्’ इति पूर्वप्रश्नपदव्याख्यानेऽप्युभिप्राप्तय इति द्रष्टव्यम् । एतदित्यस्य व्याख्यानं वैषयिकमिति ।

तस्मै स होवाच यथा गार्यं मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः
सर्वा एतस्मिस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुनरुद्यतः^१ प्रच
रन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्हेष पुरुषो
न श्रृणोति न पश्यति न जिग्रति न रसयते न स्पुशते नाभि-
वदते नादते नानन्दयते न विसृजते नेयायते स्वपितीत्या
चक्षते ॥ २ ॥

तस्मै स होवाचेति । स्पष्टोर्थः । यथा सायंकाले इस्तं गच्छतःसूर्यस्य
किरणाः नानादिक्षु प्रसरणं विना आदित्यमण्डल एकीभवन्ति, पुनर्थोद्यतःसूर्यस्य
किरणा नानादिक्षु प्रसरनः प्रकाशका भवन्ति, ^२एवमेवैतसर्वं इन्द्रियजातं परे इतरेभ्य
उत्कृष्टे देवे योतनादिगुणयुक्ते मनसि एकीभवति । स्वत्वव्यापाराभिसुख्यविरोधिसं-
श्लेषविशेषयुक्तं भवतीत्यर्थः^३ । तेन श्रोतादीन्द्रियाणामुपरतत्वेनेत्यर्थः । शिष्टं
स्वष्टम् । आनन्दः उपर्थेन्द्रियकार्यम् । ^४विसर्गस्त्वपानकार्यम् । नेयायते न
गच्छतीत्यर्थः । स्वपितीत्याक्षत इत्यन्तेन^५ “कानि स्वपन्ति” इति प्रश्नस्य

१. ग्र. ‘पुन पुनरुद्यतः । २. आ. पू. ‘प्रचलन्ति । ३. ग्र. ‘एव’
नास्ति । ४. आ. ना. ‘भवतीत्यर्थः’ नास्ति । ५. ग्र. ‘तु’ नास्ति । ६. आ.
जा. पू. अनेन ।

बाल्लज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रियाणि स्वपन्ति, इत्युत्तरमुक्तं भवति । प्रत्येकमेकल्वाभिप्रायेण स्वपितीत्येकवचनम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

एतस्वर्वमिति । तदेतदोरत्र नास्ति विशेष इति बोध्यम् । किं तत्सर्वमिति जिज्ञासार्थां तेन तहींति उत्तरेणोपपादक्वचनेन लभ्यमर्थमाह—इन्द्रियजातमिति । एकीभवनानुग्रणतया एकवचनमिति विभाव्यम् । इत्यन्ते मरीचीनां विशिष्योपादानात् बहुत्वमवर्जनीयम् । बाहोति । आन्तरं मनइन्द्रियमेकं विना अन्याति सर्वाणीन्द्रियाणि स्वपन्तीत्युक्तमिति भावः । स्वपितीत्याचक्षत इति । अस्यानन्तरं ‘तः पुनरुद्यतः प्रचरन्ति’ इति दृष्टान्तचरभांशानुरोधेन ‘तत् पुनः प्रबुद्ध्यमानस्य प्रचरति’ इत्यनुपसन्धेयम् । प्रकृतानुपसुक्त्वात् श्रुतिः स्पष्टं न ब्रवीति ।

प्राणाग्रथ्य एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्थपञ्चनो षड्गार्हपत्यात्, प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

यदुच्छ्वासनिश्चासावेतावाहुती समं नयतीति स’ समानः । एतो ह वाव यजमान इष्टकर्मेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्षेण गमयति ॥ ४ ॥

कान्यस्मिन् जाग्रतीत्यसोत्तरमाह—प्राणाग्रथ्य इति । प्राणापानादिरूपा अभ्य एवैतस्मिन् पुरशब्दनिर्दिष्टे शरीरे जागरणं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्वापदशायां जाग्रत्सु प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्चासपनोरुपेषूपासनार्थं अम्निहोत्रसंपर्चिं दिदर्शयिषुः तत्र व्याप्तियमाणं मन एव यजमानः, अपानो मूलधारस्थतया गार्हपत्यः, तत्सन्निहितो व्यानश्चान्वाहर्थपञ्चनशब्दितो दक्षिणाम्निः, अपानवायुमूलकः प्राणो गार्हपत्यात् प्रणीयमानाहवनीयतुरुद्यतया आहवनीयः, तदाधारकावुच्छ्वासनिश्चासौ ‘द्वे आहवनीये’ इतिनिर्दिष्टाहुतिद्वयं, उच्छ्वासनिश्चासहेयभूतःसमानो वोयुः आहुती समं नयतीति लिङ्गेशयोग्यार्थर्थ्युः, उदानवायुस्तु यजमानस्य लोकान्तरोन्नयनहेतुत्वादुदान इत्यग्निहोत्राहुत्यवयवभूतान् यजमानाभितयाहुतिद्वयार्थर्थ्युकर्मफलभूतानष्टावपि पदार्थान् प्राणादिपञ्चकोच्छ्वासनिश्चासपनोरुपेष्वष्टासु दर्शयति—गार्हपत्यो ह वा इति ।

अत यद्यपि “एकमेवेमाःसर्वाः प्रजा अहरर्हगच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती” ति
ब्रह्मगमनं जीवस्यैव श्रूयते न मनसः, तथाऽपि मनसः पुरीतद्भुमश्रवणात् तद्रूप-
ब्रह्मगमयितुवोक्तिरूपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

उपासनार्थमिति । कानि जाप्रतीति पृष्ठे प्राणा जाप्रतिवेषोत्तरं देयम् । तद्रिव्वाय, प्राणग्रम इस्युभित्वादिकं परिकल्प्य यदुत्तरं दीयते तदुपासनार्थत्वस्यापि विरहे निष्कर्णं स्यादिति भावः ।

हेतुत्वादुदान इति । हेतुत्वादिश्कलमिति युक्तं भवितुम् । यथास्थिते तु ‘लोकान्तरो-
न्यनहेतुत्वादुदानशब्दवाच्यो भवति । अतः स लोकान्तरप्राप्येष्टकलः’ इत्युपस्थित्य
योज्यम् । इष्टफलं इष्टं इच्छाविषयीभूतं फलम् । यद्वा इष्टस्य कृतस्य यद्बास्य फलम् ।

अत्रैष देवः स्वमे महिमानमनुभवति । यद् दृष्ट्वा दृष्ट्वा नुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिग्न्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुतश्चाश्रुतश्चानुभूतश्चाननुभूतश्च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

“कतर एष देवः स्वसान् पश्यती” त्यसोचरमाह— अतैष देव इति ।
 अत असिन्नवसरे एष देवः जीवः स्वमे करितुरगादि^१लक्षणं महिमानमनुभवति
 पश्यति । जागरे प्रायद्वृष्टं तमेवार्थं अनुपश्यति अनु पश्चातपश्यति अनुभवति ।
 द्वष्टद्वष्टं भूयो दृष्टमित्यर्थः । श्रुतमेवार्थमनुश्रूणोति । देशान्तरेषु दिगन्तरेषु^२
 प्रायद्वृष्टमनुभूतमर्थं पुनः^३पुनरनुभवति । द्वष्टं “श्रुतमेवानुभवतीत्यमधि नियमो नास्ति ।
 कदाचित्पूर्वान्नुभूतमपि स्वशरीरच्छेदनादिकमनुभवति । विद्यमानञ्चानुभवति
 अविद्यमानञ्चानुभवति । सर्वः पश्यति^५ सर्वःसन् पश्यति । द्रष्टा श्रोता ग्राता गन्ता
 वक्ता चेत्यादिसर्वरूपःसन् पश्यतीत्यर्थः । तदानीं जागरीयबाह्यज्ञानकर्मन्दियाणामुप-
 रतव्यापारवेऽपि स्वाप्निकैरीश्वरस्त्वैः शरीरेन्द्रियैर्द्रष्टव्यादिमान् सञ्चनुभवतीति/
 भावः ॥ ५ ॥

1. आ. 'करिकलभादि'...। 2. ग्र. 'दिग्नन्तरेषु' नास्ति। 3. आ.
ना. 'पुनः' इति नास्ति। 4. आ. ना. 'श्रुतं' नास्ति। 5. आ. ना. इदं
मूलवाचक्यं एतदु व्याख्यानं च नास्ति।

अस्मिन्नवसर इति । यदा मनो ब्रह्म प्रति नीयमानं भवति न तु नीतमेव तदेवर्थः । महिमा ऐश्वर्यमिलमिप्रेलाह—करितुरगादीति । करिकलभादीति कच्चित् पाठः । तमेवार्थमिति । अच्छब्दश्ववाणात् यद्^१ दृष्टिमिलानूद्य तच्छब्दमध्याहृत्य तदनुपश्यतीति योजनीयम् । अर्थस्यात्र अश्रवणात् समान्ये नपुंसकम् । विशेषपैक्षाणां तु उत्तरवाक्यानुरोधेन अर्थे एव विशेष्यतयाऽनुसन्धेय इति भावः । एवमत्र भाष्ये एष देवो महिमानमनुभवति दृष्टमनुपश्यति श्रुतमनुश्रूणोति^२ इत्येवं दृश्यनुदर्शनादितुल्यतया तत्त्वातिरिच्चो महिमानुभवति प्रनिपाद्यतया दर्शितः । अन्यथाऽपि तु योजना शक्या ॥ । महिमानं महत्वं जागरावस्थायामविद्यमानं वैमवं शरीरान्तरैद्वियान्तरपरिप्रहानुगुणं अनुभवति प्राप्नोति, यत येन महिमा लक्षणं यस्यात् कारणात् दृश्यदृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमनुश्रूणोति... सर्वं पश्यति सर्वे: पश्यति^३ इतीति बोध्यम् । देशान्तरेष्विवति । अधिकरणमेव करणतया विवक्षितमिलाशयः । प्रत्यहमिति । प्रतिशब्दार्थः अनुभवे साक्षादन्यविरहात् अहर्द्वाराऽन्वेतीति भावः । इदमुपलक्षणं प्रकारान्तरस्यापि । देशदिग्नन्तरैः प्रतिबद्धतया नियतसम्बन्धवत्त्वेन अनुभूतिमिलेवमादिप्रकारेणापि हि शक्यं शोजयितुमिति ।

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अतैष देवः स्वभावं पश्य-
त्यथ यदेतस्मिन् शरीर एतत्सुखं भवति^४ ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे “सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, तेजसा हि तदा संपन्नो भवती” ति श्रुत्युक्तरीत्या परप्रकाशकतया तेजश्वब्दितेन परमाल्मीना अभिभूतो भवति संपन्नो भवति । संपरिष्वक्तो भवतीति यावत् । तदा स्वामान्पदार्थान् न पद्यतीत्यर्थः । ततश्च “करत एष स्वप्नान्पश्यती” ति प्रश्नस्य ब्रह्मसंपत्तिविरह-दशायां मनोमात्रपरिशेषसमये स्वामान्पदार्थान्पश्यतीयुतरमुक्तं भवति । कर्त्यैतत्सुखं भवतीत्यस्योत्तरमाह—अथ यदेतस्मिन्निति । यदेतत्सुखं^५ भवति तदेतस्मिन् शरीरे सत्येव भवतीत्यर्थः । शरीरमेव वैषयिकसुखहेतुरित्युक्तं भवति । “अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्निये स्पृशतः” इति श्रुतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवतीति अनुवादरूपत्वेऽपि वस्तुत उपदेश एवायमिलमिप्रेत्य उपदेश्यमर्थमाह—एतस्मिन्नन्तर इति । स्वामार्थानुभवे प्रवर्तमान इत्यर्थः । रीत्येति । सम्बन्नो भवतीत्यत्रान्वयः । तेजश्वब्दितत्वे हेतुः परप्रकाशकतयेति । “तस्य भासा सर्वमिदं निमाति” । ननु कीदृशः सन् स्वप्रान् पश्यतीत्येव पृष्ठम् न तु कीदृशः सन् न पश्यतीत्येव ।

1. आ. ना. यदेतस्मिन् शरीरे सुखं भवति । ईशाच्यष्टोत्रश्वूतोपनिषदसु ‘तदेतस्मिन् शरीरे एतत्सुखं भवती’ति दृश्यते । ग्र. तदेतस्मिन्...; शाङ्करमूले च । 2. आ. ना. पू. ‘यत्सुखम्’ ।

अत इदमसङ्गतमिद्याशङ्काह—ततश्चेति । ब्रह्मसम्पत्तिविरहेति । ततश्चोत्तरशेषतयैव इदमप्युक्तमिति नासङ्गतिरिति भावः ।

यदेतदिति । यच्छब्दो व्यवहितेनापि एतत्पुरुषमित्यनेन सम्बन्धते । तदाक्षिंसत्तच्छब्दसु एतस्मिन् शरीरे 'इत्येनेनेति भावः । 'तदेतस्मिन्' इति शब्दे तु तच्छब्दसाथेऽक्याय उत्तरत्र यच्छब्दोऽव्याहृतव्य इति भावः ।

अतेदं बोध्यम् । कस्यैतत्पुरुषं भवतीति प्रश्नस्यायमर्थः । मनागपि खाप्तार्थानुभवं विना निद्रया जायमानं सुखं कस्य कीदरस्य भवतीनि । अत्रोत्तरं स यदा तेजसेलादि । जीवस्य परमात्मसम्पत्ते: प्राक् मनोमात्रं व्याप्तिर्यते । तदा तदवस्थस्य जीवस्य खग्रदर्शनम् । यदा तु स तेन सम्पत्यते तदा मनसोऽन्युपरमात् खग्रदर्शनमल्यन्तं निवर्तते । ईदशावस्थस्य निरासुखं भवतीलाज्ञायेऽक्यायः । खग्रे यदुकं 'महिमानमनुभवतो'नि तद्यनिरेकप्रतिपत्त्यर्थम् एतस्मिन् शरीर इति । शरीरान्तरपरिग्रहेण साप्रवेष्यानुभवः । अस्मिन्नेत्र शरीरे इदं सुखमिति । तथा च स यदा तेजसेलादेः पूर्वप्रश्नोत्तरशेषतां विनाडपि योजनं सुकरमिति ।

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते । एवं ह वै
तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

कस्मिन् सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीत्यस्योत्तरमाह—स यथा सोम्येति । वयांसि पक्षिणः, वासोवृक्षं निरासवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते । सः द्वष्टान्तो यथा, एवं परमालमनि सर्वं प्रतिष्ठिते भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वासोवृक्षमिति । पष्ठयर्थे प्रथमा तस्या अल्पकृचं व्यत्ययेन । वृक्षमिति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीयेसमित्रेण अपेक्षितं कर्मप्रवचनीयमध्याहरणे प्रतीतिः । वृक्षं प्रति वृक्षे इत्यर्थः । पर आत्मनीनि दर्शनिकानुरोधात् । तत् सर्वमितिः । जीवात्मपर्यन्तं सर्वमित्यर्थः । वृक्षे सम्प्रतिष्ठितान्यपि वयांसि न परस्परमल्यन्तं संलिघनि भवन्ति । अतस्तत्र बहुवचनम् । इन्द्रियादिकं तु अविभागमेकीभवति । अत एकवचनमिति विभागम् ।

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चपोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा
च वायुश्च वायुभात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यश्च
शोतुश्च श्रोतव्यश्च ग्राणश्च ग्रातव्यश्च रसश्च^१ रसयितव्यश्च त्वक्च
स्पर्शयितव्यश्च वाक्च वक्तव्यश्च हस्तौ चादातव्यश्चोपस्थश्चानन्द-
यितव्यश्च वायुश्च विसर्जयितव्यश्च पादौ च गन्तव्यश्च^२ मनश्च

१. आ. ना. 'रसनं च' । २. आ. ना. क्रमविपर्यासो इत्यते—हस्तादात्तच्छान्दयानन्दतां पादश्चान्तव्यपाठ इति ।

मन्तव्यञ्च बुद्धिथ बोद्धव्यञ्चाहंकारशाहंकर्तव्यञ्च चिरञ्च चेत-
यितव्यञ्च तेजश्च विद्योतयितव्यञ्च प्राणश्च विधारयितव्यञ्च ॥ ८ ॥
सर्वशब्दार्थं प्रपञ्चयति— पृथिवी चेत्यादिना । अत वृथिवीमात्रा-
शब्देन पुराणेषु गन्धतन्मातशब्दाभिलिप्या पृथिवीपूर्वाकस्थोच्यते । एवमुत्तरेष्वपि
मात्राशब्देषु द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

आकाशमात्रा चेत्यन्तेन सकारणानि भूतान्युक्तानि । संशईयितव्यं चेत्यन्तेन संविष-
याणि ज्ञानेन्द्रियाणि । रस्यतेऽनेनेति रसः रसना । गन्तव्यं चेत्यन्तेन कर्मेन्द्रियाणि । आनन्द-
यितव्यं जीवात्मखलं उत्पादयितव्यं आनन्दो वा । चेतयितव्यं चेत्यन्तेन विविधोऽन्नर मनः ।
अहङ्कारः अहमभिमानहेतुः । अहंतैवं तद्रूपयः यद्वा सोऽभिमान एव । तेजश्चेति आत्मज्योतिषः
प्रमाणानापाचं यद् धर्मभूतज्ञानं तदभिसंहितमिति भावित । अन्यस्येह सङ्गलभावात् । विधार-
यितव्यं शरीरम् । विधारयितव्यं चेत्येतत् सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठित इति पूर्वेणान्वयः । अत्र
चक्षुरादीनां सम्प्रतिष्ठा संस्लेषविशेषः । द्रष्टव्यादीनां तु अलान्तमगृह्यमाणत्वमेवेति बोध्यम् ।
अथवा तत्खलरूपमपि तदाश्रितमेवेति ।

एष हि द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता ग्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता
विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽक्षर आत्मनि संप्रतिष्ठिते ॥ ९ ॥

एष हि द्रष्टेत्यादि । चेतनाचेतनरूपः कर्तृकरणकर्मरूपः सर्वोऽपि
प्रपञ्चस्तदाश्रित इति भावः । अत बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मेति निर्देशादात्मनो
ज्ञातृत्वमेव न ज्ञानरूपविशेषमिति वदन्तस्तार्किकाश्च^१ ज्ञानत्वमेव न ज्ञातृत्वमिति वदन्तो
मृषावादिनश्च निरस्ता भवन्ति ॥ ९ ॥

शरीरेन्द्रियमनःप्राणानां सम्प्रतिष्ठायामभिहितार्था अद्य जीवात्मनः सम्प्रतिष्ठा वक्तव्या
उच्यते । तत्र कुतः स द्रश्च स्पष्टेन्द्रियक बहाकारो निर्दिश्यत इति शङ्कां परिहरन्नाह—चेतना-
चेतनेति । द्रष्टेत्यादिना बाह्यज्ञानेन्द्रियक रणकर्त्वमुक्तम् । मन्ता बोद्धा कर्तृति मनःकरणकर्त्वम् ।
पुरुष इति भूतारब्यशरीरविशिष्टत्वम् । विज्ञानेति ज्ञातृत्वम् । तथाच न परमुक्तरीया पृथिव्या-
दीनि, तैरुपकरणैर्थ उपक्रियते स करणविशेषं जीवात्माऽपि तस्मिन् पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठित
इत्यविशेषेण सर्वाश्रयत्वं वक्तुमेवं विशिष्टनिर्देश इति भावः । ‘एष विज्ञानात्मा पुरुषः पर
आत्मनि सम्प्रतिष्ठिते’ हत्येकवाक्यतामकृत्वा ‘एष हि विज्ञानात्मा पुरुषः अस्ति । स पर
आत्मनि...’ इति पृथिव्यवाक्यार्थतया निर्देशोऽपि तस्येतरेभ्यः प्रावान्यं व्याज्य ततोऽपि
प्रावान्यं परमात्मनो व्यञ्जयितुमेवेति हेयम् ।

१. आ. ‘भेदवादिनश्च’ (?) । ग्र. चक्षरो नास्ति ।

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स यो ह वै तदच्छायमशरीरम-
लोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञःसर्वी^१ भवति ।
तदेष क्षोकः ॥ १० ॥

स यो ह वै तदिति । अत^२ च्छायाशब्देन ज्ञानसंकोचकं कर्मोच्यते ।
अच्छायं अपापमित्यर्थः । अत एवाशरीरं, अलोहितं रूपादिशूल्यं, शुभ्रं
स्वप्रकाशं, अक्षरं क्षरणशूल्यं, परमात्मानं वेदयते जानाति, सः हे सोम्य मियदर्शनं
(परमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवं प्रतिपद्य) सर्वज्ञो भवति । सर्वी^३ भवति सर्वकामयुक्तो
भवति । तदेष क्षोक इति । तत् ब्रह्माभिमुखीकृत्यैष क्षोक इत्यर्थः ॥ १० ॥

जीवस्य परमात्मना सम्बन्धः नार्थान्तरसाधारणः । अपि तु ‘तदथा प्रियया खिया
सम्प्रियक्तः’ इति दृष्टनिरूप्यविलक्षणाकारः परिक्लृप्तं हीति बोधयन्ती श्रुतिरूपरि ब्रवीति—
परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते इति । एतद्विवरणं पर्यायं वहुषु कोशेषु न दृश्यते^४ क्वचित् अनन्तर-
वाक्यविवरणाभ्यन्तरे ‘परमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवं प्रतिपद्य’ इनि पठयते । तत्रानन्वितमिदमिह
अपकृष्ट्य योजयम् । अन्ते प्रतिपद्यते इत्याख्याततया परिणामयितव्यं च । सर्वीति ।
सर्वेमसास्तीति सर्वानि इनिप्रलयान्त शब्द इति ५.३ । कस्यिन्नु सर्वे सम्प्रतिष्ठिता
भवन्तीति प्रश्नस्य समाधाने पूर्ववर्णेनैव कास्त्वयनेऽपि प्रसङ्गान् श्रोतृणां पर आत्मनि
असान्तादरजननाय परमपुरुषार्थसाधनज्ञानत्वेन तथ्य मृतिः कियत इति पूर्ववद् द्रष्टव्यमिरीह
भाष्यकृदाशयोऽवधातव्यः ।

ब्रह्मेति । सर्वसम्प्रतिश्रूतं ब्रह्मेति हृष्यम् ।

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत् ।
शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञःसर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

विज्ञानात्मेति । सर्वैर्देवैः वागादीन्द्रियैसह मुख्यप्राणः भूतानि महा-
भूतानि च जीवात्मा च यत् प्रतितष्ठन्ति तादृशं शुभ्रं अक्षरं स्वप्रकाशमक्षरं
परमात्मानं यो जानाति स सर्वज्ञः सर्वमपि कामजातं^५ आविवेश आविशति ।

1. पू. ना. ‘सर्वः’ । 2. आ. ना. पू. ‘अत्र’ नास्ति । 3. ‘तद-
क्षरमिलन्यत्र पाठः । 4. ग्र. पू. ‘स्वप्रकाशमक्षरं’ नास्ति । 5. ग्र. ‘कार्य-
जातम्’ ।

“सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती” ति श्रुत्युक्तरीत्या काम्यमानसर्वलोकसञ्चारी भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति प्रभोपनिषद्द्वाष्ट्ये चतुर्थः प्रश्नः
पर्याक्षानगला सर्वो भवाति सर्वं मेवाविवेशेवनयोरैकार्थं बोध्यम् ।
इति चतुर्थप्रश्नाण्पणी ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः

हरिः ओम् । अथ हैनं शैव्यःसत्यकामः पग्न्छ । स यो ह वै तद्गग्नमनुष्टेषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

अथ हैनं शैव्य इति । सप्ताऽर्थः । हवा इति प्रसिद्धतिशये । तदित्येतदव्ययम्^१ । स ^२इत्येतदधिकारिसामान्यपरम् । अयमर्थः^३ । हे भगवन् पूजार्ह यः अधिकारी मनुष्याणां मध्ये मरणान्तमोङ्कारमभिध्यायति^४ स कतमं लोकं तेन ओङ्करेण प्राप्नोतीत्यर्थः । वावशब्दोऽवधारणे । प्रसिद्धौ वा ॥ १ ॥

अथ पञ्चमः प्रश्नः

अव्ययमिति । तमिति ओङ्कारविशेषणतया योज्यमित्याशय । अधिकारि सामान्येति । यो ह वा इति श्रुतस्य गच्छच्छस्य प्रतिसम्बन्धी तच्छब्दः कतमं वाव स तेनेत्युत्तरत्र श्रूयते । अतोऽस्य तच्छब्दस्यान्योऽर्थो वाच्यः । तेन च प्रकृतातुगेन भाव्यम् । तादृशात्मार्थः अधिकारीत्यमेवेति भावः । १. आस्ति हि सः तादृशः कश्चित् मनुष्टेषु यो मरणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत । स कतमं तेन लोकं जयतीति च योजनया प्रथमतच्छब्दस्यार्थवत्ता सुवर्जेति इत्येम् । अवधारण इति । ग्राम्या हि लोक वहवः सन्ति । तत्र कमेव प्राप्नोतीति प्रश्न इति । प्रसिद्धाविति । कवचन लोकं प्राप्नोतीति स्थितेतत् । सर्वं विदितमिति यावत् । क स लोक इति तु प्रकृते जिज्ञास्यत इति ।

प्रश्नचतुर्थेन तत्त्वनिर्णयः कृतः । इह हितपुरुषार्थोपदेश इति सङ्गतिर्बोध्या ।

१. ग्र. इदं वाक्यं नास्ति । पू. ‘तदव्ययम्’ । २. ग्र. ‘स इत्यधिः । ३. ग्र. ‘अयमर्थः’ नास्ति । ४. ग्र. अयायति ।

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परश्चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कार-
स्तसाद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

तस्मै स होवाचेति । स्पष्टोऽर्थः । (एतद्वा इति) । हे सत्यकाम एतदेव
परश्चापरञ्च ब्रह्म, उभयवाचकमित्यर्थः । वाच्यवाचकमावनिवंधनं सामानाधिकरण्य-
मितीक्षतिकर्माधिकरणे व्यासार्थैर्व्याख्यातम्^१ । किं तदित्यत्वाह— यदोङ्कार इति ।
तसादिति । तसादुपासक एतेनैव औंकाररूपेण मार्गेण एकतरं परमपरं वा
ब्रह्मान्वेति उग्रस्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

उपर्युक्त इत्यर्थ इति । यद्यपि कं लोकं प्राप्नोतीति प्रश्नानुगुण्येन एकतरमन्वेति
अग्रब्रह्मलोकं वा परब्रह्मलोकं वा प्राप्नोतीत्येवार्थो वक्तुमुनित इति भाति तथापि औङ्कारब्रह्मणोः
सामानाधिकरण्येन वाच्यवाचकमावश्य प्रतीतत्वात् वाचकरणिका वाच्यवर्भिका क्रिया उपासनमेव
भवितुमर्हतीति औचित्यात् प्रतीतेरैवमर्थं उक्तः । अन्वित्युपसर्गस्वारस्याच । ग्रातिविवक्षायां हि
एकतरमेतीत्येवाश्रोष्यत । प्रश्नस साक्षादुत्तरं तु ‘मनुष्यलोकं, सोमलोकं, ब्रह्मलोकं’ मित्यु-
परिशृणत, तत्र तत्रेति ष्ठेयम् ।

स यद्येकमात्रमभिघ्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्या-
मभिसंपद्यते तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

स यद्येकमात्रमिति । सः उपासकः यद्येकमात्रं हस्तं प्रणवमपरब्रह्मवाचक-
मभिघ्यायीत अपरब्रह्मवाचकेत हस्तेन प्रणवेन योऽपरं ब्रह्मोपास्ते, सः तेनैव
एकमात्रोङ्कारकरणकापब्रह्मान्वयानेनैव संवेदितः लघ्वसत्ताकः जगत्यां भुवि आभि
अभ्यर्हितः श्रेष्ठःसंपद्यते । तं ऋज्ञान्ता मनुष्यलोकं प्राप्यन्ति । सः मनुष्यलोकं
नीतः तपसा अनशनादिना ब्रह्मचर्येण मैथुनवर्जनेन श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या यदि
संपन्नो भवति तदा महिमानं श्रेयस्साधकं ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठतीत्यर्थः । न चैचो
हस्तवाभावात् कथमोङ्कारस्य हस्तत्वमिति शङ्कनीयम् । न्यूङ्गे^२ हस्तस्य औङ्कारस्य
दर्शनात् ॥ ३ ॥

१. आ॒ ना॑. पू॒ “...सामानाधिकरण्यम् । तथैव व्यासार्थैरीक्षतिकर्मा-
धिकरणे व्याख्यात्वात् । २. प्र. पू. ‘लोके’ ।

अपरं ब्रह्मोपास्त इति । वाचकाभिधानं हि वाच्याभिध्यानयैव । अतोऽसिद्धेवर्थे पर्यवसानमिति भावः । अपरं ब्रह्म स्वत्वलूपं वा पृथिवीस्थानकदेवताविशेषं वा । संवेदित इति विद् लाम इत्येतसात् णिञ्चि कर्मणि क्तप्रत्यये रूपम् । अत आह— लब्धर्वसत्ताक इति भुवीति । येन शरीरेण विशिष्टः व्यानं करोति तस्मिन् शरीरे वर्तमान एव मनुष्याणां मध्ये श्रेष्ठो भवति व्यानमाहित्वा । उत्तममनुष्यजन्मपरिग्रहानुकूलमवस्थाविशेषं प्राप्नोतीति यावत् । भरणानन्तरं हस्तोङ्करसम्बन्धन्य ऋचः तं मुनमनुष्यलोकं प्रापयन्ति । तत्र साक्षात् मोक्षो-पायभूतं विद्याविशेषं अविकल्पमनुष्याय मुक्तो भवतीद्यमित्रायः ।

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संप्रते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुच्ची-
यते । स^१ सोमलोकम्^२ । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरा-
वर्तते ॥ ४ ॥

अथ यदि द्विमालेणेति । द्विमालेणापरब्रह्मवाचकेन प्रणवेन यस्य मनस्य-परब्रह्मानं संपद्यते, स^३ अन्तरिक्षाश्रितं सोमलोकं द्विमालोपासकः पुमान् यजुर्मन्त्रैरुच्चीयते । अत्रान्तरिक्षसोमलोकशब्दः ऊर्ध्वलोकमात्रोऽप्लक्षकः आमुष्मिक-मात्रपरः^४ इतीक्षतिकर्माधिकरणभाष्ये समर्थितम् । ^५आमुष्मिकैश्वर्यमनुभूय तत्पुण्या-वसाने पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

मनसि कि सम्पद्यत इति जिज्ञासायां अर्थलभ्यं पूर्यति—अपरब्रह्मानमिति । नन्त्र सम्पद्यते: व्यानं कर्तुः इत्येतदनुपपत्तम् । पूर्ववाक्ये यथा जगायाममिसम्पद्यत इति उपासितुः पुरुषस्यैव प्रायणात्पूर्वभाविकित्विद्वान्तरफलमुक्तम् ; उत्तरवाक्ये च स तेजसि सूर्यं सम्पद्य इति किञ्चिद्दुच्यते तथाऽऽत्रापि उपासितुरेव मनसि सम्पत्तिरूप्यत इति वाच्यम् । मनसि सम्पत्तिर्वाम मनस्यम्बन्धलोकप्राप्त्यनुगुणोऽवस्थाविशेषः । तस्मादुपासितैव सम्पद्यते: कर्त्ता । वाक्ययोजना चैवम्—अथ यदि द्विमात्रेणाभिध्यार्थं त स तेन मनसि सम्पद्यत इति—इति चेत् क्रममेवमस्तु । क्राडसाकं हानिः । कुतो नैवं व्याख्यातमिति चेत् श्रोतुर्बृद्धि-क्लेशपरिहारायैव । एवं व्याख्यातव्ये अन्यथा कृतं व्याख्यानं साक्षमिति चेत् तत्र । न हि सर्वात्मना पूर्ववाक्यस्य वा सार्हमनत्रास्ति येन तथैव व्याख्यातव्यमिति निर्बच्ये-

१. आ. ना. “स” नास्ति । २. आ. पू. ‘देवलोकम्’ । ३. ग्र. पू. ‘उर्ध्वमात्र’... । ४. आ. ना. पू. “आमुष्मिकमात्रपरः । अत एवेक्षति-कर्माधिकरणभाष्ये यदपरं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वैव द्विघा विभूत्य-एकमात्रं प्रणवमुपासीनानां ऐहिकं मनुष्यलोकाविष्टं फलममिधाय द्विमालासुपा-सीनानामामुष्मिकं अन्तरिक्षशब्दोपलक्षितं फलं अमिधायेष्युक्तम्” । ५. ग्र. पू. ‘आमुष्मिकैश्वर्यम्’

महि । पूर्वत्र तावत् स यदेकमात्रमभिध्यायीते प्रणवस्य कर्मत्वमुक्तम् । अत्र तु द्विमात्रेणेति करणत्वम् । उत्तरत्र परेऽपुरुषमिति कर्मकारकं श्रुत्या निर्दिष्टम् । अत्र तु न किञ्चित् । तस्मादुभयैवलक्षण्यात् स्थितमनतिक्लेशेन योजितमिति ।

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणैवोभित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः ससामभिरुचीयते ब्रह्मलोकं स एतसाज्जीव-घनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

यः पुनरेतमिति । यस्तु एकमात्रं द्विमात्रत्वदशायामर्वाचीनफलसाधनेनै-तेनैवाक्षरेण परमात्मनमभिध्यायति आभिमुख्येन ध्यायति^१ निरन्तरं ध्यायतीत्यर्थः । स उपासकस्तेजोमंडले सूर्ये संगतःसन्, उदरमेव पादो यस्य सः पादोदरः, सर्प इति यावत् । यथा सर्वे जीर्णत्वचा विनिर्मुक्तो भवति, एवं पाप्मना विनिर्मुक्तःसन् भगवद्गुणेकं वैकुण्ठं सामभिः गीतिप्राणैर्मन्त्रैः उच्चीयते । अत्र व्यापार्यैः स पाप्मना विनिर्मुक्त इति तच्छब्दान्तरश्रवणात् ससामभिरित्यैकपद्ममाश्रित्य सामगान-सहितैरिति वा सान्त्वक्वचनसहितैः पुरुषैरिति वा अर्थं इतीक्षतिकर्माचिकरणे व्याख्यातम्^३ । स एतसादिति । कर्मनिमिच्चदेहिन एव जीवधनशब्दार्थतया ईक्षतिकर्माचिकरणभाष्ये वर्णितत्वात्^४ जीवधनशब्देन “संसारेमण्डलमुच्यते । “मूर्तौ धन” इति काठिन्यशब्दितमूर्तौ धनशब्दस्य निपातितत्वात् देहद्वारावाद-त्वनि काठिन्यस्य धनशब्दो देहिपर एव । तस्मात्परः परिशुद्धात्मा । तस्मादपि पूर्भूतं पुरिशयं “पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्य”ति सर्वेषु प्राणिषु^५ अन्तरात्मतया शयानं “भगवान्निति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यापि । निरुपाधी च वर्तेते वासुदेवे सनातने” इति निरुपाधिकपुरुषशब्दवाच्यं भगवन्तं वासुदेवमीक्षत इत्यर्थः । अत-

१. आ. ‘एकमात्रत्व’ २. आ. ना. ‘आभिमुख्येन ध्यायति’ नास्ति । ३. आ. ना. पू. ‘अर्थं इति वर्णितम्’ । ४. आ. ना. पू. “यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वं स जीवधन इत्युच्यते । चतुर्मुखस्यापि तच्छब्दैत्यते । यो ब्रह्माण विद्युति पूर्वमिति, इत्यादिभाष्योक्ते:” । ५. आ. पू. ‘संसार’ । ६. आ. ना. ‘आत्मसु’ ।

एव “ससामभिरुचीयते ब्रह्मलोक” मित्यत्र ब्रह्मलोकशब्दस्य सत्यलोकपरत्वशंका व्युदस्ता^१ । तद्गतानां परवासुदेवेक्षणासंभवादिति द्रष्टव्यम् । तदेताविति । तत ओंकारध्यानमधिकृत्य वक्ष्यमाणश्लोकौ प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ ५ ॥

आभिमुख्येनेति । इदं इतः पूर्वप्रयोगेभ्यमुसन्वेष्यम् । तेजसीति । ब्रजोहप-
सूर्यप्राप्तानुगेन अवस्थाविक्रेषण सम्पन्नो भवतीत्यर्थः । कोऽसाकृत्याविशेष इति चेत् अत्रोक्तं
यथा पादोद्दर इत्यादि । पूर्वोत्तराधविनाशालेष्वकृत्वमेव तदित्युक्तं भवति । यद्यपि भाष्ये
प्रायणानन्तरभाविसूर्यप्राप्त्यादिपरतयेदं प्रकरणं नीतमिति भावति तथापि इदमप्याभिप्रायिकतया
द्रष्टव्यम् । तच्छब्दान्तरेति । एतेन एकवाक्यंतापक्षमाश्रित्येदमिति स्पष्टम् । केन सूर्ये
सम्पन्नो भवति, पाप्मना विनिर्मुक्तो भवति, इति पृथग्वाक्यत्वे सः सामसिरिति पृथग्वृक्षत्वमेवंति
ज्ञापितम् । तदित्यव्ययं छुससप्तमोक्तम् । तत्रेतर्थः । तद्विद्वान् ओङ्कारध्यानमधिकृत्येति । विभाषा
एवोङ्कार इह विवक्षितः ।

तिस्रो माता मृत्युमन्त्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्र-
युक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न
कम्पते इः ॥ ६ ॥

तिस्रो माता इति । अविप्रयुक्ता न भक्तीत्यनविप्रयुक्ताः । विप्रयुक्ता
इति यावत् । अत्यन्तद्रुतोचारणेन अन्योन्यसक्ततया, अतिविप्रकृष्टकालतया अत्य-
न्तविप्रयुक्ततया वा प्रयुक्तास्तिस्रो माता: मृत्युमन्त्यः मृत्युप्रदाः । अनर्थावहा
इति यावत् । मृत्युमत्य इति पाठेऽपि स एवार्थः । यज्ञादिका बाह्याः क्रियाः ।
आन्तराः मानसक्रियाः । मध्यमा वाचिकजपहृष्टाः । आसु क्रियासु त्रिसूष मात्रासु
सम्यक् अत्यन्तसंयोगविप्रयोगमन्तरेण प्रयुक्ताषु सतीषु इः तत्प्रयोगाभिज्ञः पुमान् न
कम्पते फलाच्च च्यवत् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तिस्रा इति । यासिमान्त्राभिः प्रणवस्य निभात्वं भवति तास्तिस्रो मात्रा इत्यर्थः ।
अनेन मन्त्रेण प्रणवोचारणे अतिद्रुतत्वातिमन्दत्तर्वर्जनस्पमङ्गं विहितमिति बोध्यम् ।

१: प्र. ‘शङ्काऽप्युदस्ता’ । आ. ना. पू. ‘चतुर्मुखलोकपरत्वशङ्का व्युदस्ता ।
चतुर्मुखलीकगतानाम्’ ।

ऋग्मिरेतं यजुर्मिश्न्तरिक्षं ससामभिर्यत्कवयो वेदयन्ते ।
तमोङ्गरेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमज्जरममृतमभयं
परश्चेति ॥ ७ ॥

इति पञ्चमः प्रश्नः ।

ऋग्मिरेतमिति । सः विद्वान् ऋग्मिः एतं लोकं, यजुर्मिश्न्तरिक्षं, सामभिर्यत्कवयो वेदयन्ते कवयः क्रान्तदर्शिनः “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय” इत्युक्तरीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति तं, ओङ्गरेणैव मार्गेणान्वेति । गत्वा च शान्तं ऊर्मिष्टकरहितं, अजरं जरामरणशून्यं, अभयं अकुतोभयं, परं सर्वकारणत्वेन सर्वोऽकृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्य सन्दर्भस्य परमात्मपरत्वं “ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्स” इति सूतकरैः प्रत्यपादि^५ । तदर्थस्तु तद्वायस्ये इत्थमुक्तः^६ । “आर्थर्दणिकाः सत्यकामप्रश्नेऽधीयते “यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं हैव(?) स पाप्मना विनिर्मुक्तः ससामभिरुचीयते ब्रह्मलोकं स एतसाज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत” इति । अत ध्यायतीक्षतिशब्दावेकविषयो । ध्यानफलत्वादीक्षणस्य । “यथाक्रतुरस्त्वा लोके पुरुषः” इति न्यायेन ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात् । परमपुरुषमित्युभयत कर्ममृतस्यार्थस्य

1. आ. ना. पू. ‘स’ नास्ति । 2. आ. ना. ‘अयनेनान्वेति’ । 3. ना. ‘परं परायणं चेति’ । 4. आ. ना. “ऋग्मिरेतं ऋग्मिश्न्तरिक्षलोकमित्यर्थः । यत् तत् कवयो वेदयन्ते । कवयः क्रान्तदर्शिनः । ‘तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय’ इत्युक्तरीत्या सूरयो यं लोकं पश्यन्ति तमोङ्गरेणैव मार्गेणान्वेति । गत्वा च शान्तमूर्मिष्टकरहितं जरामरणशून्यं अकुतोभयं सर्वकारणत्वेन सर्वोऽकृष्टं ब्रह्म च प्राप्नोतीत्यर्थः । पू. कवय इत्यत आरम्भैव वर्तते । 5. आ. ना. “...परत्वं भगवता बादरायणेन प्रतिपादितम् ।” 6. आ. ना. अनयोरुभयोरपि भाष्यप्रन्थस्थाने तदर्थसङ्ग्रहमात्रमेव दृश्यते । — ‘अत्र हि पृथिव्यन्तरिक्षलोक-प्रायपाठत् ब्रह्मलोकशब्दस्य चतुर्मुखं एव सम्भवात् चतुर्मुखः । इति पूर्वपक्षे ग्रामे ‘ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् स’ इति सुवेण सिद्धान्तितम् । पुरिशयं पुरुषसीक्षत इति ईक्षतिकर्मतया व्यपदित्यमानः परमात्मा । शान्तत्वाजरत्वामृतत्वादि-परमात्मसाधारणधर्मव्यपदेशादित्यर्थं इति’ ।

प्रत्यभिज्ञानाच । तत संशय्यते— किमिह परं पुरुषमिति निर्दिष्टो जीवसमष्टि-
रूपोऽण्डाधिपतिश्चतुर्मुखः, उत सर्वेश्वरः पुरुषोत्तम इति । किं युक्तम्? समष्टि-
क्षेत्रज्ञ इति । कुतः? “स यो ह वै तद्वगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोऽरमभिध्यायीत
कर्तमं वाव स तेन लोकं जायती” ति प्रकम्प्यैकमात्रं प्रणवमुपासीनस्य मनुष्यलोक-
प्रासिमभिधाय द्विमात्रमुपासीनस्य अन्तरिक्षलोकप्रासिमभिधाय त्रिमात्रमुपासीनस्य
प्राप्यतयाऽभिधीयमानो ब्रह्मलोकोऽन्तरिक्षात्परो जीवसमष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोक
इति विज्ञायते । तद्वतेन चेक्ष्यमाणस्तलोकाधिपत्तुर्मुख एव । “एतसाज्जीव-
घनात्परात्पर” मिति च देहेन्द्रियादिभ्यः परादेहेन्द्रियादिभिः सह घनीभूताज्जीव-
व्यष्टिपुरुषात् ब्रह्मलोकवासिनः समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्य परत्वेनोपपद्यते । अतोऽत
निर्दिश्यमानः परः पुरुषः समष्टिपुरुषश्चतुर्मुख एव । एवं चतुर्मुखत्वे निश्चिते
अजरत्वादयो यथाकथञ्चनेतत्व्या इति प्राप्ते प्रचक्षमहे— “ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्स”
इति । ईक्षतिकर्म सः परमात्मा । कुतः? व्यपदेशात् । व्यपदिश्यते हीक्षतिकर्म
परमात्मत्वेन । तथा हि । ईक्षतिकर्मविषयतयोदाहृते श्लोके “तमोंकारेणैवायने-
नान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरमसृतमभयं परञ्च” ति परं शान्तं जरमभय-
मसृतमिति हि परमात्मन एवैतद्वृपम् । “एतदभयमेतदसृतमेतद्वृष्टे” त्येवमादिश्रु-
तिभ्यः । “एतसाज्जीवघनात्परात्पर” मिति च परमात्मन एव व्यपदेशः, न चतु-
मुखस्य । तस्यापि जीवघनशब्दगृहीतत्वात् । यस्य हि कर्मनिमित्तं देहित्वं स
जीवघन इत्युच्यते । चतुर्मुखस्यापि तच्छ्रूयते । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व”
मित्यादौ । यत्पुनरुक्तमन्तरिक्षलोकस्योपरि निर्दिश्यमानो ब्रह्मलोकश्चतुर्मुखलोक
इति प्रतीयते । अतस्तत्रस्यश्चतुर्मुख इति । तदयुक्तम् । “यत्तच्छान्तमजरमसृत-
मभय” मित्यादिना ईक्षतिकर्मणः परमात्मत्वे निश्चिते सतीक्षितुः स्थानतया निर्दिष्टो
ब्रह्मलोको न क्षयिष्युश्चतुर्मुखलोको भवितुमर्हति । किञ्च “यथा पादोदरस्त्वचा
विनिर्मुच्यत एवं हैव स पाप्मना विनिर्मुक्तः ससामभिरुक्तीयते ब्रह्मलोक” मिति
सर्वपापविनिर्मुक्तस्य प्राप्यतयोच्यमानं न चतुर्मुखस्थानम् । अत एव चोदाहरणश्लोके
इममेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य श्रूयते “यत्तत्कवयो वेदयन्ते” इति । कवयः सूरयः ।
सूरीभिर्ईक्ष्यच्च वैष्णवं पदमेव । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय”

इत्येकमादिभ्यः । न चान्तरिक्षात्परश्चतुर्मुखलोकः । मध्ये वर्गलोकादीनां बहूनां सद्गावात् । अतः “एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्विनेतेनैवा-यतनेनैकतरमन्वेति” इति प्रतिवचने यद्परं कार्यं ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्य एकमात्रं प्रणवमुपासीननामैहिकं मनुष्यलोकवासिस्तुपं फलञ्चाभिधाय द्विमात्रसुपासीनानामामुष्मिकमन्तरिक्षशब्दोफलक्षितं फलञ्चाभिधाय त्रिमालिण परब्रह्म-वाचिना प्रणवेन परमपुरुषं ध्यायतां परमेव ब्रह्म ग्राप्यतयोपदिशतीति सर्वं समज्ज्ञसम् । अत ईक्षतिकर्म परमात्मेति ॥

इति प्रश्नोपनिषद्वाप्ये पञ्चमः प्रश्नः

ननु त्रिमात्रप्रणवप्रकरणे अर्वाचीनफलप्रतिपादनमसङ्गतमिति चेत्त । त्रिमात्रत्वप्रशंसा-परत्वात् तस्य । एकमात्रत्वेन द्विमात्रत्वेन च भयं लोकस्य अन्तरिक्षस्य च यः प्रापकः स एव प्रणवः त्रिमात्रत्वेन तदुभयाविलक्षणपरवासुदेवलोकप्रापक इति त्रिमात्रत्वं अतिप्रशस्तमिति । अत एव त्रिमात्रसाध्यफलस्यैव यत्तन् कवय इति, यत् तच्छान्तमिति च वैलक्षण्यातिथयो वर्णित इति विभाव्यम् । गत्वा चेति । अन्वेतीलस्य अनुमरणानन्तरं एति प्राप्नोतीलयर्थः । तत्र उपसर्गार्थस्यानतिप्रयोजनत्वात् तमुपेक्ष्य गमनमात्रमनूदितम् । इदमुपसर्गस्य भन्दफलत्वमगल्या अक्षीकृतम् । पूर्वं तु सार्थकये सम्भवाते तत्परिलाग्योगात् अनुवृत्तमयनं गमने वेदनम्, उपासनमिति व्याख्यातम् ।

इति पञ्चमप्रश्नाठिपणी.

अथ षष्ठः प्रश्नः

हरिः ओम् ॥ अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पग्न्तु
हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं^१ प्रश्नमपृच्छत् ।
षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमनुवं^२ नाहमिमं वेद
यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशु-
ष्यति योऽनृतमभिवदति तसान्नार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं स्थमारुहा
ग्रवत्राज । तं त्वा पृच्छामि कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अथ हैनं सुकेशोत्यादि । सप्तोऽर्थः । (भगवन्निति) । हे भगवन्
हिरण्यनाभनामा कोसलदेशाधिपती राजपुत्रो मत्समीपमागत्य इमं वक्ष्यमाणं प्रश्नं
। १. अ८. ना. पू. ‘एन’ । २. ग्र. ‘अब्रवम्’ । ३. आ. ना. पू. ‘समूलो ह’ ।

कृतवान् । किमिति^१ । (षोडशकलमिति) । हे भारद्वाजेति मां संबोध्याह^२—‘प्राणाद्या नामान्ताःषोडश कलाः यस्य स षोडशकलः । तं पुरुषं जानासि किमिती’ त्यर्थः । तं राजकुमारमहमेवसुक्तवान् । त्वदुक्तं पुरुषमहं न जानामि । यद्यहं जानीयां केन हेतुना ते राजकुमाराय योग्याय शिष्याय न कथयिष्यामीति । योऽन्तं ब्रूते सः मूलेन सह सर्वतः शुच्चति । श्रेयोहेतुभूतं पुण्यं सर्वमेव^३ नश्यतीत्यर्थः । अतो महुक्ते लया अनृतशंका न कार्येति भावः । सः राजकुमारः तूष्णीं प्रश्नस्य प्रजोजनलेशं किमपि (?) मत्तोऽलङ्घवै रथमारुद्धा^४ प्रवत्राज प्रकर्षेण गतः । अनेन स्वंलज्जा सूचिता । रथेन प्रवत्राजेत्यनेन तस्य प्रभुत्वं सूचितं भवति । तमेव षोडशकलं पुरुषं पृच्छामि त्वां कासाचिति । क प्रदेशो तिष्ठतीत्यर्थः । अत्राधारभूत-देशप्रभद्वारा जीवो वा परमात्मा वेति निर्णयार्थोऽयं प्रक्ष इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठः प्रश्नः

स्वलज्जेति । ऋषिकुलभवस्य सर्वस्य षोडशकलेन पुरुषेण अवश्यं विदितेन भाव्यमिति राजकुमारस्य निश्चयः । तेन म राजकुमारः तं पुरुषं जिज्ञासमानः इमं सप्तद्वाज-मुण्डेय प्रकृत्य । अथ प्रत्युत्ताव नाह तं वेदेति । अत्र राजकुमारस्य विश्वासो नाभूत् । जानन्नेव अपहृत इति मेने । अत उपदेशाय निर्बेदन्त । भारद्वाजः परमार्थत एव तं पुरुषमजानन् महत् सङ्कटमनुभूय अन्ते आत्मानं शपान्निव साभिषङ्गमुत्त्वं समूलो वा एष इत्यादि । ततः परं भारद्वाजो वस्तुतो न जानातीति जातप्रलयोऽपि राजकुमारः तदज्ञानेन तस्मिन् अवज्ञासिव दर्शयन् आमन्त्रणमप्यकृत्वा ज्ञाटिति ततोऽगगच्छत् । खप्रलक्ष्मपि राजकुमारप्रव्रजनं भारद्वाजः परोक्षमिव भाष्टेति । तथा त्वरितं भारद्वाजाश्रमात् राजकुमारः प्रतिनिर्वत्तते । अवज्ञाकार्यं चैतत् । वेनास्य लज्जेति । रथमारुहेति । यदि पद्मधां गतः स्यात् किञ्चिद् दूरमनुगम्य सम्भाव्य खदशामावेद्य खस्मिन् तस्यावज्ञां परिहर्तुं कश्चिदवकाशो लब्धः स्यादपि । ततु नाभूत् । रथमारुद्धा शीघ्रौरुहत्तमैरैत्यैः निमेषमात्रेण चक्षुर्गोचरमतीत्य बहुदूरमध्यानं गत इति ।

तमेवैति । य राजकुमारोऽप्युच्छत्, यस्याहानात् एकस्मृहं तस्य अवमन्त्रव्य आसं तमेवैर्यः । खकीयां परमामार्ति प्रदर्श्य पिपलादस्य महवेणः खचिषये कृपातिशयगुयोदयितुमिळ्ळन् भारद्वाजः एवं वृत्तं कथयामासेति हैयम् ।

‘आधारभूतेति’ । ‘षोडशकलं पुरुषं वेत्य’ इति राह्मः प्रश्नः । ‘पुरुषविश्वः’ इत्यिष्य एव खप्रशोऽपीति भारद्वाज आह तं त्वं पृच्छामीति । एवं सति ‘कोऽसौ पुरुषः’ इत्येवरूपेण भाव्यं प्रस्तेन, न तु कासाचित्येवरूपेण । तस्मादसङ्गतमिदमिति न शङ्कनीयम् । तस्य स्थावं किम्? किञ्चानकः सः? इति उरुषप्रश्न एव पर्यवसानादिति भावः ।

‘१. प्र॒ ‘किमिति’ नास्ति । २. प्र. प॒ ‘आह’ नास्ति’ । ३. आ. ना. प॒ ‘सचास्ति’ । ४. प्र. प॒ स इत्यादि आरुहेत्यन्तं नास्ति । ५. प्र. ‘स्वल्प’ ।

जीवो वेति । परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इनि पूर्वतः पुरुष प्रस्तुतः । किं स एवायं राजकुमारेण पृष्ठः षोडशकलः पुरुषः? उत जीवः? यदि स एव तस्य निष्कलत्वं कथं ब्रह्मवादि-भिष्ट्यते । यदि जीवः तर्हि कथं सर्वाधारता परमपुरुषस्येवमादिविकल्पपरिद्वारण निर्णयार्थं इति ।

एतेन प्राप्यप्रापकःभूतस्य परमपुरुषस्य स्वरूपनिरूपणमेतत्प्रश्नार्थं इति सूचितम् ।

**तस्मै स होवाच । इहैवान्तश्शरीरे सौम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः
षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥**

तस्मै स हेति । स्पष्टोऽर्थः । इहैवान्तश्शरीरे सौम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः^१प्रभवन्तीति । सौम्य प्रियदर्शन, स पुरुषः^२ इहैवान्तश्शरीरे, वर्तत इति शेषः । अनेन शरीरपरिच्छिन्नप्रदेशमात्राधारत्वोक्तया जीव इस्युत्तरमुक्तं भवति । ननु जीवस्यैव कथं षोडशकलत्वं षोडशकलाधारत्वत्सृत्योः परमात्मन्येव पुष्कलत्वादित्याशंक्याह— यस्मिन्निति । यस्मिन् पुरुषे एताः वक्ष्यमाणाः प्राणाद्या नामान्ताः षोडश कलाः^३ स्वसंसर्गप्रयुक्तसुखदुःखादिभोगास्यमुपकारं कर्तुं प्रभवन्ति समर्था भवन्तीत्यर्थः । ततश्च षोडशकलाभोक्तृत्वमेव षोडशकलत्वम् । तच्च जीवस्यैवेति भावः ॥ २ ॥

**स ईक्षाच्चक्रे । कस्मिन्बहुमुक्तान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि ।
कस्मिन्वा प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥**

ननु षोडशकलासर्गं हेतुत्वे जीवपरमात्मनोरविशिष्टे सति^४ तद्भोक्तृत्वं जीवस्यैव न परमात्मन इत्यत्र किञ्चित्यामकमित्याह— स ईक्षाच्चक्र इत्यादि । “इदं वाक्यं जीवमिसंघिप्रकाशप्रदर्शनपरम् । “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य” इति भाष्ये तथोक्त्वात् । मदुक्तान्तिप्रतिष्ठासहभूतोक्तान्तिप्रतिष्ठः को वेति पर्यालोचितवानित्यर्थः ।

1. ग्र. पू. “सौम्य...पुरुषः” नास्ति । 2. ना. पू. ‘संसर्ग’ 3. ग्र. पू. ‘सति’ नास्ति । 4. ना. पू. “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य इति भाष्ये प्रतिष्ठा च ऋग्वेन सह शूयते कस्मिन्बहुमुक्तान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति” इत्युक्तवादिदं वाक्यं जीवामिसंघिप्रकाशप्रदर्शनपरम्” ।

बतश्च स्वोपकाराभिसंविपूर्वकं जीवस्य प्राणादिसृष्ट्वात् तद्वोक्तृत्वं संभवति । परमात्मनसु “ न च मां तानि कर्माणि निवधन्ति धनञ्जय । उदासीनावदासीन-मसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ” न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ” इत्युक्तरीत्या स्वोपकाराभिसंविपूर्वकसृष्ट्वाभावात् तस्य षोडशकलाभोक्तृत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

मुकुल्कान्तिप्रतिष्ठासहभूतेति । कस्मिन्नुक्तान्त इत्यादेः किमुक्तान्त्यधीना मदुक्तान्तिरियादिनर्थः । अपि हु, अहमुक्तान्तो भविष्यामि । तदा मया सह क उक्तान्तो भविष्यतीति । मया सह कस्मिन्नुक्तान्ते अहमुक्तान्तः । कथं मम च उक्तमणकाल एक इति यावत् । येन विना मम शरीराधिष्ठानं न सम्भवति स क इति पर्यालोचयामासेतुकं भवति ।

स प्राणमसुजते प्राणाच्छ्रद्धां स्वं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् । मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च^१ नाम च ॥ ४ ॥

स प्राणमसुजते त्यादि । सः जीवः एवं पर्यालोच्य प्रथमतः स्वोक्तान्ति-प्रतिष्ठासहभूतोक्तान्तिप्रतिष्ठं मुख्यप्राणं सृष्टवान् । तसात् श्रद्धां आत्मिक्यबुद्धिं पञ्च महाभूतानि, वागादीन्द्रियं, मनः, वीज्ञादिरूपमन्त्रं, तदायतं शरीरेन्द्रियसामर्थ्यं, शरीरशोषणादिलक्षणं तपः, ऋग्यजुस्सामादीन् मन्त्रान्, ज्योतिष्ठामादीनि कर्माणि, कर्मफलभूतान् स्वर्गादीन् लोकान्, तेषु लोकेषु स्वर्गादिनामानि सृष्टवान्तिर्थः । यद्यपि षोडशकलासृष्टत्वं परमात्मन् एव, तथापि तद्वेतुभूतादृष्टारम्भकर्मकर्तृत्वेनायं सृष्टत्वाद इति द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वभोगोपकारिकाः षोडशापि कलातद्वेतुभूतादृष्टारम्भकर्माणि क्रुत्वा सृष्टवान् । अतस्तद्वोक्तृत्या षोडशकलत्वं जीवस्येति यावत्^२ ॥ ४ ॥

स प्राणमिति तच्छब्दः ईक्षितवन्तं पुरुषं परामृशति । तथा ईक्षितवान् पुरुषः प्राणससज्जतेस्यो भवति । इस्मर्थं भज्जधन्तरेणाह—एवं पर्यालोच्येति । तदायत्तमिति । प्राणात् अन्नान्तमसुजते । वीर्यादिकं तु अन्नादसुजतेति नात्र योजना कार्या । अपि हु एतदपि प्राणादेवेति भाव । मन्त्रानिति । वायुः आपः पृथिवी मन्त्राः लोकाः इति सर्वत्र व्यज्ञयेन द्वितीयार्थे प्रथमेति नाव । ननु प्राणात् श्रद्धादिसृष्टिरिति बाधितमेतत् । न हि प्राणं एषां

१. ग्र. वर्ज अन्यत्र ‘च’ नास्ति । २. ना. ‘जीवस्थीपपाद’ इति हृष्यते । इदमुत्तरावतारिक्या एकवाक्यतां याहति ।

घटादीनां सृदिव उपादानं भवति, येन तत् एषां सुष्ठिः स्यात् । सलम् । इदं त्विह बोध्यम् । प्राणादनन्तरधानभूता श्रद्धा । तदभावे जीवतोऽपि पुरुषस्य यस्य कर्त्तापि कर्त्त्यस्यानिर्वृत्तेः । तस्मात् प्राणतः श्रद्धास्त्रिष्ट्रियते । अत्र तु उक्तरीयाऽनुपपत्तिशङ्का जायेत कथं प्राणात् श्रद्धास्त्रिष्ट्रियते । एतत्सरिहाराय तात्पर्य विवरीतुमुपरि खादि मनोन्तमुच्यते । अयमत्र परिहारः । प्राणस्त्रिणीम् पञ्चभूतात्मकं शरीरमुत्पाद्य तत्र चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्मनसा च सह तस्य पञ्चवृत्तितयाऽप्यथापनमेव । एवमवृथापितः सः सर्वत्रैः प्रप्रसिसाधनशरीरधारणोपयुक्ताहारविषयां श्रद्धां जनयति । इत्थं प्राणात् श्रद्धास्त्रिष्ट्रियते । एवं मनोन्तस्य सुष्ठिः प्राणस्त्रियन्तर्गततया श्रद्धातः पूर्वमालिनी । अज्ञादिद्युषिष्टु पश्चाद्विनीते विभागव्यञ्जनायैव अज्ञमिति पूर्वोत्तरवत् सङ्कल्पितेऽर्देशमालेणानुपरम्य उन्नरज्ञादिति हेतुतया निर्देश आहतः । अज्ञविवरहे हि वीर्यादिकं न भवेत् । तस्मादन्ते श्रद्धायाः प्रथमप्रवृत्तिः । इदमन्तस्य वीर्यादिहेतुत्वं प्राणस्य तद्देतुत्वं न निवारयति । द्वाराहेतुत्वय द्वाराहेतुत्वाधकल्पादिति नामावधेयम् । इदं चेदानीं सुगमं यद्य वायुराप इत्यादि नामश्च द्वितीयान्तमङ्गीकरणव्यम् । किन्तु खादि नामान्ते सर्वं प्रथमान्तमेव । अन्यवैश्चक्षम् । प्राणात् श्रद्धामसृजत । कथमिति चेत् — तस्माद्वा एतस्मादात्मसन वाक्याः सम्भूत इत्युक्तरीया प्रथमं तद्वाकाशं उत्पद्यते । ततः क्लेण पृथिव्यान्तानि महाभूतानि । एस्मिन्पञ्चमित्तर्भूतैरारब्धं शरीरं न परं प्राणेन अपि तु इन्द्रियैर्मनसा च सहितो जीवात्माऽधितिष्ठति । ततः श्रद्धा भवति । एवं श्रद्धां ससज्जेति । एवं नव कला उक्ताः । अथ सप्तोच्यन्ते । ततोऽप्यं भवति । श्रद्धाद्वारा प्राणादित्यर्थतो लभ्यते । अब्दाद् वीर्यं भवति । तपो भवति । मन्त्रा भवन्ति । कर्म भवति । लोका भवन्ति । नाम च भवतीति ।

स्वर्गादिनामानीति । अत्र नामेति न सर्वं नाम विवक्षितम् । अपि तु कर्मफलभूतस्वर्गादिसम्बन्धिनामान्त्रम् । एतद्वाग्यनायैव लोकेषु चेति पुनर्लोकोपादानमित्यमित्रायः । नक्ष जीवात्मनो अच्छरीरारम्भकं यच्च तस्योपकरणं यच्च तत्साध्यं कर्मफलादि तस्य सर्वस्य तत्कलात्मसुपपन्नम् । तत्सम्बन्धिक्वात् । स्वर्गादिनामास्तु तत्सम्बन्धविरहात् तत्कलात्म न युज्यत इति चेत् । कर्मप्रयोगे उच्चार्यमाणानां मन्त्राणमिव ‘स्वर्गसिद्ध्यर्थं अनेन कर्मणा यक्ष्य’ इति सङ्कल्पे अन्यत्र च कीर्त्यमानस्य फलनाम् । तत्सम्बन्धस्त्वेन तत्कलात्मोपपत्तेः । नाम चेति चक्कारः कलान्तरसमुच्चार्यं इति स्पष्टम् । लोकेषु चेत्य तु चक्कारः कलापरिगणनसमाप्तियोत्तनार्थः ।

तद्देतुमूताद्वेष्टते । एतेन ‘स ईक्षावृक्ते, स प्राणमसृजत’ इत्यादिकं जीवात्मनः तादृशसङ्कल्पवत्वाद्यारोपेणोक्तमित्यमित्रायः सूचितः ।

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रं प्राप्यास्तं
मच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्रं इत्येवं प्रोच्यते एवमेवास्य
परिदृष्टुरिमाः पोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति

भिद्येते तासां^१ नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽसृतो
भवति । तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

अथ परमात्मन ईहकृत्वाभावादकल्पं, तद्वारा मुमुक्षुवेच्चत्वञ्चोपपादयति— स
यथेमा नद्य इति । यथा प्रस्तवन्त्यो गङ्गाद्या नद्यः समुद्रायणाः—अत्र^२ अयन-
शब्देनाधारत्वमुखेनात्मत्वमुच्यते—समुद्रात्मिकाः,^३ समुद्रापृथक् स्थितिप्रतिपत्तियोग्या
भूत्वा^४ समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति अदर्शनं यान्ति ; न तु समुद्रे वृद्ध्यादिलक्षणं
विकारसुत्पादयितुं प्रभवन्ति ; तासां च गङ्गायमुनादीनां यानि गङ्गांयमुनादीनि
नामानि^५ यानि च शुक्लकृष्णादिरूपाणि प्राक्तनानि तानि भिद्यन्ते तत्प्रवेशा-
नन्तरं न भवन्ति । नामान्तरं रूपान्तरञ्च भवतीत्यर्थः^६ । तदेव दर्शयति—समुद्र
इत्येवं प्रोच्यत इति । तत्^७ प्रविष्टं नदीजातं सर्वं समुद्र इत्येव प्रोच्यते, न तु
गङ्गायमुनेति । स यथा स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः । एवमेव अस्य परिद्रष्टुः अनुभ-
वितुः भोक्तुर्जीवस्य भोगोपकरणभूता इमाः षोडशापि कलाः निरुपाधिकमुरुषशब्द-
वाच्यं वासुदेवं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति । यथा शिलातलं प्राप्य क्षुरधाराः कुष्ठीभवन्ति
तथा भोगाधायिका न भवन्तीत्यर्थः । तल हेतुमाह—पुरुषायणा इति । ^८पुरुष-
संकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः । तासां कलानां जीवविषये भोग्यमोग-
स्थानभोगोपकरणत्वादिनामरूपमेदवत् परमात्मविषये भोगस्थानत्वादिनामरूपे न
स्तः । तदेव दर्शयति—पुरुष इत्येवमिति । पुरुषापृथक् स्थितिप्रतिपत्तिकलया
पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, न तु तद्विवरेन तद्वायभोगस्थानत्वादिना तत्कलाः^९ प्रोच्यते ।
स एष इति । तस्मात् परमात्मनः कलाभोक्तृत्वाभावदकल इत्येवोच्यते । अत
एवामृतश्च । मरणस्य, भोक्तृत्वरूपकलासंबन्धाधीनत्वादिति भावः । तदेष इति ।
तत् परमात्मनः स्वरूपमधिकृत्य वक्ष्यमाणः श्लोकः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ईहन्त्वाभावादिति । ग्राणाद्यधीनकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावादित्यर्थः । तद्वारा अकलत्वद्वारा ।
मुमुक्षिवति । षोडशकलपुरुषप्रशः न तत्प्रवेशन्व्युत्पत्तिव्यभमात्रेहेशेन कृतः । अपि तु

१. ‘चासां’ । २. ग्र. ‘अत्र’ नास्ति । ३. ग्र. ‘समुद्रात्मिकाः’ नास्ति ।
४. ना. पू. ‘... प्रतिपत्तिकाः’ । ५. ग्र. पू. ‘तासां च गङ्गायमुनादीनि नामानि
यानि’ । ६. पू. तत्प्रवेशानन्तरं न भवन्तीत्यर्थः । ग्र. ना. ‘तत्प्रवेशानन्तरं
नामान्तरं रूपान्तरं च भवतीत्यर्थः । ७. ना. पू. ‘तत्र’ । ८. ‘पुरुषाधीन’ ।
९. पू. ‘तत्कलादित्वेन’ । ना. ‘... दिना प्रोच्यते’ ।

यद्विश्यं ज्ञानं मोक्षसाधनं तज्जिथ्योद्देशेन । अतः षोडशकल्पुस्थनिरूपणेऽवसितेऽपि श्रोतुश्चिष्ट-
निश्चयसम्पत्ये निरूपितषोडशकल्पुरुषविलक्षणतथा मोक्षसाधनभूतवेदनाविषयं कस्तु निरूपयितु-
सुपरि आचार्यः प्रवर्तत इति भावः ।

स दृष्टान्तं इति । स यथेत्युपक्रमे श्रुतस्यापि तत्रानन्वयात् क्रममेदेन हह योजना
कार्येण्यासीसन्विधिः ।

अरा इव रथनामौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः । तं वेद्यं पुरुषं
वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

अरा इवेति । यस्मिन् प्रतिष्ठिताः यदात्मिकाः, यदुपादाना इत्यर्थः । शिष्टं
स्पष्टम् । यथावत्^१ तमेव पुरुषं मुमुक्षुवेद्यमवगच्छत । ब्रह्मज्ञानस्य^२ फलमाह—मा वो
मृत्युरिति । वः ब्रह्मज्ञानां युष्माकं परितो व्यथाः मृत्युर्मा कार्षीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यथेण्य ग्रसिद्धमुमानार्थं अत्रानपेक्षितलादुपेक्ष्य उपशुक्तमर्थान्तरमाह—यथावदिति ।
वेद्यमित्येतत् विशेषयित्यगमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—मुमुक्षुवेद्यमवगच्छतेति । वित्तेण्यर्थे
व्यालयेन वेदेति रूपमिति भावः । मा व इत्यनेन हि बहूनामत्र सम्बोध्यत्वं प्रीयते ।
कार्षीदिति । अव्याहतमिदम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । स यथेमा नव्य इत्यादिः पूर्वः स्पष्टः कृत्त्वः जीवपरतयापि शक्यो
योजयितुम् । तथा हि । कः षोडशकलः पुरुषं ति प्रष्टरयमाशयः । यदव्यं जीवात्मा, तर्हि
स्वाभाविकाद् षोडशकलत्वाद् अस्य कदापि मोक्षो न भविष्यतीति । तं व्यावर्तयितुमिच्छन्
आचार्यः स यथा नव्य इत्यादिवक्तुमपक्रमते । अस्तं गच्छन्ति स्वरूपं जहति ; भोक्तुर्मोगोप-
कर्षणेतां स्यञ्जन्ति । अलन्तनिवृत्ततस्मबन्ना भवन्तीति यावत् । कदा ? पुरुषं प्राप्य । तेजः
परस्यां देवतायामित्युक्तरीत्याचरमशरीरान्विष्कामति जीवे तेन सह परमात्मनि समन्वालास्ति-
स्थर्थः । ततः परं हि तासां तत्त्वावेपकरणता नास्ति । परमात्मनां एकीभूतात्तच्छरीरतया
केवलं वर्तन्त इति । एवं सति जीवः कथं भवतीति चेदाह—स एष इति । सः पूर्वं षोड-
शकलः स्थितः, एषः अव्यं परमात्मलीनसर्वकलः जीवः, अकलः कलासम्बन्धरहितः, अत एव
अमृतः पुनः संसारंगन्धरहितः भवति । तथाच षोडशकलत्वान्मुक्तिर्भवत्येव जीवस्येति भावः ।
नन्दीदृश्या दशायाः सम्पत्यर्थं किं कर्तव्यरिलत्र श्लोकेन समाधानं वक्तुमिच्छन् तमुपस्थि-
पति—तदेष इति । परिद्रष्टुः परिदर्शनसाधनभूताः कलाः यत्र अन्तरो लोना भवन्ति स-
परमपुरुषः वेद्यः उपासः । उपासनेन प्रीतः सः इमां दशां जीवं प्रापयिष्यति । तस्मात्
तस्योपास्ति कृत्त । कलाः सर्वा निवर्त्येति । संसारव्यथा पुनर्व भविष्यतीति ।

मूले परिव्यथा इति । अयमित्यशब्दः प्रतिक्वननसमाप्त्यर्थः ।

1. वा. 'वेद्ययथा' । 2. ग्र. 'ब्रह्मज्ञाने फलम्' ।

तान् होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परम-
स्तीति ॥ ७ ॥

तान् होवाचेति । तान् सुकेशादीन् षडपि शिष्यान् प्रत्येतदुवाच ।
अहमेतावदेव परं ब्रह्म जानामि । परब्रह्मविषये ममैतावदेव ज्ञानं इतोऽधिकं
नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

खक्षतेषु सर्वेषु समाहितेष्वपि, खस्तस्थानगमनाय काले प्राप्तेऽपि, षडपि ते
ऋषयः ब्रह्मवेदननृष्णातिशयेन पुनरपि कि किञ्चिदाचार्यो वक्ष्यतीति प्रलाशां कुर्वन्तः, विलम्ब-
तप्रस्थानाः, आचार्य प्रणम्य, तथाग्रे तृष्णोमतिष्ठन् । तत इज्जितज्ञ आचार्यस्तानुवाच—एतावदे-
वेति । इदं किञ्चिद्विशेषणम् । तदाह—एतावदेव ज्ञानमिति ।

ते तर्मच्यन्तस्त्वं हि नः पिता योऽसाकमविद्यायाः परं पारं
तारयसीति नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

इति षष्ठः प्रश्नः

ते तर्मच्यन्त इति । ते षडपि शिष्याः तं पिप्पलादं त्वमसाकं संसारा-
कूपारतीरप्रकृतया पिताऽसि । तस्मात् त्वतो जन्मैव श्रेष्ठं जन्म । “स
हि विद्यातसं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्मे” ति श्रवणादिति अर्चयन्तः पूजयन्तो
बभूवुः । उत्तरशान्तिस्थाने नमः परमऋषिभ्य इति^१ । वाक्याभ्यासः उपनिषत्स-
मास्तीर्थः । न चैतावदेवाहं परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति शोऽशक्लजीवातिरिक्त-
परब्रह्मनिषेधः किञ्च स्यादिति वाच्यम् । “अधिकन्तु भेदनिर्देशा” दित्यादिभिर्विं-
रोधप्रसंगात । ^२तत्र हि जीवाभेदात् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे हिताकरणादिदोषमाशङ्कय-

१. ग्र. ‘इति वाक्यम् । अभ्यासः’ । न. ‘...स्थाने इदम् । वाक्याभ्यासः’ ।

२. न. तथाहि । स्मृतिपादे तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मस्यनेन इतरस्य जीवस्यैव
ब्रह्मभावव्यपदेशात् सार्वज्ञसत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तय अनन्तदुखाकरं स्वानर्था-
वहं जगत् सूजतो जीवरूपस्य ब्रह्मणः आत्मनो हिताकरणाहितकरणाहयो दोषाः
प्रादुःष्ट्युरिति ‘इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिरिति सूत्रेण पूर्वपक्षे
कृत्वा ‘अधिकन्तु भेदनिर्देशात्’ ‘अशमादिवच्च तदनुपपत्तिरिति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां सिद्धान्तिरम् । तुशेष्वद् पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्म प्रत्यगात्मनोऽधि-
कम् भिन्नम् । कुतः । भेदनिर्देशात् । ‘य आत्मनि तिष्ठन्तात्मनोऽन्तरः’ ‘पृथगात्मानं

जीवभेदोहोषभावःसिद्धान्तिः । तथाहि तदधिकरणभाष्यम्—जगतो ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिपादयद्विः ‘तत्त्वमसि’ ‘अयमस्मा ब्रह्म’ त्यादिभिर्जीवस्यापि ब्रह्मानन्यत्वं व्यपदिश्यते इत्युक्तम् । तत्रेदद्वयते—यदीतरस्य जीवस्य ब्रह्मावोऽमीभिर्वा-क्यैव्यपदिश्यते, तदा ब्रह्मणः सार्वज्ञसत्यसंकल्पत्वादियुक्तस्याहमनो हितख्यजगद-करणमहितरूपजगत्करणमित्यादयो दोषाः प्रसज्जयेरन् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधि-मौतिकानन्तदुःखाकरञ्चेदं जगत् । न चेद्वशे स्वानर्थे स्वाधीनो बुद्धिमान् प्रवर्तते । जीवात् ब्रह्मणो भेदवादिन्यः श्रुतयः जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं वदता त्वयैव परित्यक्ताः । भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेः । औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदविषया-श्चभेदश्रुतय इति चेत्, ततेदं वक्तव्यम् । स्वभावतः स्वसादभिन्नं जीवं किमनुप-हितं जगत्कारणं ब्रह्म जानाति वा न वा । न जानाति चेत् सर्वेऽन्तर्व्याप्तिः । जानाति चेत् स्वसादभिन्नस्य जीवस्य दुःखं स्वदुःखमिति(मेव) जानतो ब्रह्मणो हिता-करणाहितकरणादिदोषप्रसक्तिरनिवार्या । जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेदः; तद्विषया भेदश्रुतिरिति चेत्, ततापि जीवज्ञानपक्षे पूर्वोक्तो विकल्पस्तत्फलव्यं तदवस्थम् । ब्रह्मज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं तत्कृतजगत्स्तुष्टिश्च न संभवति । अज्ञानेन प्रकाशसिरोहितञ्चेत् तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्त्वयैव स्वरूपत्वात् स्वश्चपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादिदोषसहस्रं प्रागेवोदीरितम् । अत इदमसंगतं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति “इतरूपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्ति” रिति सूलेण पूर्वपक्षं प्राप्य सिद्धान्तोऽमिधीयते “अधिकतु भेदनिर्देशा” दिति ।

प्रेरितारञ्च मत्वा ‘स कारणं करणाधिपादिपः’ ‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वादुत्ति अनश्वन्नन्योऽभिचाकशीति’ ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ’ ‘प्राज्ञेनात्मना संपरि-ष्वक्तः’ ‘प्राज्ञेनात्मना अन्वारुदः’ ‘अस्मान्मयी सुजते विश्वमेतत्तस्मिन्द्वान्यो मायथा सञ्चिरुदः’ ‘प्रधानक्षेवव्यपतिर्गुणेशः’ ‘नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतननां’ इत्यादिभिर्वाक्यैः भेदनिर्देशात् । किञ्च यथा अद्वयेहादीनां अखिलहेयप्रत्य-नीककल्पाणैकतानब्रह्मैक्यानुपत्तिः एवम् ‘शस्विलहेयास्पदस्य जीवस्य अता-हेशेन ब्रह्मणैक्यानुपपत्तिरिति सूत्रद्वयार्थः । एवमधिकोपदेशात् बादरावणस्यैव तद्वीनात्’ ‘भेदव्यपदेशाङ्गान्यः’ ‘सुषुप्त्युक्तान्त्योर्भेदेन’ ‘उभयेऽपि हि भेदेनमधीयते’ इत्यादिन्यायाश्च कुञ्जेयुरित्यलं प्रपञ्चेन । (इति) षष्ठः प्रश्नः ।

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आध्यात्मिकादिदुःखयोगार्हात् प्रत्यगात्मनोऽविक-
मर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः ? भेदनिर्देशात् । प्रत्यगात्मनो हि भेदेन निर्देश्यते परं
ब्रह्म “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मान-
मन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, पृथगात्माने प्रेरितारच्च मत्वा जुष्टस्त-
तस्तेनामृतत्वमेति, स कारणं करणाधिपादिपः, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वद्यनश्चनन्यो
अभिचाकशीनि, ज्ञाजौ द्वावजावीशनीशौ, प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः, प्राज्ञेनात्म-
नाऽन्वालङ्घः, अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्सिंश्चान्यो मात्रया सञ्चिरुद्धः, प्रधान-
क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति
कामान्, योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरं यमव्यक्तं न वेद योऽक्षरमन्तरे
सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो
देव एको नारायण” इत्यादिभिः । “अश्मादिवच्च तदनुपपत्ति” रिति ।
अश्मकाष्ठलोष्ठतृणादीनामत्यन्तहेयानां सततविकारास्पदानामचिद्विशेषाणां निरवद्य-
निर्विकारनिखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैः, तानस्वेतरसमत्वस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैक-
स्वखपनानाविधानन्तमहाविभूतिब्रह्मस्वरूपैवयं यथा नोपद्यते, तथा चेतन-
स्याप्यनन्तदुःखयोगार्हस्य खद्योतकल्पस्य “अपहतपाप्मे” त्यादिवाक्यावगतसकल-
हेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयसंस्ख्येयकल्याणगु(णग)ग्राकरब्रह्मभावानुपपत्तिः । सा-
मानाधिकरण्यनिर्देशः “यस्यात्मा शरीर” मित्यादिश्रुतेर्जीवस्य (पर)ब्रह्मशरीरत्वात्
ब्रह्मणो जीवशरीरतया तदात्मत्वेनावस्थितेः जीवपकार(क)ब्रह्मपतिपादनपरश्चेतद-
विरोधी । प्रयुतैतस्यार्थसोपपादकश्चेति “अवस्थितेरिति काशकृत्स्तः” इत्यादिभिर-
सङ्कटुपपादितम् । अतः सर्वावस्थं ब्रह्म चिदचिदस्तुशरीरमिति सूक्ष्मचिदचिद्वद्वस्तु-
शरीरं ब्रह्म काश्मम् । तदेव ब्रह्म स्थूलचिदचिदस्तुशरीरं जगदास्यं कार्यमिति
जगद्ब्रह्मणीस्सामानाधिकरण्योपपत्तिः । जगतो ब्रह्मकायेत्वं, ब्रह्मणोऽनन्यत्वं अचि-
द्वद्वस्तुनो जीवस्य (च), ब्रह्मणश्च परिणामित्वदुःखित्वकल्याणगुणाकरत्वस्वभावा-
संकरः सर्वश्रुत्यविरोधश्च भवति । “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव” इत्यवि-
भागवत्यायमप्यचिद्वृत्तीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानमवश्यभ्युग्मत-
व्यम् । “वैश्म्यनैर्वृष्टे न स्त्रेष्वक्षत्वात्, न कर्म्मलिभामादिति चेत्तानादित्वादुपपद्यते

चाप्युपलभ्यते चे” ति सूतद्वयोदितत्वात् तदानीमपि सूक्ष्मसूपेणावस्थानस्य । अविभागस्तु नामरूपविभागभावादुपपद्यते । अतो ब्रह्मकारणत्वं संभक्येवेति ।

एवं “अधिकोपदेशात् बादरायणस्यैवं तदर्शनात्, मेदव्यपदेशाच्चान्यः, सुषुप्त्युत्कान्त्योभेदेन, उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयत” इत्यादिन्याया प्रकुप्येसु-रित्यलं प्रपञ्चेन ॥ ८ ॥

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जरणां
भूमाकजृम्भयत भाष्यसुधामुदारः ।
वामागमाच्चगवदावदतूलवातो
रामानुजः स मुनिरादियतां मदुक्तिम् ॥
इति प्रश्नोपनिषद्वाऽप्ये षष्ठप्रश्नभाष्यम् ।

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चलीकस्य वात्सानन्तार्यपाद-
सेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य परकाल-
मुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य
श्रीरङ्गरामानुजमुनेः
कृतिषु
प्रश्नोपनिषद्वकाशिका ।

~~~~~  
येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।  
रस्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

~~~~~

आचार्येण तथोक्तास्ते तुसा बभूतुः, यावदाचार्यस्य ज्ञानं तत् सर्वमसम्भ्य दृत्तमिति । ततस्ते तं यथार्हमभिष्ठुत्य प्रलयच्छन् । तत्र वाचिकपूजाप्रकारो मनाकृ प्रदर्शयते—त्वै हि न इति । त्वमेव पिता । तरतममावपरीक्षायां अन्यस्य पितुः पितृत्वमेव नास्तीति वक्तव्यं भवतीति भावः । पातीति हि पिता । यः शरीरजन्म दत्तवा विविधदुखानुभवं कारयति स कथमसान् पातीत्युच्यते । त्वं तु अस्माकं विद्याजन्म दत्तवान् । इतः परं दुःखानुभवक्षैव नास्ति । अद्विष्टिननिरतिश्यानन्दानुभवस्तु भविष्यति । एवं त्वं पासि । तस्मात् त्वमेव पितोति ।

तमर्चयन्त इति । नेदमाल्यातरुपं प्रयुक्तम् । नाप्यन्यत् किमाल्यातं प्रयुज्यते । अर्चनस्योपरतिरेव नासीत् । आप्रायणं तदनुवृत्तम् । कस्यचित् कार्यस्य करणाक्षरे अर्चन-
मिति न । गच्छन्तः तिष्ठन्तः शयानाः माषमाणाः सर्वावस्थाः तत्प्रशंसामकुर्वन्निष्पमिप्रायः ।

योऽस्माकमिति । अस्मान् तारयसीति न कण्ठो वक्तव्यम् । ‘त्वं हि नः पिता योऽविद्यायाः परं पारं तारयसीत्यु’के हि अस्मानिति लभ्यत एव । तस्मात् तदुपेक्षणम् । आचार्य-
कृतसुपकारातिशयं व्यज्ञयितुमिच्छन्तास्तु खाविद्याया अतिमहत्ताप्रकाशनैपयिकलया तद्विशेषण-
तया आत्मानं निर्दिशन्ति आत्माकमविद्याया इति । अस्माकमविद्यायाः । नहींद्वयी
निरात्मुद्वृत्तबहुक्लेशदायिनी अदृष्टपारा अविद्या लोकेऽन्यस्य कस्यचित् । अस्याः परं त्वं
तारयसीति ।

इति षष्ठप्रश्नटिष्पणी ।

अङ्गागमाङ्गेन्दुविदेशवर्णे
प्रश्नस्य माष्ट्वे विवृतिं व्यतानीत् ।
वृषादिश्वर्ज्ञोद्युद्दरचन्द्र-
पदारविन्दप्रवणान्तरात्मा ॥

टिष्ठणी परिशिष्टम्.

—००००—

१-१. तत् सर्वमिति । अनेन प्राङ्मय गुरोः सविधं गत्वा सर्वसंशयपरिहारः कार्यं इत्यभिग्रायोदयात् पूर्वं षडिमे ऋषयः स्वस्वक्रिदितं परस्परमुक्ता चिरं किरार्थं अनधिगत-निर्णयाः क्लेशमन्वभवन् इति व्यज्यते ।

१-११. ऋक्संहितायामयं मन्त्रः पठितः । तत्र पदपाठे 'उपरे' इत्येकं पदम् । अस्य मन्त्रस्य सायणभाष्यमेव दृश्यते—

“पञ्चपादं पञ्चसंख्याकर्त्त्वात्मकपादोपेतम् । एतत् हेमन्तविशिष्टस्योः एकत्वाभिग्रायम् । पितरं सर्वयं प्रीणयितारम् । द्रावदशाकृतिं द्रावदश मासा एवाकृतयो यस्य तादशम् । पुरीषिणं बृथुदुकेन तद्वन्तं प्रीणयितारं च । पुरीषमित्युदकनाम । उक्तलक्षणं संक्तसरचकं दिवः शुलोकस्य परे अर्थे । तात्स्थशात्तच्छब्द्यम् । परस्मिन्नर्थे अन्तरिक्षलक्षणे अवस्थितः आदिसः इत्यर्थः । तस्मिन् अर्पितम् आहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुष्यज्यते । यथात्रार्पितं तत्तदधीनम् । अतः संबत्सरं सूर्यायत्तमाहुरियर्थः । अथ अपि च इमे अन्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे उपरमन्ते अस्मिन् (इति), उपरताः प्राणिनः अत्र इति च उपरः संबत्सरः तस्मिन् । क्वीदृशो । सप्तचक्रे सप्त आदिशरस्यरत्नद्वारे चक्रस्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपक्षोहरातिसुहृत्तिनि सप्त सप्त चक्रणि पुनः पुनः क्लेशमाणानि यस्य ताद्वये । षले षडुत्तव एव अराः नामौ प्रत्यृताः संबद्धाः यस्य तथोक्तलक्षणे संबत्सरे रथे विचक्षणं विविधदर्शकरमादिद्यम् अर्पितम् आहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादिलं इक्षिष्ठोत्तररूपभिन्नगते: तीव्रमन्दादिभावस्य च कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संक्तसराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात् तदायत्तमाहुः इति ।”

२-८. अथवैवेदोक्तं शान्तिकपैषिकर्म सर्वं यत् सत्यं फलविनाभावि भवति तत् त्वदधीनमित्यप्यर्थोऽनुसन्धेयः ।

३-२ ब्रह्मिष्ठोऽसीति । इयं प्रशंसा उत्तरप्रश्नक्रियारिषु सौर्यायणिप्रभृतिष्ठ्यनुसन्धेया । आदौ नामनिर्देशे चतुर्ष्वपि चक्रारघटनेनोत्कर्त्रव्यज्ञनात् । कवन्धिभार्गवयोरेव तदघटनेनापकर्त्रप्रतीतेः ।

४-१. इन्द्रियादीनामुपकरणानां बुद्धिस्थत्वात् प्रश्ने कानीति नपुंसकता । प्रतिष्ठां गच्छतु जीवस्याप्यन्तर्भावात् तत्प्राधान्यपरामर्शेन ‘कस्मिन्नु सर्वे’ इति पुस्त्वमिति विभाव्यम् ।

४-७.० कर्मैत्तसुखं भवतीति पूर्वप्रश्नस्य जागराक्षस्थाविषयतया योजितत्वात् अस्यापि स्वैप्रैकविषयत्वनिर्बन्धो नास्तीति भाव्यकृदाशयः प्रतीयते । उपक्रमाविरोधेन प्रश्नद्वयमपीदं स्वापाकस्थाविषयमेव भवितुमर्हतीति भाति ।

४-१०. परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते इति । इदं पूर्वान्वितं कृत्वा पूर्वं व्याख्यातम् । परेणाप्यन्वयः सुवचः । “य तदच्छायं ... शुभ्रमक्षरं वेदयते सः परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स सर्वज्ञः सर्वी भवति” इति । एवं सति ‘स परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । स सर्वज्ञः सर्वी भवति’ इति वाक्यमेदेनोक्तमर्थं एकवाक्यतया प्रदर्शयन् भाष्यकारः ‘परमेवाक्षरं वासुदेवं प्रतिपद्यते सर्वहो भवति’ इति ल्यबन्तं धट्यतीत्युपपत्तेः पूर्ववाचासापक्षोऽनपेक्षित इति द्रष्टव्यम् ।

नन्दनं ‘वेदयते यस्तु’ इत्युपासनं ‘परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते । सर्वज्ञो भवति’ इति मोक्षफलं चोच्यते । तयोरत्र का सङ्गतिरिति अत अत्रोच्यते । सर्वसम्प्रतिष्ठास्थानं परमात्मेत्युके साहजिकी ह्येषा श्रोतुर्जिज्ञासा—स पर आत्मा कीदृशः, स कि प्राप्तुं शक्यः, स कथं प्राप्तव्यः, तत्प्राप्तौ प्राप्तुः को विशेष इति । तां खण्डुत्रेष्य भगवान् पिपलादः सङ्ग्रहेणवं समादधातीति । ‘स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्’ इति मुण्डकोक्तरीत्या सर्वेषाम्युपदेशस्य परमात्मवेदने तदधिगमे च पर्यवसानस्य वाच्यत्वाच स भगवानेवसुपदेशसुपसंहरतीति च हेयम् । ‘तेषामेवासौ विरजो ब्रह्मलोकः’, ‘विज्ञायामृतमश्रुते’ इदि पूर्वत्रापि ह्येवमुच्चम् ।

५-१. सुकेशा भारद्वाज इति । षट्सु ऋषिषु अयमभिज्ञतमः । तस्मादस्य उपनिषदुपक्त्वे प्रथमं निर्देशः । एवमितरेष्वपि पौर्वापर्यं ज्ञानतारतम्यं हेतुरिति हेयम् । प्रश्नक्रमे तु तत्त्वप्रकरणोक्तरीत्या अर्थक्रमो हेतु । इमे हि ऋषयः प्रश्नकरणात् पूर्वं सख्यजिज्ञासितं परस्परमावेद्य पर्यालोच्य, आदौ प्रजास्तुष्टिविषयः प्रश्नो भवितुमर्हति । ततः इन्द्रियविषयः । ततः प्राणविषयः । इत्यादिरीत्या क्रमान्तरं निर्धार्य तदनुसारैव प्रश्नमकुर्वन्निति ।

ॐ तु क्र मणी ।

—००००—

१. ऋचः । मन्त्राः ।

अरा इव रथनाभौ कलाः	५९	पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिम्	१६
अरा इव रथनाभौ प्राणे	२६	प्रजापतिश्वरसि गर्भे	२७
इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा	२८	प्राणयोदे वशे सर्वं	३०
उत्पत्तिमायति स्थानम्	३८	यदा त्वमभिवर्षसि	२८
ऋग्मिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षम्	५१	या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता	२९
एषोऽधिस्तपत्येष सूर्यः	२५	विज्ञानात्मा सह देवैव सर्वेः	४५
तिक्ष्णो मात्रा सूत्युमन्त्ये: प्रयुक्ताः	५०	विश्वलयं हरिणं जातवेदसम्	१०
देवानामसि वहितमः	२७	त्रायस्त्वं प्राणेण क्रष्णिः	२९

२. पदविशेषा विषयविशेषाङ्कः ।

अकृतेन	३२ (३)	आदित्यः	६, ३५
अजरम्	...	आदस्य	२९ (११)
अनविप्रयुक्ताः	५०	आनन्दयते	३९
अनन्तं प्रजापतिः	१९	आनन्दयितव्यम्	४३
अनुबृत्सर	१६	आपोमात्रा	४३
अन्वाहार्यपचनः	४० (३)	आयतनेन	४७
अन्वेति	४७	आयतिम्	३८
अपानः	४० (३)	आहवनीयः	४० (३)
अपानम्	३३	इडाकृत्सर	१६
अवृक्षम्	५३	इष्टपूर्णे कृतम्	११
अविध्यायीत	४६, ६७, ४९	ईक्षतिकमार्थिकरणम्	४९
अभिवदते	३९	उच्छ्वासनिश्चासी	४० (४)
असूर्तम्	६	उद्दनः	३४ (७) ४० (४)
असूर्तमभयम्	१३, ५१	उपशान्ततेजाः	३६ (९)
अर्थ	१६	ऋग्मिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षम्	५१
अविद्यायाः परं पारम्	६०	एकमात्रम्	४७ (३)
अहकृतव्यम्	४४	एयायते (नेयायते)	३९
अहरहर्ब्रह्म गवयति	४० (४)	कृष्णपक्षः	१७
अहोरात्रः प्रजापतिः	१८	गर्वपत्प्रः	४०
आकाशमात्रा	४३	चन्द्रमाः	६

चेतयितव्यम्	४४	मृत्युमनसः	५०
जीवघनात्	४९	यच्चित्तः	३६ (१०)
शः	५०	यथासङ्कलित्यतम्	३६ (१०)
तेजसाऽपि भूतः	४२	रत्या संयुज्यन्ते	१८
तेजोमात्रा	४३	रथिः	५, ६—११, १७, १८ २५
निरोधः	१३	रसयतं	३९
पञ्चपदम्	१६	रैसयितव्यम्	४३
पर आत्मनि	४३	वयोँसि	४३
परेऽक्षर आत्मनि	४४	वरिष्ठः प्राणः	२४
पादोदरः	४९	वहितमः	२७
पितृयाणः	११	वायुमात्रा	४३
पुनर्मर्मम्	३६ (९)	वासोवृक्षम्	४३
पुरिशयम्	४९	विज्ञानात्मा पुरुषः	४४
पुरीषिणम्	१६	विद्योतयितव्यम्	४४
पृथिवीमात्रा	४३	विधारयितव्यम्	४४
प्रजागतिवत्तम्	२०	विरजो ब्रह्मलोकः	२०
प्रख्युभूतम्	४१	विसर्जयितव्यम्	४३
प्रवत्राज	५३	विस्तुजते	३९
प्राणः	५, ६,—१७, १८ ४० (३)	व्यानः	३४ (६)—४० (३)
प्राणते	२८ (१०)	व्यालः	२९ (११)
प्राणं प्रस्तुदन्ति	१८	शान्तम्	५१
प्राणाग्रयः	४०	कुण्डः (पक्षः)	१७
प्राणगणन्तम्	४६	बोद्धशक्लं पुरुषम्	५३
ब्राणमवश्य	२२ (२)—२४ (३)	संवत्सरः प्रजापति	११
बाण उदानः	३६	मंवेहितः	४७ (३)
ब्रह्मनिष्ठः	१	सञ्चासञ्च	४१
ब्रह्मपरा:	१	सद्वसञ्च	२५
ब्रह्मनेषमाणः	१	समाजः	३३—४० (४)
मातृश्च	२९ (११)	समित्याणयः	१
मातृव मुत्रान्	३० (१३)	सम्प्रतिष्ठते	५३
मासः प्रजापतिः	१७	सप्राडेवाचिकृतान्	३३
मृत्युम्	६	सर्वः पश्यति	४१
मृत्यिः	६	सर्वव्याप्त्यानाधिकरणम्	५५, ५०

संसाधनिः	४९	सृष्टते	३३
स्वर्णयितव्यभू	४३	हरिणभू	१०

३. पुरुषनामानि ।

कवन्दी कलायनः	१, ५	व्यासार्थः	५, १४, २०, २२
कौसल्य आश्लायनः	१, ३१	मुकेशा भारद्राजः	१, ५३
पिप्पलादः	१	सौर्यायामी गार्यः	१, ३८
भारगवो वैदर्भिः	१, २२	हरण्यनामः कौसल्यः	५३
सत्यकामः शैव्यः	१		

४. ग्रमाणवचनानि ।

अधिकं तु मेदनिर्देशात् (ब्र. सू.)	६०-१	धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः (गी)	११
अधिकोपदेशात् बादरायणस्यैवं तदर्थनात् (ब्र. सू.)	६३	न च मां तानि कर्माणि (गी)	५६
अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्युष्टतः (छ.)	४२	न मां कर्माणि लिम्पन्ति (गी)	५६
अश्मादिवच्च तदलुपपत्तिः (ब्र. सू.)	६२	परोक्षप्रिया इव हि देवाः (बृ. ६-२-२)	८
अहं वैश्वानरो भूवा (गी)	१०	पूः प्राणिनः सर्वे एव (आ. घ.)	४९
आदिसांचन्द्रमसम् (छ.)	१४	प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणीः (भै.)	१०
इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः (ब्र. सू.)	६१	भगवानिति शब्दोऽयभू	४९
इममन्तकाले सर्वे प्राणा अमिसमायन्ति (बृ.)	३६	मेदव्यपदेशाचान्यः (ब्र. सू.)	६३
ईक्षतिकर्म व्यपदेशात् सः (ब्र. सू.)	५१	मनस्यन्दवचस्यन्यत्	२०
उभयेऽपि हि मेदेनैनमधीयते (ब्र. सू.)	६३	मासुपेत्य तु कौन्तेय (गी.)	१४
एवमेवेमात्मानमन्तकाले (बृ.)	३६	मूर्तै घनः (पा. सू.)	४९
काली कराली (सु.)	३३	य इमे आमे इष्टपूर्ते दत्तमित्युपासते (छ.)	११
किं प्रज्या करिष्यामः (बृ.)	१३	यदधीना यस्य सत्ता	२५
तयथा रथस्यारेषु नेमिरपिता (को.)	१४	वाङ्मनसि दर्शनाळ्डदाच्च (ब्र. सू.)	३६
तयदा सुवृष्टिर्भवति (छ.)	२९	वाङ्मनसि सम्पद्यते (छ.)	३६
तसुत्क्रमन्तं प्राणोऽनूत्क्रमति (षृ.)	३६	वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मा	१
तद्विष्णोः परमं पदम् (सुवा.)	५१	सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति (छ.)	४२
तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवति (छ.)	४२	सन्तापयति स्वं देहमापादतलमस्तकम्	
त्रै आहवनीये	४०	(तै.)	१०
		सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति (छ.)	४६
		स हि विद्यातस्तं जनयति	६०
		सुषुप्त्युत्क्रन्त्योर्भेदेन (ब्र. सू.)	६३
		सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः (ब्र. सू.)	३६, ५५

INTRODUCTION

The third Upaniṣad commented upon by Śrī Raṅgārāmānuja is the Praśnopaniṣad. The Praśnopaniṣad belongs to the Ātharvaṇa Veda. The Praśna is one of the earliest Upaniṣads.¹ It is a mystical Upaniṣad in the sense that it undertakes to answer important questions regarding origins, methods and paths. The topics discussed in this Upaniṣad are in the form of questions and answers. Because of this the Upaniṣad goes by the name Praśna (Book of Questions and Answers). Obviously the subjects must have entailed a lot of discussion in those early times. Though the Kena also begins with questions, yet in this Upaniṣad several points about which there were doubts entertained in the minds of seekers after truth, are addressed to a Teacher in the form of questions. The seekers in the Upaniṣad under consideration are six in number instead of one seeker alone, and the Upaniṣad is a bunch of six questions and their answers. It would be clear however that the six questions are of such a kind as to involve the necessity of knowledge of the answers to the other questions also.

2. The order of the questions addressed to the Teacher is exactly the reverse of the order of names of seekers mentioned at the very beginning of the Upaniṣad; this may be due to the fact that the questions asked at the beginning are preliminaries to the final or ultimate questions.

3. The descriptions of the seekers as Brahmaparāḥ, Brahmaniṣṭhāḥ, Param Ḫrahmānveṣamāṇāḥ, lead the com-

1. *Praśnopaniṣad and its date:* It is conceded that it is one of the earliest Upaniṣads. For the first time we have the mention of the explanation of the two paths the interpretation of the Rayi and Praśna. The significance of the Omkāra, *prāṇava*, left without any explanation by the Iśa, and Katha, finds a fuller treatment in this Upaniṣad and the Māṇḍukya and Mundaka.

mentator Śrī Raṅgarāmānuja to remark that the word Brahman in the first two adjectives has a different meaning from the Brahman in the third adjective param Brāhmānveśamāṇāḥ. The Brahman in the first two means the Veda, whereas in the third it means the Supreme Being taught in the Veda.

4. As stated already this Upaniṣad is esoteric and mystical in the sense that there is difficulty of comprehending its central teaching and this central doctrine could only be understood in the light of the answers given to particular questions. It, however, following to the general tenor of the Upaniṣadic philosophy, counsels emancipation. It grants deeper insight into practices and the instructions given by the Sage Pippalāda to the enquirers after truth to practise penance and others for a further period of one year in his Āśram which are in keeping with the importance of that teaching regarding fundamental problems.

5. The First question 'WHO IS THE ORIGINATOR OR WHICH IS THE ORIGIN OF ALL CREATURES?' poses the most important metaphysical question. Pippalāda not merely answers this apparently simple question but also intimates further points about the process of creation itself. He says that Prajāpati (Lord of Creatures) is the origin and that, being the cause, he creates a duality or pair which is called or rather named symbolically, so as to be significant, as Rayi and Prāṇa, which are stated to correspond to such terms as Moon and Sun (Candramas and Āditya), the 'form and formless' the enjoyable and the enjoyer, food and eater of the food. These two terms are thus equations for Matter (prakṛti) and Soul (Breath or Prāṇa) (Puruṣa). Prajāpati fills up the entire universe with this pair or rather the multiplicity issuing from this pair through proliferation. Though thus established through these two kinds of his off-spring Prajāpati remains the universal being; in a thousand ways he controls all of them. Thus it could be seen that Pippalāda considers that the question not only refers to the origination of all creatures but

also to their sustentation and protection. There is thus a significant note struck in this earliest literature that the Cause in fact is also the goal and means of all liberation, and only the Ultimate Cause can be the granter of liberation. Or rather the truth that liberates is the truth about the original cause of all creation. Pippalāda then proceeds to explain the ways or methods of attainment of Brahman. Brahman is not only the Origin but in a significant sense Brahman as Prajāpati is also present in the process as the unity of the two, prakṛti and puruṣa, Rayi and Prāṇa. The process is taken in its fullest sense as temporal, and the equation of matter and souls is made with the time or duration of the form of Saṃvatsara, or year. Prajāpati is said to be the Samvatsara. In this respect the Upaniṣad continues the view enunciated by the Brāhmaṇas. The Year which is Prajāpati is composed of two major divisions, *ayanas*, corresponding to the already mentioned 'originally created or produced' *Rayi* and *Prāṇa*. These two *ayanas* are stated to be Pitṛyāna and Devayāna. Those who go by the Devayāna attain Brahman from which there is no return, whereas those who go by the Pitṛyāna return again and again to this world. The two words 'Devayāna' and 'Pitṛyāna' are normally rendered as the northern and southern paths. Pippalāda again states that Prajāpati could be represented as a Month having two pakṣas or parts, the Kṛṣṇa and the Śukla, dark and bright fortnights, which correspond to the already mentioned Rayi and Prāṇa. All auspicious works and sacrifices are to be performed during the bright fortnight. The third correspondence is thereafter stated. Prajāpati is the entire day, comprising day and night. The night is Rayi and the day is Prāṇa. Brahmacarya is abstention from sexual congress during the day, prāṇa, for prāṇa is to be preserved. Finally it is stated that Prajāpati is Food from which all creatures are born. These creatures in their turn create pairs even like Prajāpati.

The significance of this answer lies in the fact that Brahman, here called Prajāpati, is not only the original cause

of all the creatures but also their immediate cause in the form of time, parents, food and seed. The sage of the Praśnopaniṣad counsels that the practices of austerity, continence, and truthfulness and the avoidance of craftiness, falsehood and crookedness, are helpful in attaining Brahman. These are indeed the characteristics of the Devayāna; these the inner or spiritual features of the path that leads to Brahman. These characteristics have already been mentioned in the Kenopaniṣad and the Kaṭhopaniṣad.

Thus the *first* praśna indicates the nature of the *Tattva* as the Source and sustention (cf. *Janmādyasya yataḥ* V. S. I i 2) of all; it is the Hita and the Goal of man (*puruṣārtha*).

The *Second* Question pertains to the powers (*devāḥ*) that are the constituents of the body or rather in the body and their relation to the Breath (*Prāṇa*). The Sage intimates by means of a parable that the Breath is the supreme principle that upholds all the constituents of the body and the soul together. This answer clearly reveals the difference or distinctness of the soul from the body and sense-organs. Breath is the supreme principle of life and it is that which keeps the soul and the body together. When that departs the soul and body fall apart. That is the reason why the *Prāṇa* or Breath must be preserved by means of the practise of austerity, continence, truthfulness, and others already mentioned.

The *Third* question refers to a very subtle point, a point that is indicated by the opening remarks of the Sage. The question is divided into six parts. The answer to the first part reiterates what has been intimated in the reply to the first question (praśna). The *Prāṇa* is born of the Ātman; Prajāpati is thus identified in this part of the third question with the Ātman. The second part refers to the mode of entry of the *prāṇa* into the body of the creature. The answer is that it enters the body even like the mind without any effort (on the part of the body or soul). Śrī Śankarācārya takes *manokṛta* as a compound word meaning 'on account of action done according to the bent of the mind.' The answer to the third

part of this question explains the division of prāṇa into five sub-prāṇas or breaths. These are established in different places of the body and these breaths sustain the processes of the body. Indeed it can be seen that we have here intimations of the knowledge of psychio-physical balance being maintained by the breaths in the Upaniṣadic literature. To the fourth part of the question which asks by what does the Prāṇa go out, which refers to the phenomenon of death or liberation, the Sage replies that the breath departs by a particular path or nāḍi, by the power of the Udāna-breath, to the good or bad worlds according to the good or bad deeds done or to the human world where good and bad are mixed. Thus the existence of the Good and Bad worlds and Human world as deserts of (good and bad and) mixed deeds seems to have been quite well understood.

The fifth part of the question ‘How is Prāṇa active outside (the body)? or rather if breath be that which is subjective, what is the breath of that which is outside the individual? is replied by Pippalāda who states that this is Āditya (Sun). If we remember the answer in the first Praśna about the correspondences stated there between Prāṇa and Āditya, Devayāna, Śuklapakṣa, and Ahas, we can see that this is but a reiteration of the earlier answer.

Pippalāda has already answered the sixth part of the question ‘How is Prāṇa inside’ or rather ‘how is it active in the individual?’ when answering the third part of the question; so he simply passes over it.

The *Fourth* praśna deals with dream-life. The senses sleep in him who is asleep in the state of dream, whereas the breaths are active. The person who dreams is the soul. It is again the soul that does not dream when it is at one with the supreme self (in deep sleep). The body it is that is responsible for its enjoyment. The final resting place of all these senses, objects of enjoyment by the senses, breaths and the soul is the supreme Self. In Him they become quiescent, and find rest.

The *Fifth* praśna takes up the problems of means to the attainment, the Upaniṣad having thus far dealt with the nature of man, his origin, his breaths, body and the states of consciousness. The means for the attainment is the meditation upon Brahman or the supreme Self with the Praṇava comprising three mātrās (three moments). The same Praṇava when uttered with two mātrās (two moments) leads to the middle world (*antarikṣa*) whereas the Praṇava uttered with one mātrā leads to the Earth world (human world). The results of such attainments are also stated.

The *Sixth* praśna deals with the Man (*puruṣa*) with sixteen parts or the total Man. Breath, faith, ether, air, light water, earth, senses, mind, food, strength, tapas, mantras, action, worlds, (of enjoyment) and Name, these are stated to be parts of man. Their unity is called man. But when these forms and names are dissolved, then the Man remains without the sixteen parts, without forms and names. In that status he is called the Person, partless and immortal. The passage is however interpreted in the Bhāṣya as referring to the *Paramapuruṣa*. He is *Akala* and *Amṛta*. It is He who must be known by all those who want to be liberated. One should know Him, meditate upon Him if one aspires to be free from the worries of death *i.e.*, *samsāra*.

P R A Ś N O P A N I Ş A D

Cross References to other *Upaniṣads*

—o—o—o—o—o—

- I. 1.
- 2.
3. bringing fuel as sign cf. *Muṇḍ Up* III. 1. 5.
of discipleship : *Brh. Up* IV. 4. 22.
tapas, brahmācarya cf. *Ch. Up*. II. 23. 1.
and śraddha : *Praśna Up*. V. 3.
4. : *Praśna Up*. III. 8.
- 5.
- 6.
- 7.
8. Visvarūpam harīnam : *Maitri Up*. VI. 8.
- 9-10. Two paths : *Brh Up*. VI. 2. 15; *Ch. Up*. IV.
15. 5-6; *Ch. Up*. V. 10. 1-2;
Muṇḍ. Up. I. 2. 5, 6, 11; *Muṇḍ. Up*. III. 1. 6; *Maitri Up*. VI. 30;
B. G. VIII. 24-26.
- 11, 12, 13. : RV. I. 164. 12; AV. IX. 9. 12.
14. Food as the source : cf. *Maitri Up*. II. 37; *Manu Smṛti* III. 7; *B.G.* III.
14; *Tait. Up*. II. 2.
- II. 1.
- 2-4. superiority of prāṇa : cf. *Brh. Up*. VI. 1.7-14; cf.
AV. XI. 4:
5. (*sat* and *asat*) : *Muṇḍ. Up*. II. 2. 1; RV. I. 164.
6. (Spoke & hub simile) : *Praśna Up*. VI. 6
7. : *Muṇḍ Up*. II. 2. 6.
- 8.
- 9.
- 10.
11. Ekarṣi : *Muṇḍ. Up*. III. 2.10; *Īśā Up*. 16.

- : *Praśna Up.* IV. 4; *Maitri Up.*
 II. 6: cf. *Ch. Up.* V. 19
Mund. Up. I. 2. 4; II. 1. 8b.
 : *Ch. Up.* VIII. 6. 6; *Mund. Up.*
 II. 2. 6; *Maitri Up.* VI. 30;
Brh. Up. IV. 2. 3.; IV 3. 20.
Kaus. Up. IV. 19; *Brh. Up.*
 II. 1. 19; *Yajus Sam.* III. 108;
 : cf *Ch. Up.* VIII. 6. 6; *Kaṭha*
Up. VI. 16; *Brh. Up.* IV. 4. 8,9;
Maitri Up. VI. 21, 30; VII. 1;
Ch. Up. V. 10 7; *Bṛh. Up.* IV.
 4 6; *Kaus. Up.* I. 2. *Kaṭha Up.*
 III. 7-8; *Kaṭha Up.* V. 7; *Śvet.*
Up. V. 7. 12; *Maitri Up.* III. 2;
 VI. 34; *Manu Smr.* XII. 55;
Yajus Sam. III. 207.
 : *Praśna Up.* I. 5;
 : cf. *Ch. Up.* VI-8. 6.; VI. 15. 2.;
Ch. Up. III. 41. cf. *B. G.*
 VIII. 5-6.

cf. *Kaus. Up.* III. 3; *Kaus. Up.*
 IV. 20. cf. *Praśna Up.* III. 5.

Harih Om

PRASNO PANISHAD-BHASHYA

OF
SRI RANGARAMANUJA

FIRST PRAŚNA

I. 1. *Sukeśā ca Bhāradvājah Śaibyaś ca Satyakāmāḥ Śauryāyanī ca Gārgyāḥ Kausalyāś cāśvalāyano Bhārgavo Vaidarbhiḥ Kabandhī Kātyāyanas te haite brahmāparā brahmaniṣṭhāḥ param brahmānveṣamāṇā eṣa ha vai tat sarvam vaksyatī te ha samitpāṇayo Bhagavantam Pippalādām upasannāḥ.*

Sukeśū, son of Bharadvāja and Śibi's son Satyakāma and Sauryāyanī (son of Sūryāyāga) of Garga's family and Kausalya son of Aśvalāyana; Vidarbha's son of Bhṛgu's family; Kabandhin of the Kātyāyana family; these well-known (seers) devoted to Brahman and established in Brahman, seekers of Brahman, the Transcendent; (with the idea) that this (seer) verily would teach (us) all that, these (seers) with fire-sticks in their hands approached the Revered Pippalāda.

COMMENTARY:

Let my *añjali* go to the Beauty of Añjanādri of the hue of atasi flower bunch, with His chest adorned with Lakṣmī.

¹ Prostrating to Vyāsa, Rāmānuja and other teachers now in its turn I shall write this commentary on the *Praśnopaniṣad* according to my ability.

Sukeśā: Bhārādvaja means the male descendent of Bhārādvāja, Sukeśā by name

1. Both A and N omit this verse.

Saibya : Saibya, the offspring of Śibi, Satyakāma by name.

Sauryāyanī : Sauryāyanī, the off spring of Sūryāyana. The lengthening of 'i' is a Vedic exception. Gārgya means that he belongs to the clan of Garga (ṛṣi)

Kausalya : Kausalya is the name. Āśvalāyana means the off-spring of Aśvalāyana

Vaidarbhi : the offspring of Vidarbha

Bhārgava : Bhārgava by gotra

Kabandhi : Kabandhi by name and Kātyāyana by clan

Te ha : The well-known

ete : the abovementioned six seers Sukeśā, Satyakāma, Sauryāyanī, Kausalya, Bhārgava and Kabandhiṇī

Brahmaparāḥ : Devoted to the Veda; those who depend upon the Vedas only is the meaning.

Brahmaniṣṭhāḥ : Those who have great faith in the teaching of the Vedas; or else

Brahmaparāḥ : those inclined to or seeking knowledge of Brahman

Brahmaniṣṭhāḥ : those established in askesis (tapas), since it is said Brahman means Veda, the truth and askesis

Param : the excellent (*nirupacaritam*¹) : That which is not denoted by secondary significance (but denoted by primary significance alone)

Brahma : That which is great in its nature and in respect of its qualities

anveśamāṇāḥ : 'seekers' is the meaning

ha : refers to well-knownness

vai : is the particle that denotes determination

eṣāḥ : this ; revolving in our mind ; under contemplation i.e., Pippalāda (who is) well-known as the knower of the excellent Brahman, alone

1. The reading given above is from the SVOL mss No 2075. The printed edition reads the faulty '*nirupacitam*'

(*vakṣyati*) : is capable of teaching topics which we six persons seek to know

iti : thus thinking

samitpāṇayah : having in their hands presents of the form of the bundle of fire sticks and others

Bhagavantam Pippalādam : The Revered Pippalāda

upasannāḥ : approached in the manner prescribed in the scriptures.

I. 2. *Tān ha sa ṛśir uvāca bhūya eva tapasā
brahmācaryeṇa śraddhayā samvatsaram sa-
mvatsyatha yathākāmam praśnān pṛcchata
yadi vijñāsyāmaḥ sarvam ha vo vakṣyāma
iti.*

Then that seer said to them " Remain here for a year with further askesis, continence and faith and then ask questions as you please. We shall explain all if we know."

COMMENTARY :

Tān ha sa ṛśir uvāca : The meaning is clear

bhūya eva : even though previously you have already practised askesis, continence and others, yet in order to receive the Brahman-knowledge (from me), again with additional tapas of the form of avoidance of cohabitation which is of the eight forms of remembrance, mention, play, seeing, and obscene speech and willing and determination and active participation with women

śraddhayā : with devotion of the form of faith in the superterrestrial world

Samvatsyatha : dwell ye here for a period of a year

Then ask about things as you wish to ask. If those things we will know then shall we teach (you) without equivocation (*vāñcanam antareṇa*) (without any reservation). Literally without the least idea of deceiving you.

The intention is “in case you have no faith in my possessing the required knowledge and you do not like to undertake the one year's penance, continence, and others which are difficult to observe, you had better depart.”

Here then the principle that one should desire to hear (the teaching) with no idea of testing the master's knowledge is enunciated. Similarly it is also indicated that the Master too should not have too much anxiety to secure disciples.

I. 3. *Atha Kabandhi kātyāyana upetya pāpraccha:
bhagavan kuto, ha vā imāḥ prajāḥ prajā-
yanta iti :*

Then (after a year) Kabandhi of the Kātyāyana family approaching (Pippalāda) asked “Master, whence verily are these persons born?”

I. 4. *Tasmāi sa hovāca prajākāmo ha vai prajā-
patiḥ sa tapo 'tavyata sa tapas tapītvā sa
mithunam utpādayate rayiñca prānañcetyetau
me bahudhā prajāḥ kariṣyata iti.*

To him he (Pippalāda) said Prajāpati (was) desirous of off-spring. He practised penance. He, having practised penance, creates the pair 'Rayi' and 'Prāna', thinking that these two will make for me manifold off-spring.

COMMENTARY :

Atha Kabandhi: After a year with the permission of others (his co-seekers) Kabandhi approached Pippalāda as instructed in the scriptures and asked : what ?

Bhagavan: Master, whence... . . . The meaning is clear.

Tasmāi sa ha : He (Pippalāda) replied to Kabandhi who asked as stated above

Prajākāmo ha vai : Prajāpati desirous of off-spring. Here Prajapati means Brahman, since the passage refers to the Cause (of creation), and Vyāsārya has established that the word Prajāpati refers to Brahman.¹

1. The Grantha ed. gives the reading 'Vakyatvā,' The Ānandāśrama Printed text gives 'Vākyat';

Sah : The well-known Prajāpati, the Supreme Soul desirous of creating progeny practised penance of the form of contemplation as to the things which have to be created.

atapya : made

sa tapas taptvā : He having thus contemplated on the things to be created He created the pair called Matter and Soul mentioned here as *Rayi* and *Prāṇa*. This is the meaning.

With what idea (purpose)?

(To this query) He (Pippalāda) replies.

etau me : For me desirous of off-spring these two *Rayi* and *Prāṇa* will create creatures of manifold types. With this idea (He Prajāpati, created). This is the meaning.

I. 5. *Ādityo ha vai prāṇa rayir eva candra mā
rayir eva etat sarvam yanmūrtāñcāmūrtāñca
tasmān mūrtir eva rayih.*

Āditya indeed is *prāṇa* : *rayi* alone the Moon Rayi indeed is all this which is with form and that which is formless : therefore form alone is Rayi.

COMMENTARY :

Ādityah : Āditya is he who takes up (ādatte) ; the enjoyer ; wherefore he is *prāṇa*, breath, is the meaning. The reason why he is called breath will be explained immediately.

Rayir eva candra māḥ : Rayi indeed is the Moon. This he explains thus :

Rayir eva etat sarvam : By the word ' *mūrtā*' are indicated earth, water and fire. By the word ' *amūrtā*' are indicated 'air' and 'ether'

The entire group of elements is ' *rayi*' food, the enjoyable. This is the meaning.

Tasmāt : therefore

mūrtih : that is all the body made up of five elements is the enjoyable. This is the meaning.

I. 6 & 7. *Athāditya udayan yat prācīm diśam praviśati tena prācyān prāṇān rāśmiṣu sannidhatte. yad dakṣinām yat prāticīm yad udīcīm yad adho yad īrdhvam yad antarā diśo yad sarvam prakāśayati tena sarvān prāṇān rāśmiṣu sannidhatte.* (6)

sa esa vaiśvānaro viśvarūpah prāṇo'gnir udayate. Tad etad r̥cā 'bhuyuktam. (7)

Now when the sun rising up enters the eastern direction by that (he) places in his rays the eastern breaths. When he enters the south, the west, the north, below, and above and the directions between, when he illuminates all, by that he places all the breaths in his rays.

Such this Vaiśvānara, one having all as his form, the Breath, the fire, rises up : This is stated in the ḍk (verse) :

I. 8. *Viśvarūpam harīṇam jātavedasam parāyanām jyotir ekam tapantam : sahasra rāśmih śatadhā vartamānah prāṇah prajānām udayatyeṣa sūryah :*

The Sun, with thousand rays, the breath of Beings following Hari, having all for his form, the manifester of the Vedas, the ultimate goal, the one burning effulgence, rises up hundredfold.

COMMENTARY :

Atha Ādityah : Now the Sun. After explaining Rayi, the Sun. 'is being explained' is to be supplied

In other words the reason why the enjoyer called here 'Aditya' is called Breath 'Prāṇa', is given ;

Udayan yat prācīm diśam praviśati : When becoming awake from its state of deep sleep (suṣupti), this soul, jīva, illuminating all, the east, south, west, north, below, above and those spaces between these, upbears all the organs that lie in these directions, through its rays called functional consciousness or cognition (*dharma-bhūta-jñāna*). Therefore

it is itself *prāṇa* (breath) on account of its control over (all) the organs. This is the meaning.

Prācīm diśam: The East

Pravīśati: enters, i.e. illumines. In other words, it becomes aware of objects lying in the East

tena: For that reason

Prācyān prāṇān rāśniṣu sannidhatte: places the eastern breaths in its rays

It controls, directs, the organs such as eyes etc., which reveal objects in the eastern quarter, through its rays called *dharma-bhūta-jñāna* (functional cognitive consciousness). In the absence of its presence as controller of the sense organs through the *dharma-bhūta-jñāna*, there will arise no perception of colour etc., through the instruments (of cognition) such as the eyes and others, since the instruments are incapable of functioning when not directed by the sentient soul. This is the idea. With regard to (the subsequent passages beginning with) *yad dakṣinām* etc... : the passages must be completed by supplying appropriate words such as "When it enters the South for that reason it places in its rays the sense-organs in that direction." For the sake of brevity these words have been omitted (in the text) in each of the passages. Here it should have been said that 'the Supreme soul wishing to create off-spring brought forth matter and soul' but instead of that, matter and soul are indirectly referred to as '*rayi*' and *prāṇa*, and again '*rayi*' and '*prāṇa*' are referred to as Moon and Sun.' This is for the purpose of indicating that these things are not to be taught in plain language according to the maxim "Gods love the indirect indeed" (*Ait. Up.* I. 3).

Then he teaches that the arising group of enjoyers mentioned already as the *Āditya* and *Prāṇa* in the passage 'Āditya indeed is *prāṇa*', is that which has the Supreme Self as soul : *sa eṣa vaisvānaro viśvarūpah*.....

Yah: Who, already spoken of as Prajāpati

Vaiśvānaraḥ: called Vaiśvanaraḥ, on account of his being the leader of all men

Viśvarūpāḥ: called viśvarūpa on account of his having all as His body

Agnīḥ: called Agni on account of His possessing the qualities of leading (all) to the front, and etc.,

sa eṣah: this Supreme Self* already mentioned as Prajāpati

prāṇah: being of the form of the group of enjoyers mentioned as prāṇa in the passage ‘The Sun indeed is Prāṇa’;

udayate: rises up. This is the meaning.

This mantra was referred to by Śrī Rāmānuja (in the Śrī Bhāṣya, *Vasivānarādhikarāṇa*) taking for granted that this mantra has reference to the Supreme Self (and not to the individual soul). It may be therefore seen that this mantra has been interpreted as here

Tad etad ..rcā; Having regard to such this Brahman it is stated by the ṯk verse as follows :—

Viśvarūpam: Having all as its body

*Jātavedasam*¹: One from whom the Vedas have arisen, that is one who produces all knowledge, as is stated in the passage ‘The ancient knowledge too has issued out from It’ (*Śvet. Up.* III. 18).

parāyaṇam: the ultimate object of attainment

jyotiḥ: possessing rays that reveal all

ekam: without a second

tāpantam: who heats (creatures) by his forms of inner stomach fire, and Sun and others, as stated in the śrutis and smṛtis: ‘He heats one’s own body from head to feet’ (*Tait.*); ‘I becoming the Vaiśvānara residing in the bodies of beings together with prāṇa and apāṇa cook the fourfold food’ (*B. G. XV. 14*)

1. S: omniscient.

Harinām: Harim, Viṣṇu is the meaning. The use of the word Hari with the n-ending is Vedic

Vartamānah: Following ; in other words being His body on account of his being dependent upon Him (for all his behaviour)

Sahasra-raśmih: possessing knowledge of many things

prajānām : of the creatures, immovable and movable,

prāṇah: supporter,

Sūryah : Bright as the Sun

eṣah : this soul

śatadhā : assuming egoity in respect of different kinds of bodies such as god, man etc.,

udayati : arises from the state of deep sleep ('suṣupti) or rises up at the time of creation.

I. 9. *Samivatsaro vai prajāpatiḥ tasyāyane dakṣi-nañ cottaram ca. Tad ye ha vai tad iṣṭāpūrte kṛtam ity upasate te Cāndramasam eva lokam abhijayante. Ta eva punar āvartante tasmād eta ṛṣayah prajākāmā dakṣinām prati-padyante. Eṣa ha vai rayir yaḥ pitryāṇah.*

The year indeed is Prajāpati. This has two *ayanas* (paths), the Southern and the Northern. ¹ So those who devote themselves to sacrifices, constructions (of tanks) and doing (gifts) (*iṣṭāpūrta-kṛta*) win the world of the Moon : and those alone return (to the world of Birth). ² Therefore those seers desirous of progeny take up the Southern path. *Rayi* indeed is that which is the path of the fathers.

COMMENTARY :

Having thus shewn the divisions of Prajāpati who has the subtle matter and souls for His body into enjoyable and

1. Cf. *Brh. Up.* 6. 2, 15-16. *Ch. Up.* 4. 15. 5; 5. 10: *Bh. G.* VIII.24-26

2. A. V. XII 2. 52b.

enjoyer, of the form of matter and soul (*puruṣa*) called in this context '*rayi*' and '*prāṇa*', (Pippalāda) begins to explain, before showing the division of the same Supreme Self who is of the form of the one undivided time (*akhanda-kāla*) into divided (or divisible) time, with a view to facilitate understanding (*cittāvataranāya*) or for the sake of meditation (*upāsana*), the division of Prajāpati called the Year into '*rayi*', and '*prāṇa*' which mean the Southern path and Northern path, and the division of Prajāpati called month into the dark and bright fortnights known by the name of '*rayi*' and '*prāṇa*', and the division of Prajāpati of the form of night and day time known by the name '*rayi*' and '*prāṇa*' and in this connection (He begins) to show the superiority of the northern path, the bright fortnight and the day-time,—all of which are indicated by the word '*prāṇa*', over the southern path, the dark fortnight, and night-time, all of which are denoted by the word '*rayi*';

samvatsara.....year etc.,

tasya : of Prajāpati of the form of (divided) time called *samvatsara* (year)

dakṣinam cottaram ca : called the southern and the northern

ayane : paths : these are the two forms which support the course of the Sun.

tad : *tatra* : of the two

ye : those, which persons,

istāpūrte kṛtam : doing actions such as sacrifices, construction of tanks, and doing gifts ; the word '*kṛta*' in the text is to be taken to mean '*datta*' : given, in parity with the passage in another Upaniṣad "Those who residing in a village devote themselves to (activities) such as sacrifices, construction of tanks etc., and giving" .. (*Ch. Up.* V. 10. 3).

iṣṭam : sacrifices etc., enjoined in the scripture's (*śruti*).

pūrtam : means digging (of tanks, wells etc.)

1. The Grantha text as well as the two MSS. add the word '*śrautam*'. This is omitted in the Ānandāśrama text.

iti: means such as these. Those who perform such actions as sacrifices, gift-giving, digging of tanks, wells & etc. attain the world of the Moon. The same persons return to this world, but not those meditators of the Self who go by the northern path. This is the meaning.

tasmāt: for this reason these devotees of action

prajākāmāḥ: desirous of small results of the form of children (progeny), heaven & etc.

rṣayāḥ: seers of small results

dakṣināṁ: the southern path called *pitrīyāṇa*

pratipadyante: take up.

eṣāḥ: this *pitrīyāṇa* (is)

rayīḥ: chiefly concerned with food ; in other words, of the form of material enjoyments.

Though the *pitrīyāṇa* known from the authority "The smoke, the night, the dark (fortnight)" etc (*Gītā* VIII. 24), and mentioned in the Purāṇas as the Southern path beginning with the smoke and ending with the Moon, and the Pitṛyāṇa called the Dakṣināyana of the form of six months which are parts of the year (from the month when the Sun enters Cancer to the date when the Sun enters Capricorn) are quite different from each other, still, it can be seen that the mention of these two, time and path, as identical is proper, since both are usually denoted by the word '*dakṣināyana*'.

I. 10. *Athottareṇa tapasā brahmacaryena śraddhayā*

vidyayā"tmānam anviṣyādityam abhijayante.

*E tad vai prāṇānām āyatanaṁ etad amṛtam
abhayam etat parāyanam etasmān na punarā-
vartanta ity eṣa nirodhah. tad eṣa ślokaḥ.*

Then by the northern (path) having sought the self by means of tapas, brahmacharya, faith, knowledge, attain the Sun (*Āditya*). This is the abode of breaths. This is immortality void of fear. This the supreme goal. From this (the souls) never return. This is the prevention (to return). Regarding this is the verse:

COMMENTARY:

at̄ha : The word 'then' indicates the beginning of the next topic. Those (seers) who as stated in the passage. 'what shall we do with (our) offspring or *tapas*' are desireless

tapasā : by means of *tapas* of the form of self-mortification,

brahmacaryena : by means of *brahmacarya* of the form of abstinence from sex-activity,

śraddhayā : by means of faith of the form of belief in the other world ;

Ādityam vidyayā : by means of knowledge of the soul.

abhijāyante : Having meditated upon (lit. seeking after) the Supreme Self by means of the above (four ways), attain, by the northern path of the *Arcis* etc., the Sun who is the gate for reaching Brahman, as stated in the passage (*Ch. Up.* V. 10.3) "From the Sun to the Moon, from the Moon to the Lightning, the super-human Man that leads these (souls) to Brahman". This is the meaning.¹

Priṇā : Now praising the Self mentioned as that which has to be sought after, (Pippalāda) shews that for them there is no return (to birth or *samsāra*).

etad vai prāṇānām : The neuter gender 'etat' in accordance with the word '*āyatānam*' (which is neuter).

prāṇānām : stands for those who breathe (i.e. living beings)
āyatānam : the supporter; since the Supreme Self is stated to be the supporter of all sentient beings in the passage. "Just as the felly is fitted in the spokes of the chariot-wheel, and the spokes are fitted in the nave, even so these subtle elements are fitted in the souls (*prajñānātṛas*) and the souls are fitted in the breath" (*Kauśitaki. Up.* III.8)

etat parāyanam : this (is) the ultimate goal to be attained, is the meaning.

1 The Ānandasāra ed has an additional sentence here that is not found in the Grantha ed. or the SVOI. MSS.

etasmān na punar āvartante: (here) 'meditators' is to be supplied (as subject). The meaning is 'Those who go by the northern path return not after attaining the supreme Self as stated in the passage' "But after attaining me, O Arjuna, there is no birth again there afterwards." (*Gītā IX.16*).

eṣah: the Supreme Self mentioned already as Prajāpati in the passage (I. 4) "Prajāpati (was) desirous of off spring" etc.

nirodhah: prevention: is he who puts an end to the return (to birth) of him who has attained Him.

Therefore it is right to say that in the case of the soul who meditating on Him has attained Him, the Supreme Soul called Prajāpati, has no return (to birth-cycle). This is the idea.

Since in this passage by the pronoun 'eṣa' Prajāpati is referred to, the word *ātman* in (the previous passage) '*ātmānam anviṣya*' has reference to Prajāpati alone. Therefore it can be seen that Vyāsārya bearing all this in his mind has said in the section '*sarva-vyākhyāna*' (*Sri Bhāṣya I. 4. 8th adhikarana*) that "since in the passage: '*tapasā na punarāvartante*' there is made mention of non-return¹ to one who had gone by the path of Light etc., he who is mentioned as Prajāpati in the passage '*prajākāmo.....*' (I. 4) is the supreme Brahman.

tat (tasmin): In respect of that Prajāpati of the form of the year

eṣa ślokaḥ: the verse that follows (is quoted)

I. 11. *Pañcapādām pītarām dvādaśākṛtim
diva āhuḥ pāre² arde pūriṣinām³ :
atheme anya u pāre vicakṣanām
sapta akre ṣaḍara āhur arpitam iti.*

Some say that the Father with five feet (and) twelve forms and having a cover lies in the place beyond heaven. Then

1. The original in the *Srutiaprakāśikā* has 'anāvṛttī.....'

2. cf. *RV. I. 164. 12.*

3. S. renders it as 'full of water' cf. *Trans. of RV. I. 164. 12.*

there are those others indeed who declare that (the world)⁴ is fitted (to the chariot) with seven wheels and six spokes firmly.

COMMENTARY :

pañcapādam : This means one who has five feet of the form of² *vatsara*, *samvatsara*, *parivatsara*, *idāvatsara* and *anuvatsara*. Or else, the six seasons (beginning with Vasanta) become five when the last two *Hemanta* and *Sīśira* are taken as one³. *Pañcapāda* means one who has these five as his feet.

pitaram : father, the creator of all

dvādaśākṛtim : Having twelve months as his forms,

divah pare : beyond heaven

ardhe : in the place

puriṣinam : by the word ‘*puriṣa*’ is indicated the cover of the globe of the universe, which is adjacent¹ to the golden world (*svarṇabhūmi*). He who has this abode is *Puriṣin*. This word goes with *āhuh*: they say.

atha : this word indicates consideration of another view.

u : It is a determinative particle (meaning ‘*eva*’: alone).

para : indicates superiority i.e., superior to those mentioned above (in the first half of the verse)

1. S. also holds the same view. But Griffith says that ‘God’ is so fitted or mounted.

This śloka is found in RV. I. 164. 12a; AV. IX. 9 12a.

RV. I. 164. 12 (Griffith)

“They call him in the farther half of Heaven the Sire five-footed, of twelve forms, wealthy in watery store. These others say that he, God with far seeing eyes, is mounted on the lower seven wheeled six spoked *carr*”

AV. IX. 9. 12. (Whitney)

The five footed father, of twelve shapes (*ākṛti*), they call him rich in Ground (*puriṣin*) the far (*para*) half of the sky; then these others call (him) set (*arpita*) in the lower outlook that served wheeled, six spokes”

2. Cf. *Kṛtakha Brāhmaṇa* : *Taitti. Brāhmaṇa* III, 10. 4.

3. Cf. cf. III. 9. I.

4. The reading here may be ‘*sannibham*’ instead of ‘*sannihitam*’ which would give the meaning : of the colour of gold, cf. Isa. 15

ime: these knowers of the truth of time

saptacakte: having the seven planets, Sun, etc as wheels,

ṣaḍare: having six seasons as spokes,

In such a chariot called a year, the whole world,

vicakṣaṇam: ally, so as to be unshakeable,

arpitam: is fitted

iti āhuh: Thus they say.*

I. 12. *Māso vai prajāpatiś tasya kṛṣṇapakṣa eva
rayīḥ śuklaḥ prāṇas tasmād etā ṛṣayāḥ śukla
iṣṭam kurvantītara itarasmin.*

Month indeed is Prajāpati: His dark fortnight is 'rayi' and (His) bright fortnight is breath (*prāṇa*). Therefore these seers perform sacrifices (*iṣṭa*) in the bright (fortnight). Others in the other (i.e. dark fortnight).

COMMENTARY:

For the sake of meditation, (*upāsana*) (Pippalāda) shews that just as the year is divided into the forms of 'rayi' and 'prāṇa,' so also the month is divided

māsaḥ..... prāṇah: The meaning is clear.

tasmāt . . .: therefore. Because the bright fortnight is superior (to the dark fortnight) on account of its being *prāṇa*; therefore,

ṛṣayāḥ: seers, all the seers of the transcendental things

śukle: in the bright fortnight alone

iṣṭam: all the desired good actions

kurvanti: do.

itarē: (but) other seers, the ignorant

itarasmin: In the other, that is in the dark fortnight which being non-*prāṇa* has no value (do these actions).

I. 13. *Aḥorātro vai prajāpatiś tasyāḥar eva prāṇo
rātrir eva rayīḥ, prāṇam vā ete praskandanti
ye divā ratyā samyujyante. Brahmācaryam
eva tad yad rātrau ratyā samyujyante.*

The day and night indeed are Prajāpati. His day time is breath. His night is *rayi*. Those who enjoy sexually during day time waste their breath ; (whereas) sexual enjoyment during night time is Brahmacharya itself.

COMMENTARY :

This same division (into breath and *rayi*) (Pippalāda) shews in respect of day and night for the sake of meditation (*upāsana*).

ahorātro vai : the meaning is clear.

Because day time is of the form of breath, therefore

ratyā : for sexual enjoyment. Here the instrumental case is used to denote the cause which is here the end.

ye divā samyujyante ete : by the day which is the breath those who have intercourse with women—these,

prāṇam vai : the breath itself

praskandanti : dry up very much. Due to misuse of breath they kill breath itself.

Raising the question 'If so' the householders (*grhastha*) should not approach their wives (at all), (Pippalāda) replies (now) that they could (approach their wives) during night times.

brahmacharyam eva : indeed it is continence. Intercourse with women during night times is continence itself. It cannot be called copulation (*maithunam*), that is, it does not cause any harm.

I. 14. *Annam vai Prajāpatis tato ha vai tad retas
tasmād imāḥ prajōḥ prajāyanta iti.*

Food indeed is Prajāpati. From Him verily the semen. From it come forth these creatures.

COMMENTARY :

Raising the question as to how Brahman who is of the form of matter, soul and time, can be said to be the material cause since it is seen that this semen which is an evolute of

food is the material cause of creatures, (Pippalāda) answers (as above)

annam vai: because Brahman called Prajāpati is Himself in the state of food, and in the state of semen resulting from it, therefore all creatures come forth from the Brahman who is of the form of different states of matter, soul, time in the form of year, month, etc., food and semen. So it is reasonable to say that Brahman called Prajāpati is the material cause.

I. 15. *Tad ye ha vai tat prajāpativratam caranti te mithunam utpādayante. Teṣām evaiṣa Brahmaloko Yeṣām tapo brahmacaryam yeṣu satyam pratiṣṭhitam.*

I. 16. *Teṣām asau virajo Brahmaloko na yeṣu jihmam anṛtam na māyā ceti.*

Therefore those who perform the *prajāpati*-vow bring forth a pair. For those alone this world (of Brahman). Who practise *tapas* and *Brahmacarya* (and) in whom truth is established :

For those this faultless world of Brahman: in whom there is no crookedness and falsehood (and) no trickery.

COMMENTARY:

In this connection, deprecating those who do not seek liberation, Pippalāda praises those who seek :

Tad ye ha vai: therefore those who perform the *prajāpati*-vow as duty, that is eating food called here Prajāpati, *annam vai prajāpatih*: (*Praśna. I. 14*), those who are given to eating food and incontinence, verily those alone bring forth progeny.

eṣa Brahmalokah: this world that is of the form of sons and cattle and food¹; the world of the form of Brahman as effect (*kārya-bhūta*), is only for those but not for the seekers of the Self. This is the idea.

1. This reading is in Ānandāśrama ed. It is not found in MSS. and Grantha. The MSS. (SVOL) further omits: *kāryabhūtabrahmarūpa.....*

yeṣām : On whose part there is self-mortification (drying up of the body, *tapas*) that is abstention from eating excessively, and avoidance of sexual enjoyment and in whom truth speaking is established, and in whom there is no crookedness such as described in the passage 'wicked men have one thing in the heart and another in their speech and still another in their acts,' and in whom there is no falsehood, such falsehood as is injurious to others,¹ for them there is the world of Brahman free from all faults.

Brahmalokah: means Brahman Himself is the world. That is Brahman is the ultimate goal (to be attained), since this is the interpretation given by Vyāsārya in the *sarva-vyākhyānā-dhikarana*.

iti : indicates conclusion of the chapter.

End of the First Praśna.

SECOND PRAŚNA

II 1. *Atha hainam Bhārgavo Vaidarbhiḥ
papraccha. Bhagavan katyeva Devāḥ prā-
jām vidhārayante katara etat prakāśayante
kah punar eṣām varisṭha iti.*

Then Bhārgava Vaidarbhi asked him (Pippalāda) : "Sire, how many gods support the creatures? Who (among them) illuminate this? Who again is the best² among these?

COMMENTARY :

Now are introduced questions for the sake of elucidating the (nature of) inner soul (which is) distinct from the body, organs, mind, breath & etc...It is stated by Vyāsārya that "In the following sections the inner soul is clearly taught."

Atha: After the question by Kabandhin (had been answered)

1. No commentary on the word ,*māyā*' is found in the text.
2. Hume translates 'chiefest'

Bhārgava Vaidarbhiḥ pāpraccha: (Pippalāda) was asked by Bhārgava Vaidarbhi thus:

Bhagavan: O Sire ! What number of gods support the creatures of the form of immovable and movable ? Which among the same gods illuminate this body, the effect of them ? Who again among them is the superior ?

II. 2. *Tasmāi sa hovācakāśo ha vā eṣa devo vāyur
agnir āpah pṛthivī vāñmanaścakṣuhśrotram
ca. Te prakāśyābhivadanti rayam etad
bānam avastabhyā vidhārayāmāḥ.*

To him he (Pippalāda) said : ‘Indeed this ether, the god wind, fire, water, and earth, speech, mind, the eye, and the ear, these illuminating (the body), declare “We uphold and support this arrow¹ (*bāṇa*).”

COMMENTARY :

Tasmāi sa hovāca. the meaning is clear.

With a view to describe the chief breath (*prāṇa*) as the supporter, the illuminator and the best, he (Pippalāda) narrates a story.

Ha vai : indicates too-well-knownness

eṣah : The well-known ether (*ākāśa*)

Devah : One who goes ; from ‘*div*’ to go. Such *Vāyu*, *Agni*, *Āpah*, *Pṛthivī* ;

Vāk : by the word ‘speech’ are indicated by secondary significance all the motor organs

Cakṣuh śrotram ca : By the words ‘eye’ and ‘ear’ the sense-organs are indicated.

Te : These *Ākāśa* and others : all having assembled and standing around said pointing to the body thus “We support and uphold the body which wanders like an arrow.” The meaning is ‘We support it since we are able to perform various actions such as creating space (*ātakāśa*).’²

1. Hume translates ‘trunk’

2. The An, text reads *ākāśa*.

II. 3, 4. *Tān variṣṭhah prāṇa uvāca mā moham āpadyathāham evaitat pañcadhātmānam pravibhajyaitad bāṇam avastabhyā viddhārayāmiti. Te'sraddhadhānāḥ.*

So 'bhimānād irdhvam utkrāmata iva tasmin-nutkrāmatyathetare sarva evotkrāmante tasminśca pratiṣṭhamāne sarva eva pratiṣṭhante. Tad yathā makṣikā madhukarājānam utkrāmantam sarvā evotkrāmante, tasminśca pratiṣṭhamāne sarvā eva pratiṣṭhanta evam vāmanasacakṣuh śrotram ca te prītāḥ prāṇam stuvnanti :

To them, Prāṇa, the chiefest breath, said ‘Do not get deluded. I alone differentiating myself five-fold uphold and support this arrow.’ They were distrustful. He, being proud, went up as it were. When he begins going out, then all the rest begin to go out. When he settles down then all of them settle down, even as all the honey-bees go out when their leader (king bee) goes out and settle down when he settles down. So also speech, mind, eye and ear. They (being) pleased praised breath.¹

COMMENTARY:

Tān variṣṭhah: The meaning is the chiefest breath said to this effect.

Mā moham āpadyatha: Do not get deluded. O ether and others, do not get this perverse view. I alone differentiating myself into the five forms of *prāṇa*, *apāṇa*, *vyāṇa*, *samāṇa* and *udāṇa* support (this arrow). What is meant by the chiefest breath in saying thus is “O ether etc., you are capable of, yielding such particular effects as space and others²; but I am capable of doing your activities because of being the cause of (all) your actions. But in respect of the action of keeping alive (any creature) which I perform none among you is capable.

1. cf. BG. XV. 8. BĀNA translated as ‘arrow’ means śarīram.

2. Ānanda ed. and Nāgari ms.: add *na tu sarvakārya yaksamāḥ*.

Te aśraddadhānāḥ: They had no belief in his words. Then the Breath perceiving their pride, overtaken by pride, with a view to exhibit his power over the hundred and eight vital spots lifted himself out of his place a little. The word 'iva' means 'a little'. In case of his actual going out there would result an irreparable loss of the body. Thus thinking he lifted himself out a little alone. This is the idea.

Tasmin utkrāmati: Thus when the chief breath rose up all the other breaths rose up.

Tasmīnśtu: When he settled down lest the body should fall all the other breaths settled down. Here (he) gives an illustration:

Yathā makṣikā madhukara : even as the honey-bees rise up to follow the king-bee in its rising up and when he settles down they settle down, even so the breaths, speech etc., do the same as the chief breath does. This is the meaning.

Te pṛtāḥ: Speech and others pleased with this manifestation of the greatness of the chief breath, praised Him. This is the meaning.

Stunvanti: The change of conjugation instead of *stuvanti* is a Vedic exception.

II. 5. *Eṣo 'gnistapatiyeṣa sūrya eṣa parjanyo ma-*
ghavān eṣa vāyuh: eṣa pṛthivi rayir devah
sadasaccāmr̥tam ca yat.

This as fire heats. This is Sūrya, Parjanya Indra, this Vāyu; this earth, god *rayi*, and *sat* and *asat* and what is immortal.

COMMENTARY :

He (Pippalāda) cites the hymn of praise.

Eṣah: *mukhyaprāṇah*: this chief breath burns with the form of fire.

Sūryah: this chief breath is himself the Sun, since the existence of all depends upon him. The co-ordination (*sāmānādhikaranya*) is in accordance with the maxim that "whose existence is dependent on which, that is called as that itself".

(liberally rendered it means that if any thing is dependent upon another thing then the former can be called by the name of the latter. Here the existence of Sūrya depends upon the chief breath. Therefore Sūrya is called the chief breath itself).

rayir devah : That is the god who has become water ; in other words the Moon.

sad asat : The words *sat* and *asat* refer to the present and the non-present, or to the perceived and the non-perceived (immediate and mediate objects) or to the gross and the subtle or the sentient and non-sentient.

Amṛta : refers to liberation, since it also depends upon that (breath)

II. 6. *Arāḥ iva rathanābhau prāṇe sarvam prati-
ṣṭhitam | Ṛco yajūṁsi sāmāni yajñah
kṣatram brahma ca. ||*

All is established in the breath even as the spokes are joined in the nave of the chariot. The *rks*, *yajus* and *sāmans*: sacrifices, the *kṣatriya* and the *brahman* (castes).

COMMENTARY :

Arāḥ : the word '*arāḥ*' means the sticks that lie between the nave and the felly of the wheel (of the chariot). The *nābhi* means the central part of the wheel. Just as the spokes are fixed in the nave even so are all established in this breath.

sarvam : All. The meaning of 'all' is clearly elucidated by *ṛco yajūṁsi* etc.

Brahma kṣatram ca : Here the words '*brahman* and *kṣatra*' indicate through secondary significance all the living creatures immovables and movables. Thus having described the qualities of the chief breath pointing out at Him with the finger to each other, now they (the other organs mentioned) praise Him addressing Him directly :

II. 7. *Prajāpatiścarasi garbhe tvam eva pratijāyase |
tubhyam prāna prajāstvimā balim haranti
yah prāṇaiḥ pratitiṣṭhasi ||*

Thou alone the Prajāpati movest in the womb (of the creatures) and thou art born. These creatures take offerings (bali) to thee who art established by breaths.

COMMENTARY:

Prajāpatiś carasi.....: You being the protector of (all) creatures move in the womb with the form of wind called breath etc. (and) also being indeed of the form of the father on account of being the cause of conception and its development are born as son and others contrary to your being its cause.

Prāṇa: O breath, these creatures of the form of movables and immovables

tubhyam: are subservient to you, since,

balim: the food etc., (offerings)

haranti: upaharanti: (they) carry or take for you who are established in all creatures through the functions of breathing and others.

II. 8. *Devānām asi vahnitamah pitṛṇām prathamā svadhā |
ṛṣīṇām caritam satyam atharvāṅgirasām asi. ||*

Thou art the carrier (of oblations) to the gods: (thou art) the first oblation to the fathers: (thou art) the true conduct of the seers, Atharvans and Angirasas.

COMMENTARY:

Devānām asi vahnitamah: the best carrier of oblations for the gods.

pitṛṇām prathamā svadhā: yon alone are the chief one who causes pleasure to the fathers

Rṣīṇām.....: You are the most superior activity of the form of regular and occasional (*nitya* and *naimittika*) duties of the seers, Atharvans and Angirasas; this is the meaning.

II. 9. *Indras tvam prāṇa tejasā rudro'si pari-rakṣitā |*

Tvam antarikṣe carasi sūryas tvam jyotiṣām patih. ||

Thou art *Indra*, O Breath ! thou art the *Rudra* by his power (*tejas*), (and) the protector. Thou movest in the atmosphere, thou art the *Sūrya* lord of luminaries.

COMMENTARY :

Indras tvam: O Breath you are *Indra*, 'The supreme Lord' is the meaning, since the root is '*idi* to lord over absolutely.'

tejasā: with power of the form of ability to slay all

tvam Rudrah: you are He who causes (all) to weep

Parirakṣitā: means you are also the protector during the creative period (*sthiti-kāla*).

Tvam antarikṣe: you becoming the Sun. the highest among the luminaries, move in the sky.

II. 10. *Yadā tvam abhīvarṣasyathemāḥ prāṇa te prajāḥ |*

Anandarūpāḥ tiṣṭhanti kāmāyānnam bhavi-ṣyatīti. ||

When thou rainest then O Breath, these thine creatures remain joyful (with the hope) that there will be food to their heart's content.

COMMENTARY :

Yadā tvam: O Breath, when you having the form of clouds shower rain then these your creatures become blissful. For what reason ?

Kāmāya: for there will be food enough for (performing) disired things; since it is stated in the *Chāndogya Up.* (VII. 10. 1). " Whenever there is good rain then the creatures become blissful hoping that theer will be plenty of food."

II 11. *Vrātyas tvam prāṇaikaṛṣir attā viśvasya
satpatih ॥*

*Vayam ādyasya dātārah pītā tvam Mātariśva
nah ॥*

O Breath! Thou art *vrātya*, thou also the chief seer,
the eater of the world (*viśva*), the protector of the good.

We are the givers of the enjoyable,
Thou art our father, Mātariśvan.

COMMENTARY :

Vrātyah : O Breath you are *vrātya*,¹ *brāhmaṇ* without sanctifying ceremonies. You yourself are the chief seer of the *mantras*. You yourself are also the destroyer of the world. You yourself are also the protector of the good-men.

vayam : we are the givers to you of the eatable, that is, enjoyable. In other words, (we are) servants O Mātariśvan, you are the father, that is, our nourisher. The absence of the two 'n's in *Mātariśvanah* can be considered to be Vedic exception.

II. 12. *Yā te tanūr vāci pratiṣṭhitā yā śrotre ya ca
cakṣuṣi ॥*

*Yā ca manasi santatā śivām tām kuru
motkramiḥ ॥*

What form of thine is established in speech
what in the ear and what in the eye
and what form in the mind (is) stretched
that form make thou beneficent. Do not go out (of the body).

COMMENTARY :

Yā te tanūr vāci... . Which power is always established in the organs of speech etc., that is the power helping in controlling these organs, please make that power beneficent. Do not make (that power) useless (*asivām*) by your going out: The meaning is: Do not go out (of this body).

II. 13. *Prāṇasyedam vāse sarvapī tridive yat
pratiṣṭhitam ॥*

*Māteva putrān rakṣasva śrīscā prajñām ca
vidhehi na iti ॥*

1. *Vrātya* : " *Vrātyah samskārahinas syāt*" Amara.

All this (is) dependent on the will of Breath ; (also) what is established in Heaven. Protect (us) just as the mother (protects) her sons. Bestow on us riches and intelligence.

COMMENTARY:

Prāṇasyedam: All the world dwells in His will. *Vaśa* means will. That means the world is dependent upon His will.

Yacca tridive: And whatever is established in *Svarga* and others is also dependent on Breath. Therefore protect us even as the mother (protects) her sons. Give us wealth (*Śrī*) of the form of ability in performing our prescribed activities and intelligence conducive to it.

End of the Second Praśna.

THIRD PRAŚNA

III. 1. *Atha hainam Kausalyaścūśvalāyanah pāprac-cha. Bhagavan kula esa prāṇo jāyate katham āyātyasmiñcharira ātmānam vā pṛavibhajya katham pṛatiṣṭhate kenotkramate katham. bāhyam abhidhatte katham adhyātmam iti..*

Then Kausalya Āśvalāyana asked him (Pippalāda) Sire, whence is the breath born ? How does he come into this body ? and how is he established (in this body) dividing himself ? By which does he go out ? How does he exist without and within ?

COMMENTARY :

Atha hainam.. :The meaning is clear.

pṛatiṣṭhate: *pṛatitiṣṭhati* : is established.

Bāhyam abhidhatte: exists nearby in the form of the things lying outside. This is the meaning ; since *bāhyam* (that which lies outside) is an adverb modifying the verb 'exists nearby'

III. 2. *Tasmāi sa hovācātipraśnān pṛecchasi brahma-śho' siti tasmāt te'ham bravimi.*

He (Pippalāda) said to him "you ask questions too big;
You are devoted to brahman. Therefore I shall teach you."

COMMENTARY :

Tasmāi... The meaning is clear.

atipraśnān ; means things that lie beyond (all) question, that is not fit to be questioned, occult. You ask. Therefore, you are most devoted to Brahmaṇa, almost a knower of Brahmaṇa are you, that is you are not an ordinary man. Therefore I shall teach you (that) on account of your fitness.

III. 3. *Ātmana evaiṣa prāṇo jāyate. Yathāiṣā puruṣe
chāyaitasminnetadātataṁ mano 'kṛtenāyātya-
smiñcharire.*

This Breath is born from the Self alone. Just as the shadow (*chāyā*) (follows) when the man goes, (and) (just as) in him this mind is always present (even so the breath) comes into this body.¹ without effort.

COMMENTARY :

He (Pippalāda) gives the reply to the first question.² This breath is born from the Supreme Self alone. This is the meaning, since there is the passage "Prāṇa is born from this, also the mind and all organs" (*Mund. Up.* II. i 3). Then he gives the answer to the second question : How does the breath enter the body ?

Yathaiṣā Puruṣe :— Just as the shadow goes along with the man when he goes,—certainly there is no other cause for the movement of the shadow—and similarly this mind without any effort attaches itself in the soul inseparably (*ātataṁ*), even so breath also without effort comes into the body. That is, the entry of the mind and breath into the body is through (with) the soul. The idea is that since breath cannot exist separated from the man, the relationship of breath is only

1. The commentary of Sankara reads the first two sentences as the answer to the first question. It considers that the process of entry of the breath into the body is due to 'the act of the mind' resulting in sin and virtue.

2. *Ānandāśrama* ed. reads *prāṇasya* for *prathamasya*.

with the soul (*jīva*). Therefore no other cause is required (than the entry of the soul into the body) in respect of the entry of the breath, even as in the case of the mind. This is the intention.

III. 4. *Yathā samrādēvādhikṛtān viniyunkte etān grāmān ētāngrāmān adhitishasvetyevameva iṣṭha prāṇa itarān prāṇān pṛthakpṛthageva sannidhatte.*

Just as the sovereign commands his officers saying "do you govern such and such villages", even so this breath controls other breaths individually.

III 5. *Pāyūpasthe 'pānam cakṣusśrotre mukhanāsi-kābhyaṁ prāṇah svayam pṛatiṣṭhate Madhye tu samānah. Eṣa hy etaddhutam annam sāmam nayati tasmād etāh saptārciṣo bhavanti.*

(He controls) *apāna* in the organs of excretion and generation; himself (coming out) as *prāṇa* from the mouth and nose is established in the eye and the ear : in the middle he is *samāna* ; since this makes even the food that was offered (*hutam*) : therefore these seven flames arise.

COMMENTARY :—

Now He (Pippalāda) replies to the third question " How does the breath dividing itself get established? "

Yathā samrāt : Just as the sovereign assigning individually his servants (officers) in charge of certain duties with the command that such and such officers shall govern such and such villages is established in those villages, through them, even so this chief breath is present or controls through his own parts *apāna*, *vyāna* and others, other breaths corresponding to villages.

Pāyūpastha : *Pāyūpastha* means *pāyu* and *upastha* (*dvandva-saṁśāsa*)

apānam : There he (breath) gets established as *apāna* that is performing the function of excreting urine, faeces etc.

prāṇah: the wind coming out from the mouth and nose and thus being of the form of *prāṇa* is established in the eye and the ear (*cakṣus śrotra*), that is, he controls them.

Madhye: But in the middle he stands as *samāna*.

eṣah: This, this *samāna* indeed

hutam: food etc., that is eaten

samam nayati: makes equal or appropriates to the seven elements (*dhātus*) (constituting the body) that is, divides it.

tasmāt: From this *Samāna* breath the seven flames of stomach fire, named *Kāli*, *Karāli* (*Mund. Up.*) arise.

III. 6. *Hṛdi hy eṣa ātmā. Atra itad ekaśatam nādī-*
nām tāsam sātam sātam ekaikasyām dvāsap-
tatir dvāsaptatiḥ pratiśākhānādīsaḥasrāṇi
bhavanty āsu vyānaś carati.

In the heart indeed is the self. Here are hundred and one *nādīs*. Each of these has seventy-two sub-*nādīs* and in each of these sub-*nādīs* (*hitās*) there are 100000² branching *nādīs*. In these (breath) moves (as) *Vyāna*.

COMMENTARY :—

Hṛdi eṣah: This soul (*jīva*), in the heart in which the breath resides as *samāna* also resides. Here (in the heart) there are hundred and one *nādīs*. Each among these *nādīs* has seventy-two divisions. Each of these 72 divisions has 100,000 branching *nādīs*. In these (branching) *nādīs* (breath) moves (as) *Vyāna*. This is the meaning

III. 7 *Athaikayordhva udānah puṇyena puṇyam*
lokam nayati pāpena pāpam ubhābhyaṁ eva
manuṣyalokam

1. Ch. Up. VIII. The text as it is would seem to mean "Each of these *nādīs* has hundred (subdivisions) and again each one of them has 72,000 branch *nādīs*. It is so construed by Śanka. But R. R. thinks that *sātam sātam* between *tāsam* and *ekaikasyām* is not significant, so it must be taken with *sākhānādīsaḥasrāṇi*.

Then by a certain one (*nādi*) the breath as *udāna* upward-moving leads to the good world because of merit, and to the evil world because of demerit, and to the human world because of both.

COMMENTARY :

Atha : indicates the beginning of a new sentence (topic).

Ekayā : By a certain *nādi*

ūrdhvah : upward

udānah : upward moving breath

punyena : because of merit

punyam lokam : the world of *Svarga* etc.

pāpena : because of demerit

pāpam : to the world of *Naraka* (hell)

ubhābhyaṁ : by both these, merit and demerit

manuṣyalokam : to the human world

nayati : leads.

The answer to the question 'How dividing himself does the breath get established', begins with "Just as the sovereign" and closes with "To the human world because of both." In the middle of this answer to the fourth question 'By which does he go up' is given in the passage "Then by a certain *nādi* the breath as upward-moving *udāna* because of merit leads to the good world."

**III. 8. Ādityo ha vai bāhyah prāṇa udayaty esa
hy enam cākṣuṣam prāṇam anugṛhṇānah.
Prthivyām yā devatā saisā purusasyāpānam
avasṭabhyāntarā yad ākāśah sa samāno
vāyur vyānah.**

Verily the outer *prāṇa* rises up as the Sun (Āditya) energising the breath in the eye. That god who is on the earth that is *apāna* of man That air which is in the midregion is the *samāna*. The wind (is) *vyāna*.

COMMENTARY :

Then the reply to the question "How does he exist without?" is given.

Cākṣuṣam prāṇam: The organ that lies within the eye-ball.

anugṛhṇānah: vitalizing through furnishing the co-operative cause called the rays (*āloka*)

prāṇah: The breath

ādityah bāhyah udayati: outside rises with the form of the Sun. Though Breath cannot be the Sun on account of difference between them, yet it can be seen that external Sun (*Āditya*) and others are stated to be breath etc., because of the assumption of non-difference due to the breath-element pervading everywhere, or else for the sake of meditation.

prthivyām..... : That god who being of the form of breath-element on the earth exists vitalising the organs of excretion and procreation which are controlled by *aḍāna*-breath of the man. This is the meaning.

Antarā.....: It can be seen that the mention of *akāśa* (ether) as the same as Breath controlling the ether is due to secondary significance . This is the case with the following passage also.

Samāna indeed was spoken of as existing between the abodes of *Prāṇa* and *Aḍāna*. Similarly in the case of the outer ether also the quality of being *samāna* can be spoken of since that is also between the outer *Āditya* of the form of the outer breath (*Prāṇa*) and the earth of the form of outer *aḍāna*. This is the intention.

Vāyur vyānah: The external wind is of the form of *vyāna* on account of its vitalising the touch-organ etc., (because it pervades everywhere the entire universe).

III. 9. 10. 11. *Tejo ha vā udānas tasmād upaśāntatejāḥ*
Punarbhavam indriyair manasi sampadyamānaiḥ

*Yaccittas tenaiṣa prāṇam āyāti prāṇas tejasā
yuktaḥ : Sahātmanā yathāsāṅkalpitān
lokan nayati || ya evam vidvān prāṇam veda
na hāsyā prajā hiyate 'mrto bhavati. Tad eṣa
ślokah :*

Light verily is *udāna*. Therefore (the *Purusa*) with declining heat comes to the breath together with the organs settled in the mind in order to get another birth through whatever desire he has in mind. Breath conjoined with the light and the self leads to the world according to his desire.

He who, knowing thus, knows the breath, his progeny will not perish. (He) becomes immortal. There is a verse in this connection :

COMMENTARY :

tejo ha vā udānah : The outward light is *udāna* since it is that which leads upward,

tasmāt..... : For that reason that light alone is that which leads upwards which is indicated here by the term *udāna*.

upasāntatejāḥ : with the heat in his body gone out

eṣah : this *jīva* (soul) at the point of death

yaccittah : in which his mind is, in other words which desire he has got or which human birth or divine or other one he desires

tena : on account of that desire

punar bhavam : in order to take rebirth

indriyair manasi sampadymānaiḥ... That jīva at the point of death comes to the breath which is with the organs of speech etc., having particular contact with the mind, as said in the commentary on the Sūtra (by Sri Rāmānuja) "The speech with the mind as it is seen and on account of scripture" (Sri Bhāṣya IV. ii 1) referring to the passage "The speech merges in the mind" (Ch. Up. VI. 8. 6.). Though the scriptures state that 'All the breaths, chief and subsidiary, go to the soul and not the soul to the breath, as in the passage 'to this soul at the time of death all the breaths go' (Brh. Up. IV. iii. 38)

and this has been stated in the Sūtra "It (the breath) in the controller (soul) on account of its approach to him and others (V.S. IV. ii. 4) and the meaning of the Sūtra is explained in the Commentary on that topic (adhikarana) thus :

"There the *prima facie* view is as follows "Just as speech and mind merge only in the mind and breath (respectively) in accordance with the passage. 'The speech merges in the mind and the mind in the breath' (*Ch. Up.* VI viii. 6.) similarly on account of the passage : 'the breath (merges) in the light' (*Ch. Up.* IV. viii. 6.) the breath merges in the light alone." In reply to this view, we state 'It (merges) in the controller' (V. S. IV. ii. 4). The breath merges in the controller of the organs, that is, in the soul. 'Because of its going to him and others,' *prāṇa* is stated in the scriptures as going to the soul. "In the same manner verily to this soul at the time of death all breaths go forth." Likewise the going-out of breath (*Bṛh. Up.* IV. iii. 38) along with the soul is stated : "When he goes out the breath goes out following him" (*Bṛh. Up.* IV. iv. 2). and the establishment of the breath together with the soul is also stated thus : "At the time of whose going upward I shall be going out and on account of whose establishment I shall be established" (*Praśna Up.* IV. 3). This mergence of breath in the light after its contact with the soul is stated here in the passage "The breath (merges) in the light." As the statement "That the Yamunā goes to the ocean" is not improper though the Yamunā goes to the ocean after joining the Ganges, even so (here)." (*Sri-Bhāṣya* IV. ii. 4)

Still it can be seen it is proper to mention the soul as going to the breath, as this passage chiefly concerns the extolling of Breath.

prāṇas tejasā...: Then in the manner (mentioned) in the passage 'breath merges in the light and the light in the Supreme Godhead' (*Ch. Up.* VI. viii. 6), conjoined with the light and Supreme Self, the breath leads the dying person to this or that world according to his will. Since thus the breath is the cause of leading upwards (to other worlds) only

along with the light, the light also is the cause of leading upwards, the light can well be *udāna*. This is the idea. Though in the passage "Breath in the light ..", the word 'light' refers to all elements and not only to the light-element as stated in the *Sūtras* "In the elements on account of scripture to that effect" (IV. ii. 5), "Not only one (element) since (*Śruti* and *Smṛti*) show" (IV. ii. 6) and the *Bhāṣya* on these (*Sūtras*), it may be seen still that the (*upaniṣadic*) statement is correct, since light is the chief element (among the elements) on the strength of the *Bhāṣya* "The Light indeed mixed with the other elements is indicated by the word light."

III. 12. *Utpattim āyatim sthānam vibhutvam caiva
pañcadhā | Adhyātmam caiva prāṇasya
vijñāyāmṛtam aśnute vijñayāmṛtamaśnute
iti ||*

One knowing the birth, the entry, existence and overlordship and also division of itself into five-fold forms in the body (adhyātmam) of the breath attains immortality; attains immortality.

COMMENTARY:

evam: to him who meditates upon the breath with reference to its origination, coming and establishment and others (i.e., going out etc.), there is no loss of offspring, sons, grandsons and others. And also it becomes the cause of freedom through the accomplishment of meditation on Brahman obtained through the knowledge of the nature of the Pure Inner "elf".

tad esa ślokaḥ: In respect of the meditation on the breath, the following *śloka* is recited : this is the meaning.

Utpattim: The birth of the breath from the supreme Self and its coming (into the body) along with the mind.

sthānam: His existence in such places of the body as the organ of excretion and procreation and

vibhutvam: overlordship of the form of ownership mentioned in the passage 'Just as the sovereign commands his officers' (*Praśna III. 4*)

adhyātmam...pañcadhā: The five-fold existence as Prāṇa etc., and also its fivefold outer existence as Sun etc., indicated by the particle ‘ca’ (and),

vijñāya: knowing

amṛtam aśnute: one attains the Immortal, that is one attains liberation. The repetition of ‘knowing one attains the Immortal’ indicates the close of the reply.

End of the Third Praśna.

FOURTH PRAŚNA

IV. 1. *Atha hainam Sauryāyanī Gārgyāḥ pāpraccha.*

*Bhagavannetaśmin puruṣe kāni svapanti
kānyasmin jāgrat̄ katara eṣa devah svaḍnān
paśyati kasyaitat̄ sukham bhavati kasminnu
sarve sampratiṣṭhitā bhavantiti.*

Then Sauryāyanī Gārgya asked him (Pippalāda) “Sire, which are those that sleep in this person? (and) which are awake in him? As what does this god experience dreams? for what reason is it that delight occurs? and who is that in whom all are well established?

COMMENTARY:

Puruṣe: Person; when he is in sleep, must be added.

Kāni asmin: Here also when is in sleep⁴ must be added.

eṣah devah: Deva is jīva (soul). He is called ‘deva’ on account of his possessing ‘luminosity’ etc. (attributes).

katarah: Being of what nature does he experience chariots etc. (cf. Brh. Up. IV 3 I) in dreams. This is the meaning.

Kasya...: For what reason does delight derived from sense objects occur? is the meaning

IV. 2. *Tasmai so hovāca. Yathā Gārgya marīcayo 'rkasyāstam gacchataḥ sarvā etasmimstejo- manḍala ekibhavanti. Tāḥ punah punar udayataḥ pracaranty evam ha vai tat śarvam pare deve manasyekibhavati. Tena tarhyeṣa puruṣo na śṛṇoti na paśyati na jighrati na rasayate na sprśate nābhivadate nādatte nānandayate na visṛjate neyāyate svapitiyā- cakṣate.*

To him he (Pippalāda) said "O Gārgya, just as all the rays of the sun who sets become one with the luminary-orb and again and again when he rises (they) spread allround even so verily all that becomes one with the mind the transcendent godhead. Therefore then this person does not hear nor see nor smell nor taste nor touch nor speak nor take nor enjoy nor excrete nor move about. They say "(It) sleeps".

COMMENTARY : .

Just as in the evening when the Sun sets, his rays become merged in the Sun's discus without spreading in all directions, and again when he rises his rays spreading in all directions illuminate (everything).

evam tat sarvam : so all this group of sense-organs

pare deve manasi : in the mind that is superior to all others, having the qualities such as luminosity

ekibhavati : becomes one ; becomes such as has a particular contact that hinders their tendencies doing their respective functions, this is the meaning

tena : because of the cessation of the activities of the organs of hearing etc.,

Anandah : the function of procreative-organ

visargah : the excretary function

neyāyate : means does not move

By the passage ending with 'svapiti yāca kṣate,' the reply is given to the question 'what are those that sleep in the person?' that those that sleep are the outer organs of sensing and action. The singular in 'svapiti' is with reference to the organs taken individually.

IV. 3 & 4. *Prānāgnaya eva itasmin pure jāgrati.*

*Gārhaṇatyo ha vā• eso'pāno vyāno'nvāhā-
ryapacano yad gārhaṇatyāt praniyate prāna-
yanādāhavaniyah prāṇah.*

*Yaducchrvāsanisvāsavetāvāhuti samam naya-
tū sa samānah. Vāno ha vāva yajamāna
iṣṭaphalam evodānah sa enam yajamānam
aharaha brahma gamayati.*

In this city (of Brahman) the fires of breath alone are awake. The *apāna* indeed is the *gārhaṇatya*, ¹*vyāna* is the *anvahāryapacana* ²*āhavaniya* is *prāṇa* on account of being taken, as it is from *gārhaṇatya*.³ Since it makes even the two oblations of the form of inhalation and exhalation it is *samāna*. The mind verily is the sacrificer. *Udāna* verily is the result of the sacrifice, this leads the sacrificer daily to Brahman.

COMMENTARY :

Then the reply is given to the question "Which are those that are awake in him ?":—

Prānāgnayah: The fires of the form of breath, *prāṇa*, *apāna* and others alone

etasmin pure: In this body referred to as city

jāgrati: keep awake; this is the meaning

Here it is intended for the sake of meditation to show the identity of *Agnihotra* with the five breaths, inhalation, exhalation and the mind which keeps awake during the sleep

1. *Gārhaṇatya* is that which belongs to the householder.
2. *Anvahāryapacana* is that fire that cooks the rice called *anvahārya*.
3. *Prāṇayanam* means taking of the *āhavaniya* fire from the *gārhaṇatya* which is kept burning always.

state. The active mind is the sacrificer *Apāna* is *gārhapatya* on account of its abiding in the *Mulādhāra*. *Vyāna* that is adjacent to it is the southern-fire called *anvāhārya-pacana*. *Prāṇa* that has its source in *apāna* is *āhavaniya*, on account of its similarity to *āhavaniya* fire which is taken from the *gārhapatya* fire (in sacrifice). The two functions inhalation and exhalation that are dependent upon it are the two oblations mentioned in the passage "Two in the Āhavaniya" (*Sat. Brāh.*)

The *Samāna*-breath that is the cause of inhalation and exhalation is the *Adhvaryu* who can be described as he who makes even the oblations. But the *udāna*-breath is such, since it is that that leads the sacrificer upwards to the other world. In this manner he (Pippalāda) shows the eight things that form parts of the *Agnihotra* (sacrifice), namely, the sacrificer, the three fires, the two oblations, and the officiating priest and the result, in the eight things of the form of five breaths, inhalation and exhalation and the mind

Though here according to the passage "Even so all these creatures daily approaching this Brahman do not attain it" (*Ch. Up* VIII iii. 2) the approach towards Brahman is taught only in respect of the soul and not in respect of the mind, still since the mind is said to approach the nerve *puritat* it can be seen that the mention of leading the mind to Brahman who is in the *puritat* is reasonable. Then he replies to the question "As what does this God experience dreams?"

IV. 5. *Atra iṣa devaḥ svapne mahimānam anubhavati
Yad dr̥ṣṭam dr̥ṣṭam anupaśyati śrutam
śrutam evārtham anuśr̥ṇoti deśadigantaraīśca
pratyānubhūtam punah punah pratyānu-
bhavati dr̥ṣṭam cādr̥ṣṭam ca śrutam cāśrutam
cānubhūtam cānanubhūtam ca saccāsacca
sarvam paśyati sarvah paśyati.*

Here this God enjoys greatness in (his) dream, since he reperceives whatever he had perceived and rehearses whatever he had heard and whatever has been experienced in

other places and in other directions he again experiences (in dream). He, being all, perceives all that have been seen and not-seen, heard and the not-heard, experienced and not-experienced, and the existent and the nonexistent.

COMMENTARY:

atra: here, in this state (of dream)

esa devah: This soul

svapne: in dream

mahimānam: greatness in possessing elephants, horses etc ,

anubhavati: experiences.

dṛṣṭam: what was seen during the waking state the same one sees again in dream.

dṛṣṭam dṛṣṭam: frequently seen is the meaning

śrutam: heard

desa: things experienced daily in other places and in other directions he again and again experiences. There is no rule that only things that were seen and heard are experienced in dreams. At times things that were never experienced such as cutting of one's own body are experienced.

saccasacca: existent and non-existent

sarvah paśyati: being all one perceives; one, being the seer, healer and the smeller, the goer, speaker and the rest, experiences, this is the meaning.

The idea is though at that time (of dream) all the organs of sense and action which function during the waking state are inactive, still one, becoming the seer etc., with the help of the body and organs created by Īśvara in dream-state, experiences.

IV. 6. *Sa yadā tejasā'bhibhūto bhavatī atraiśa
devah svapnānna paśyaty atha yadetasmīn-
charīre sukham bhavati.*

When he becomes united with the Light then this god experiences no dreams. Now whatever delight there is it happens in this body.

COMMENTARY:

Sah : He

yadā : in which state

tejasā : with the supreme Self here called light on account of its illuminating things

abhibhūto bhavati : as stated in the passage "O child then he becomes united with the Being," (*Ch. Up.* VI. viii. 1). "Verily he becomes then united with the Light" (*Ch. Up.* VIII. vi. 3), becomes united, that is, gets embraced (by God).

atra : in this state

svapnān : dream-objects

na paśyati : does not see.

Now consequently the reply given to the question "As what does this god experience dreams?" is that at the time not becoming united with Brahman and when the mind alone is left (to enjoy, work?) then one experiences the dream-objects. To the question "For what reason does the delight happen?" he (Pippalāda) replies: ...

Atha: Whatever delight happens that delight happens only when there is the body. This is the meaning. That is, the body alone is the cause of pleasure derived from objects, since there is the passage "Pleasure and pain do not touch one when one is disembodied" (*Ch. Up.* VIII. xii. 1).

IV. 7 *Sa yathā somya vayāmsi vāsovṛkṣam sampratisthante |
Evam ha vai tat sarvam para ātmani sampratisthate ||*

The birds resort to the tree in which they reside, just as this instance, even so do all these verily go to the Supreme Self.

COMMENTARY :

He (Pippalāda) now gives the reply to the question "In whom are all established?"

vayāmsi : birds

vāsovṛkṣam : the tree wherein they dwell

prati : to (must be added)

sampratiṣṭhante : resort

sa yathā : just as the example so also these are established in the Supreme Self. This is the meaning.

IV. 8. *Prthivi ca prthivīmātrā cāpaścāpomātrā ca tejaśca tejomātrā ca vāyuśca vāyumātrā cākāśaścākāśamātrā ca cakṣuśca draṣṭavyam ca śrotoram ca śrotavyam ca ghrāṇam ca ghrātavyam ca rasaśca rasayitavyam ca tvak ca sparśayitavyam ca vāk ca vaktavyam ca hastau cādātavyam copasthaścānandayitavyam ca pāyuśca visarjayitavyam ca pādau ca gantavyam ca manaśca mantavyam ca buddhiśca boddhavyam cāhankāraścāhankartavyam ca cittam ca cetayitavyam ca tejaśca vidyotayitavyam ca prāṇaśca vidhārayitavyam ca.*

And the earth and the subtle earth, and water and the subtle water, and light and the subtle light, and wind and the subtle wind, and the ether and the subtle ether, the eye and the perceivable the ear and the audible, the nose and the smellable, taste and the tastable, touch and the touchable, speech and the speakable, hands and the graspable, the genitive organ and the enjoyable, the anus and the excreble, the feet and the walkable, mind and the mindable, understanding and the conceivable, egoism and the object of egoism, thought and the thinkable, luminosity and the illuminable breath and the supportable.

IV. 9. *Eṣa hi draṣṭā sṛpaśṭā śrotā ghrātā rasayitā mantā boddhā kartā vijñānātmā puruṣah sa pare 'kṣara ātmāni sampratiṣṭhate.*

This indeed is the seer, toucher, hearer, smeller, taster, thinker, conceiver, doer and the person of the form of knowledge. He gets established in the transcender+ imperishable Self

COMMENTARY:

Now (Pippalāda) explains the word 'All' (in the previous *mantra*). Here, by the word *prthivi-matrā* is indicated the earlier state of the earth which is mentioned in the *purāṇas* as *gandha-tanmātrā*, the smell-in-itself. This (explanation) applies to all the subsequent usages of the word 'matrā' (in itself).

eṣa.....: The idea is that the entire world of the form of sentient and insentient and of the form of doer, instrument and object is dependent upon Him. Since here mention is made of the conceiver, and doer of the nature of knowledge, the logicians who hold that the soul is only a knower not having the nature of knowledge, and the upholders of the theory of illusion who declare that the soul has the nature of knowledge and is not a knower are both refuted.

IV. 10. & 11 *Param evākṣaram pratipadyate sa yo ha
vai tad acchāyam aśariram alohitam śubhram
akṣaram vedayate yas tu somya sa sarvajñah
sarvi bhavati. Tad eṣa ślokah.
vijñānātma saha devaśca sarvaiḥ
prāṇā bhūtāṇi sampratisthanti yatra |
Tad akṣaram vedayate yastu somya
sa sarvajñah sarvam evāvivešeti ||*

He who knows this shadowless bodiless colourless self-luminous imperishable (self) he becomes a knower of all and becomes the possessor of all. On this there is a verse :

Whoever knows that imperishable, in which the soul of the nature of knowledge, breath together with all the gods (organs) and the elements are established he knowing all pervades all.

COMMENTARY:

sa yo ha vai: here by the word *chāyā* action (*karma*) which restricts knowledge, is referred to

acchāyam.....: means free from sin, consequently,

aśariram: bodiless, *alohitam*: colourless, void of colour.

śubhram : self-luminous, *akṣaram* : imperishable (the Supreme Self)

vedayate : knows,

sah : He

somya : O lucky man !

Paramevākṣaram : *Brahman*, Vāsudeva

pratipadyate : having attained, becomes the knower of all,

sarvī bhavati : becomes one with all his desires fulfilled.

tad eṣa ślokaḥ : Referring to that *Brahman* this Śloka is read ; this is the meaning.

sarvair devaiḥ : together with the organs of speech etc.

prāṇāḥ : chief breath,

bhūtāni : the gross elements

vijñānātma : the soul

yatra : in which

pratitiṣṭhanti : are established

tat : that

śubhram : self-luminous

akṣaram : imperishable (Supreme Self)

yo jānatī : whoever knows

sah : he

sarvajñāḥ . knowing all

sarvam eva : all the created

āviveśa : pervades. As stated in the passage "There happens free movement in all the worlds" (*Ch, Up. VII. xv.2 Bhūma-vidyā*) one becomes capable of moving in all the worlds one desires This is the meaning.

End of the Fourth Praśna.

FIFTH PRAŚNA

V. 1. *Atha hainam Śaibyah Satyakāmah pāpraccha.*

Sa yo ha vai tad Bhagavan manusyeṣu pṛāya-
nāntam oṅkāram abhidhyāyīta, kātamam vāva
sa tena lokam jayatīti. Tasmāi sa hovāca.

Then Śaibya Satyakāma asked him (Pippalāda): "O Sire he who among men meditated on OM upto the end of his life, which world will he win by means of it?" To him he (Pippalāda) replied :

COMMENTARY :

Ha vai : indicates well-knownness

sah : The pronoun *sah* refers to the fit-person in general

Bhagavan : O one fit for adoration (or worship)

yāḥ : which fit person

manuṣyeṣu : among men

pṛāyanāntam . upto the time of death

Oṅkāram abhidhyāyīta : will meditate on the syllable OM

śah : he

kātamam lokam : which world

teṣā : by means of that syllable

jayati : wins, attains.

vāva : indicates emphasis or well-knownness.

V. 2. *Etad eva Satyakāma param cāparam ca*
brahma yad oṅkārah! Tasmād vidvān
etenāivāyatana nai kātaram anveti. ||

It is omkāra O Satyakāma which is the brahman superior and inferior. Therefore the knower by this means follows (takes to) one of them.

COMMENTARY :

O Satyakāma :

etad eva : this itself

param cāparam ca Brahma : is the superior as well as the inferior Brahman. The meaning is that it signifies both

(aspects of Brahman). That this co-ordination is due to the relation as word and meaning is explained by Vyāsārya in the "Ikṣatikarmādhikarāya" (*Vedānta Sūtras* I. iii 12).

What is that? The reply is the Omkāra.

tasmāt : therefore ; *sah* : the meditator ; *etena eva āyata-nena* ; by the path of this Syllable alone

ekataram : The superior or inferior Brahman

anveti : meditates, is the meaning.

V. 3. *Sa yadyekamātram abhidhyāyīta sa tenaiva samveditastūrṇam eva jagatyām abhisampadyate. Tam rco manusyalokam upanaya-*
nte, sa tatra tapasā brahmacaryenā śradhdhayā sampanno mahimānam anubhavati.

If one meditates upon it with one moment (mātrā) ¹ by that getting established (one) becomes respectable in this world. Him the rks lead to the human world. He full of *tapas*, chastity and faith, there enjoys greatness.

COMMENTARY :

sah : the Meditator

yadi..... : If he meditates on the syllable pronounced short (for the duration of just one moment) which indicates the inferior Brahman, that is, he who meditates on the inferior Brahman uttering the short-syllable indicating the inferior Brahman

tenaiva : by that meditation on the inferior Brahman alone by means of Omkāra of one moment

samvditah : becoming existent

1. Hume translates *eka-mātrā* as one element (a), two *mātrās* as two elements (a u) which interpretation is obviously wrong, for it is stated that the Omkāra should not be split at all. Thus Raṅgaramānuja points out that it refers to time-span i.e., *ekamātrā*, means having the duration of one moment *dviṁātra* as having two moments.

cf. also Note on pp. 165 trans. of Sankara-Bhāṣya on *Praśnopaniṣad* by S. Sitaramaśastri ed. 1898.

jagatyām : on this earth
abhi : *abhyarhitah* : great
sampadyate : becomes.
tam : Him
Rcaḥ : the *r̥k mantras*
manuṣyalokam upanayante : lead to the human world:
sah : he led to the human world
tapasā : practising fasting
brahmacaryena : avoiding sexual intercourse
śraddhayā : with faith in the other world
sampannah : (if he is) full of all these (three)
mahimānam : greatness, that is, the meditation on Brahman resulting in the Supreme Goal (*śreyas-sādhanam*)
anubhavati : practises.

The doubt that how this syllable 'OM' could be a short one since there is no such short sound in respect of the four vowels (e, o, ai, au) all of which are conveniently called by Pāṇini 'Ec' (*pratyāhāra*), need not be entertained since such a short sound is found in colloquial usage.

V. 4 *Atha yadi dvimātreṇa manasi sampadyate so
'tarikṣam yajurbhir unniyate sa somalokam.
Sa somaloke vibhūtim anubhūya punarāvartate.*

Then if here occurs in one's mind meditation by the syllable OM with two moments one is led to the sky by the *yajus*, to the lunar world. He after enjoying greatness in the lunar world returns (to birth in this world).

COMMENTARY :

Atha yadi.....: By the syllable Om of the duration of two moments if one meditates in his mind on the inferior Brahman, one is led by the *Yajus* (*mantras*) to the lunar world which rests in the sky.

sah : the person meditating by the two momented-syllable
antarikṣam : sky. It is held in the *Īkṣatikarmādhikarana* (I. 3. 12) that the words *antarikṣa* and *somaloka* (sky and the lunar world) signifying all those worlds that are above,¹ indicate what takes place after death. Accordingly it is stated in the *Śrī Bhāṣya* in the *Īkṣatikarmādhikarana* thus :

"Dividing into two as this—worldly and other-worldly what was mentioned already as the inferior effected (*kāryam*) Brahman, stating that those who meditate on OM of one moment get the result of the form of enjoyment in this human world, and stating that those who meditate on the OM of two moments have the result of the form of enjoyment in the other world indicated through secondary significance by the word 'sky'" (*Śrī Bhāṣya* I. iii. 12).

somaloke : in the lunar world, i.e., having enjoyed in the other world, he returns (to birth) at the end of (or after exhausting) the fruits of his good deeds.

V. 5. *Yah punar etam trimātrenomyetenaivāk-*
sareṇa pāram puruṣam abhidhyāyīta sa
tejasī sūrye sampannah. Yathā pādodaras
tvacā vinirmucyata evam ha vai sa pāpmanā
vinirmuktah sasāmabhirunniyate brahma-
lokam sa etasmājjīvaghanāt pṛāt pāram
puriṣayam puruṣam ikṣate. Tad etau ślokau
bhavataḥ.

He who will meditate on the Transcendent Person by this very syllable OM with three moments he contacting the effulgent Sun, freed from sin just as the serpent gets rid of its coils, is led to the brahman-world by the *sāmans*. He from

1. MSS. reads *Urdhvvaloka*. *Ata eva* is added by the MSS. This whole passage is omitted in the Grantha ed. But it is found in both the MSS. and Poona ed.

2. Tibaut: *Sri Bhāṣya* trans. p.313-4 renders it well but the *ekamāṭra*, *dvimāṭra* and *trimāṭra* are wrongly construed as by Hume, as referring to the syllables composing the OM (AUM).

this world of men perceives the Transcendent of all transcends resting in the city. There are two verses in this regard.

COMMENTARY :

Yah : He who by this same syllable which as one-momented and two-momented brings about inferior results, meditates upon the Supreme Self.

abhidhyāyīta : meditates devotedly, that is incessantly

sah : he, the meditator,

tejasī sūrye : coming into contact with the Sun in the luminous world,

pādodarāḥ : that which has its belly as its feet, that is the serpent,

yathā tvacā vinirmucyate : just as 'the serpent' gets rid of its worn out skin,

evam pāpmanā vinirmuktah : even so freed from sin

brahma lokam : to the world of the Lord, Vaikuṇṭha,

sāmabhīḥ : by the Sāmans, the songs of the Sāma Veda,

unniyate : is led up.

Since there is another prosoun "sa pāpmanā vinirmuktah" here it is explained by Vyāsārya that *sasāmabhīḥ* must be one word (instead of *sah* and *sāmabhīḥ*), and it means "By persons singing the Sāmans or speaking sweet words".

etasmāt : Since it is stated in the Śri Bhāṣya, Īkṣatikarmā dhikaraṇa (I. iii. 12) that he who has a body due to action is *jivaghana* and that that state is ascribed to the Brahmā in the text 'who first created the Brahmā (*brahmāṇam*)', here the word *jivaghana* refers to the world of *samsāra*.

ghana : here the word 'ghana' refers to one who is embodied, since the word is enjoined by Pāṇini in the sense of 'solidity' which is called '*mūrti*' in the Sūtra '*Mūrtau ghanah*' (Pāṇini. III. iii. 77), and since solidity can apply to the soul (only) through its body.

tasmāt parah. beyond that, that is, the pure soul,

tasmāt api parabhūtam: one who is beyond that even,

puriṣayam: One that rests in all creatures as their inner self, as stated in the passage “The creatures are the City of Him who lies in the caves of all persons”

puruṣam ikṣate: the meaning is that he perceives the Lord Vāsudeva, the unconditioned meaning of the word ‘Puruṣa’ as stated in the passage “The word *Bhagavān* and also the word *Puruṣa* have got unconditional significance in respect of the eternal Vāsudeva.”

Consequently the view that the *Brahmaloka* in the passage ‘*sasāmabhir unniyate*’ refers to the world of Brahmā (*Satyaloka*) is refuted, since to those that go there the perception of the Transcendent Vāsudeva cannot happen.” This can be seen.

Tad: regarding the meditation on the Syllable (*OM* of three moments)

etau ślokau: these (following) two verses : *bhavataḥ* : are read. This is the meaning.

V. 6. *Tisro mātrā mr̥tyumantyah prayuktā*
anyonyasaktā anaviprayuktāḥ |
kriyāsu bāhyābhyan tararamadhyamāsu
samyak prayuktāsu na kampate jñāḥ ||

The three moments if uttered together merging into one another or with much interval are those which bring about death. When the moments in actions inner and outer and middle are uttered well the knower will not fail.

COMMENTARY.

anaviprayuktāḥ: *an-a-viprayuktāḥ* : very much disjoined

anyonyasaktāḥ: too close; that is if the syllable is uttered too closely because of extreme speed in uttering, or too disjointedly on account of too much interval between each moment *

tisro mātrāḥ : the three moments

mṛtyumantyah: bring about death ; i.e. bring about disaster. Even if the text reads *mṛtyumatyah* the meaning is the same.

bāhyāḥ kriyāḥ: the outward actions are sacrifices and others

antarāḥ: the inner actions are the mental ones

madhyamāḥ: the middle ones are of the form of *japa* (muttering) done by the speech organ. In respect of these three (kinds of activities)

samyak prayuktāsu: (when these three moments) are practised well, that is, without much over-lapping or much interval

jñāḥ. the knower of its practice (*tatprayoga*)

na kampate: does not lose the result ; this is the meaning.

V. 7. *Rgbhir etam yajurbhir antarikṣam*

sa sāmabhir yat tat kavayo vedayante।

Tam oṅkāreṇaivāyatanañānveti vidvān

yat tacchāntam ajaram amṛtam abhayam param ceti॥

The knower by means of this *OM*-syllable attains this world by *rks*, the sky by the *yajus*, and by the *sāmans* that (world) which the seers see: (also) that which is calm, ageless, immortal, fearless, and transcendent.

COMMENTARY :

sah : the knower

Rgbhiḥ : by the *Rk mantras*, *etam lokam* : this world

yajurbhiḥ : by the *yajur mantras*, *antarikṣam* : the sky

sāmabhiḥ : by the *sāman mantras*, *yat tat* : that which,

kavayah : the seers of the Transcendent, *vedayante* : see as stated in the passage “ That most supreme abode of Visṇu the Seers always see ”

Oṅkāreṇaiva : by the path of the *Om-syllable* itself

anveti : attains, and after attaining that (he attains)

śāntam : free from the six waves (viz. *kāma*, *krodha*, *lobha*, *moha*, *mada*, and *mātsarya*)¹

ajaram : free from old age and death

abhayam : fearless in respect of anything

Param : Transcendent, higher than all on account of its being the Cause of all.

He also attains that Brahman (which has the above attributes) is the meaning.

It is explained by the revered author of the *Brahma Sūtras* (Bhagavān Bādarāyaṇa) under the Sūtra “*Ikṣati-karma vyapadesat saḥ*” (I. iii. 12) “He is the object of perception on account of being stated to be the Supreme Self”² that this context refers only to the Supreme Self. Now the Sūtra is explained in the *Śrī Bhāṣya*³ on it thus :

“The followers of the Atharva-veda, in the section containing the question asked by Satyakāma, read as follows : ‘He again who meditates with this syllable OM with three mātrās on the highest person, he comes to light and to the Sun. As a snake frees itself from its skin, so he frees himself from evil. He is led up by the *Sāman* verses to the *Brahman*-world ; he sees the person dwelling in the Castle who is higher than the pure soul that is higher than the individual⁴ souls concreted with bodies” (*Praśna Up.* V. 2).

“Here the terms ‘he meditates’ and ‘he sees’ have the same object for ‘seeing’⁵ is the result of devout meditation,⁶

1. *Ajara* : undecaying or that which does not suffer from old age.

I. Thibaut translated the Sūtra wrongly taking *Ikṣatikarma-vyapadesat* as one word as in the Bhāṣya of Śrī Śankara instead of taking it as two words according to Śrī Rāmānuja i.e. *Ikṣatikarma saḥ* the *ikṣatikarma* is He because of *vyapadeśa* as he himself reads it on page 31 .

2. The entire *adhibhāraṇa* is here reproduced from Thibaut’s translation of the *Śrī Bhāṣya* (p. 311-314) but changes have been effected at certain places which have been found to be incorrect in his translation.

3. Changes p. 311 line last insert before individuals ‘pure soul higher than’ and delete on p. 312 first line ‘and higher than those’

4 & 5. Thibaut : *Vedānta Sūtras* (of Rāmānuja Commentary) : p 312 line 3 insert ‘for’ and delete the same before ‘according to’

and according to the principle expressed in the text (*Ch. Up.* III. 14) ‘According as the man’s thought is in this world,’ what is reached by the devotee is the object of meditation, and more over¹ the object of both the verbs is identical namely the highest person at both places.”

“The doubt here presents itself whether the highest Person in this text be the so-called four-faced Brahmā, the Lord of the mundane egg, who represents the individual souls in their collective aspect, or the supreme Person who is the Lord of all. The Pūrvapakṣin maintains the former view. For, he argues, on the introductory question, ‘He who here among men should meditate until death on the syllable Om, what would he obtain by it?’, the text first declares that he who meditates on that syllable with one māṭrā² obtains the world of men; and next, that he who meditates on it with two māṭrās³ obtains the world of atmosphere. Hence the Brahman-world which the text after that represents as the object reached by him who meditates on Om with⁴ three moments⁵ must be the world of *Brahmā Caturmukha* who is constituted by the aggregate of individual souls. What the soul having reached that world sees, therefore is the same *Brahmā Caturmukha*⁶. And thus only the attribute *etasmāj-jivaghānāt parāt param* is to be explained, for the collective soul i.e., *Brahmā Caturmukha*, residing in the Brahman-world is higher (*para*) than the distributive or discrete soul (*jīva*) which is concreted (*ghāni-bhūta*) with the body and sense-organs, and at the same time is higher (*para*) than these. The highest person mentioned in the text, therefore, is *Brahmā Caturmukha*; and the qualities mentioned further

1. ibid: read instead of that in line 7 and 8, thus ‘and moreover the object of both verbs is identical, namely the highest person at both places..’

2. 3 & 4. wherever there occur ‘as having’ read instead ‘with’

5. Thibaut here suddenly translates ‘māṭra’ as syllable instead of leaving it as it is as in previous passages. It has to be rendered as moment.

6. ibid, p. 312. line 26. Full stop after Caturmukha. New sentence starts with And

on, such as absence of decay &c. must be taken in such a way as to agree with that *Brahmā*.

"To this *prima facie* view, the Sūtra replies that the object of seeing is He, i.e. the highest Self, on account of designation. The text clearly designates the object of seeing as the highest Self. For the concluding *śloka* which refers to that object of seeing, declares that by means of the Omkāra he who knows reaches that which is tranquil, free from decay, immortal, fearless, the highest—all which attributes properly belong to the highest Self only, as we know from texts such as 'that is the Immortal, that is the fearless, that is Brahman' (*Ch. Up.* IV. 15. 1). The qualification expressed in the clause '*etasmāj jīvaghanāt*' &c. may also refer to the highest Self only not to *Brahmā Caturmukha*; for the latter is himself comprehended by the term *jīvaghana*.¹ For that term denotes all souls which are embodied owing to *karmṇ*; and that *Caturmukha* is one of these we know from texts such as 'He who first creates *Brahmā*' (*Svet. Up.* Vi. 18.) Nor is² the argument that, since the *Brahman*-world mentioned in the text is known to be the world of *Caturmukha*, as it follows next on the world of the atmosphere, the being abiding there must needs be *Caturmukha*, correct. We rather argue as follows—as from the concluding clause 'that which is tranquil, free from decay' &c., we ascertain that the object of intuition is the highest *Brahman*, the *Brahman* world spoken of as the abode of the seeing devotee can not be the perishable world of *Brahmā Caturmukha*.

"A further reason for this conclusion is supplied by what the text says about 'him who is free from all evil being led up by the *Sāman* verses to the world of *Brahman*; for the place reached by him who is freed from all evil cannot be the mere abode of *Caturmukha*. Hence also the concluding *ślokā* says with reference to that *Brahman*-world 'that which the

1. Insert on line 27 instead of suitable, is to be explained

2. ibid. p. 313, line 14, omit "there any strength in "

wise see¹; what the wise see² is the highest abode of Viṣṇu.³ Nor is it even strictly true that the world of *Brahman* follows on the atmosphere, for the *svarga*-world and others lie between the two.

"³We therefore shortly explain the drift of the whole chapter as follows: At the outset of the reply given to Satyakāma there is mentioned,⁴ in addition to the highest (*para*) *Brahman*, a lower (*apara*) *Brahman*.⁴ This lower or effected (*kārya*) *Brahman* is distinguished as twofold, being connected either with this terrestrial world or yonder non-terrestrial world. Him who meditates on the *Pranava* with one *mātrā*⁵, the text declares to obtain a reward in this world—he reaches the world of men. He, on the other hand, who meditates on the *Pranava* with two *mātrās*⁶ is said to obtain his reward in a super-terrestrial sphere—he reaches the world of the atmosphere. And he finally who, by means of the tri-momented⁷ *Pranava* which denotes the highest *Brahman*, meditates on this very highest *Brahman*, is said to reach that *Brahman*, i.e., the supreme Person. The object of seeing is thus none other than the highest Self. Here terminates the *adhibarana* of the 'object of seeing'."

1. 2. ibid. p. 313 line 29 amend 'teach' into 'see' and omit 'and teach' after 'see'

3. A literal translation of the *Sri Bhāṣya* passage has been given under *Praśna Up* com. V. 4.

4. 'higher' and 'lower' have been rendered as superior and inferior respectively.

5. 6 & 7. see note 4, 5, 6 'as having' has uniformly to be substituted by 'with' and 'syllable by *mātrā*' or moment.

End of the Fifth Praśna.

SIXTH PRAŚNA

VI. 1 *Atha hainam Sukeśā Bhāradvājah pāpraccha.*

*Bhagavan Hiranyanābhah Kausalyo rāja-
putro mām upetyaitam praśnam aप्रचchata.
Sodaśakalam Bhāradvāja puruṣam vetiha.
Tam aham kumāram abruvam, nāham imam
veda yadyaham imam avediṣam katham te
nāvakṣyam iti. Samūlo vā esa pariṣusyati
yo'nṛtam abhivadati. Tasmānnārḥāmyanṛ-
tam vaktum. Sa tūṣṇīm ratham āruhya
pratavṛāja. Tam tvā pṛcchāmi kvāsau
puruṣa iti.*

Then Sukeśā Bhāradvāja asked him (Pippalāda) ‘O Sire, Prince Hiranyanābha, king of Kosala, approaching me asked this question : “Do you know Bhāradvāja, the person with sixteen parts ?” I told him (the young man) this ‘I do not know him.’ If I knew this how could I not tell you ? He who speaks untruth indeed dries up with his roots. Therefore it does not become me to speak untruth. He quickly ascending his chariot went away. I ask you about that person, where is that person (of sixteen parts) ?’

COMMENTARY :

Atha hainam... : Then Sukeśā Bhāradvāja addressed him (Pippalāda) : ‘O Sire, Prince Hiranyanābha by name, ruling over Kosala coming to me asked me the following question. ‘O Bhāradvāja, do you know the person who has the sixteen parts beginning with ‘breath’ and ending with ‘name’. This is the meaning.

aham kumāram : I replied to that Prince thus ; I do not know that person. If I know, for what reason should I not tell you, a prince and a fit disciple. He who utters untruth his roots dry up entirely. That is, all the merit that is the cause of good results will perish. Therefore in respect of what I have told you you need not entertain any doubt that it is false.

sah. The prince

tūṣṇim: without obtaining the best result of his question

pravavrāja: quickly went away ; by this is indicated his own shame.

rathena : by the statement that he went away getting upon his chariot, is indicated that he was a ruler.

Tam tvā.... : I ask you about the same person of sixteen parts

kvāsau puruṣah: Where is he ? that is, in which is he ?

Here the question about the place of the ‘person’ is asked with a view to determine whether the person is the individual soul or the supreme Self. This may be seen.

VI. 2. *Tasmai sa hovāca. Iḥ jivāntahśaśire somya sa
puruṣo yasminnetahśodasa kalāḥ prabhavantī.*

To him he (Pippalada) said “Here itself within this body O youth is that Person whom these sixteen parts are capable” (of helping).

COMMENTARY :

tasmai sah.....: The meaning is clear. Here within the body

vartate: exists, must be supplied By the statement that the person is supported by a space limited by the body, it must be taken to have been stated that the individual soul (*jīva*) is that person. If it be doubted : how can the *jīva* himself be stated to be the one with sixteen parts, since this possession of sixteen parts and the agency to create them can be fully referred to the supreme Self alone ? He (Pippalāda) replies :

yasmin..... In which person

etāḥ: the following, beginning with ‘breath’ and ending with ‘name’

śodasa kalāḥ: the sixteen parts

prabhavanti: are able to bring about the results of enjoyment of pleasure and pain due to his contact with them. Now the meaning of having sixteen-parts is nothing but the state of being the enjoyer of the sixteen parts and that can be only in the case of the individual soul.

If it be asked, if the attribute of being the cause of creation of the sixteen parts is common to both the individual soul and the supreme Self, what is that which restricts the attribute of being the enjoyer of them to the individual soul alone and not to the supreme Self? He (Pippalāda) replies:

VI. 3 *Sa ikṣāñcakre kasminnaham utkrānta
utkrānto bhaviṣyāmi kasmin vā pratiṣṭhite
pratiṣṭhāsyamīti.*

He saw (thought) "At whose going I shall go out? At whose establishment shall I get established?"

COMMENTARY:

Ikṣāñcakre: He saw: The purpose of the sentence¹ is to indicate the manner in which the individual soul contemplates since the Commentary (*Śrī Bhāṣya*) under the Sūtra "He in the ruler, on account of their going to him, and others" (V. S. IV. ii. 4) says so.

The meaning is that he thought as to whose upgoing and establishment occur along with his. Here the idea is that since the soul creates breath and others with the intention of using them for his own ends, the attribute of being the enjoyer applies to him. But in the case of the Supreme Self according to the *Gītā* :—

"O Dhanañjaya, those activities do not bind me,
remaining as I do as indifferent, and having no
connection with those actions" (B. G. IX. 9)

"Actions do not besmear me. There is no desire on
my part for the results of actions" (B. G. IV. 14)

1. This sentence is not in the MSS. & Poona ed.

there is no creation with the intention of deriving any benefit to Himself. Therefore the attribute of enjoyerness of the sixteen parts cannot belong to the Supreme Self.

VI. 4. *Sa prāṇam asṛjata prāṇācchraḍḍhām kham
vāyur jyotir ṣapah pṛthivīndriyam manah |
Annam annād viryam tapo mantrāḥ karma
lokā lokeṣu ca nāma ca ||*

He created breath, from breath faith, ether, wind, light, water, earth, organs, mind, food. From food capability, vitality, *tapas*, *mantras*, action, worlds and names in the worlds too.

COMMENTARY :

sah : The individual soul, thus having thought

prāṇam asṛjata : first created the chief breath whose going up and establishment accompany his own going out and establishment.

prāṇāt : from that breath, *śraddhām* : faith in the other world

kham..... : the five elements

indriyam : organs of speech and others

manah : mind

annam : food of the form of paddy & etc.

annād viryam : From food capability (was created) : the ability of the body and organs depending upon it (food),

tapah : penance of the form of emaciation of the body

mantrāḥ : *Rk*, *Yajus*, *Sāman* and other *mantras*

karma : sacrifices, *jyotiṣṭoma* and others

lokāḥ : *svarga* and others

lokeṣu nāma ca : and names such as *svaiga*, in those worlds

asṛjata : created. This is the meaning.

Though the attribute of being the creator of the sixteen parts belongs to the Supreme Self, still it may be seen that the individual is stated to have the attribute of being the creator on account of his being the agent of actions whose unseen result is their cause. Therefore the individual soul has created these sixteen parts that are useful for its own enjoyment, though its actions result in the unseen effect which is their cause. Since consequently he is the enjoyer of them the attribute of having sixteen parts belongs to the individual soul.

VI. 5. *Sa yathemā nadyah syandamānāḥ samudrā-yanāḥ samudram prāpyāstam gacchanti bhidyete tāśām nāmarūpe samudra ityevam procyate ; evamevāsyā paridraṣṭur imāḥ sōdaśa kalāḥ pūruṣāyanāḥ pūruṣam prāpyāstam gacchanti bhidyete tāśām nāmarūpe pūruṣa ityevam procyate. Sa eṣo'kalo'mṛto bhabati. Tad esa ślokaḥ :*

Just as the rivers flowing towards the sea, after reaching it, lose themselves in it, their names and forms are lost and (thus) there is only mention as the sea, even so, these sixteen parts of this seer having the person as their goal reaching him lose themselves. Their names and forms are lost. There is mention only as the person. This (person) is partless (integral) and immortal. In this context the following verse :

COMMENTARY :

Now he (Pippalāda) explains that the Supreme Self not being such (that is with sixteen parts), is without parts, and through this, that He is that whom the seeker of liberation should know.

Yathā nadyah : Just as the rivers, such as the Ganges

samudrāyanāḥ : Here the word 'ayana' by indicating the supporter refers to the form ; those of the form of the sea : becoming fit to be conceived as inseparable from the sea

samudram prāpya : having reached the sea,

astam gacchanti : lose themselves (disappear) in it, that is, are lost sight of. But they are never capable of causing change, increase and others, in the sea, and what names of them were there and what previous colours they had, white, black and others, these are lost. The meaning is that after their entering into it (the sea) they get another name and another form. This same is shown (by the words) : *samudra ityevam procyate* : they are called the sea : There (in the sea) all the aggregate of rivers that has entered it, is called as the sea itself but not as the Ganges or Yamunā.

evam eva : in the same way

asya paridraṣṭuh : of this experiencer, enjoyer, the individual soul,

imāḥ ṣoḍaśa kalāḥ : all these sixteen parts instrumental to his enjoyment,

puruṣam : Vāsudeva who is the unconditioned meaning of the word Puruṣa,

prāpya : having attained,

astam gacchanti : lose themselves ; the meaning is just as the edges of the knives on striking the hard surface of a stone become blunted, so also these become incapable of procuring enjoyment for the Puruṣa.

The reason for this is now given by him (Pippalāda) :

Puruṣāyanāḥ : this means that their nature, persistence or continuity and functions depend upon the will (support) of the Puruṣa. In other words, these parts have no names and forms in respect of the Supreme Self, as objects of enjoyment, place of enjoyment and instruments to such enjoyment, as they have name and form in respect of the ordinary soul. He shows the same :

* *Puruṣa ityevam procyate* : since there is no experience or existence of these apart from the person, they are mentioned as the person himself but not as the objects and place of enjoyment distinct from the person.

sa eṣah : Such this person.

akalāḥ : Since therefore there is not enjoyment of these parts by the Supreme Self, He is stated as partless (*akala*)

amṛtah : consequently as the Immortal also, since death is due to contact with the parts (*kalās*) which make one an enjoyer.

tad : In respect of the nature of the Supreme Self

eṣah ślokaḥ : the following verse ; is read (*pravṛttah*) is to be added.

VI. 6. *Arā iva rathanābhau kalā yasmin pratiṣṭhitāḥ* |

*Tam vedyam puruṣam veda yathā mā vo
mr̥tyuḥ parivyatā iti* ||

In whom the parts are established like the spokes in the nave of the chariot, know correctly that person who must be known. Let not death cause trouble to you.

COMMENTARY :

yasmin pratiṣṭhitāḥ : In whom established. This means 'made of which'

Tam vedyam : you know correctly the same Person sought by the seekers after liberation,

vah : to you, the seekers of Brahman

vyathāḥ : pains,

pari : in all directions

mr̥tyuḥ mā : let not death, 'do (give)' has to be supplied.

VI. 7. *Tān hovācaitāvad evāham etat param brahma
veda. Nātāḥ param astīti.*

VI. 8. *Te tam arcayantas tvam hi naḥ pītā yo'
smākam avidyāyāḥ param pāram tarayasīti.
Namah parama ṛṣibhyo namah parama ṛṣi-
bhyah.*

Then to (all of) them he (Pippalāda) said " This much alone I know of this Transcendent Brahman. There is nothing beyond this."

They, adoring him (saying) " Verily thou art our father who lead (us) to the farther shore of our ignorance", (departed). Homage to the greatest R̄ṣis.

COMMENTARY :

tān hovāca : He said to all the six disciples, Sukeśā and others, I know the Transcendent Brahman to this extent alone That is, my knowledge of the Transcendent Brahman is only this much and not more.

te : All the six disciples

tam : Pippalāda

arcayantah : *babhuvuh* : They were, adoring (saying that) " You are our father on account of your leading us to the farther shore of the sea of *samsāra*. Therefore the birth you have granted to us alone is the superior one, since it is stated in the scripture ' He indeed gives birth to him by knowledge ; that is the highest birth. '

Namah parama-r̄ṣibhyah..... : Salutations to the R̄ṣis (seers)' is read in the place of expiatory chant at the end. Repetition indicates the end of the Upaniṣad.

The question whether the statement that 'I know Brahman to this extent alone, there is nothing beyond this' cannot mean that there is no Brahman, distinct from the individual soul with sixteen parts, cannot be raised, since it will contradict the *sūtras* such as " It is distinct because of the mention as different " (V. S. II. i. 22) There (in that context) indeed raising the doubt that if the Brahman is the cause of the world it being not different from the individual soul, there results such faults as non-performance of good alone, the conclusion arrived at is that there are no such faults, since the Brahman is distinct from the individual soul. The *Bhāṣya* under the *adhikarana* (*Itaravya-padeśādhikarana* : II. i. 22ff) is hereunder quoted.¹

1. The translation of the *Sri Bhāṣya* is given from Thibaut's. Except the translation of the *Sūtras*, the rest of his translation is fairly correct c f, *Vedānta Sūtras* : S. B. E. XL VIII. ; pp. 467-71

VEDANTA SUTRAS OF BADARAYANA : II. I. 21-23.¹

&

(*Sri Bhāṣya of Sri Rāmānuja*)

II. I. 21 “From the designation of the other (as non-different from Brahman) there result (Brahman's) not creating what is beneficial, and other imperfections”.

COMMENTARY :

Sri Bhāṣya : “Thou art that” ‘This Self is Brahman’ these and similar texts which declare the non-difference of the world from Brahman, teach, as has been said before, at the same time the non-difference from Brahman of the individual soul also. But an objection here presents itself. If these texts really imply that the ‘other one; i.e., the soul is Brahman, there will follow certain imperfections on Brahman's part, viz., that Brahman endowed as it is with omniscience, the power of realising its purposes, and so on, does not create a world of a nature beneficial to itself, but rather creates a world non-beneficial to itself, and the like. This world no doubt is a storehouse of numberless pains, either originating in living beings themselves or due to the action of other natural beings, or caused by supernatural agencies. No rational independent person endeavours to produce what is clearly non-beneficial to himself. And as you hold the view of the non-difference of the world from Brahman, you yourself set aside all those texts which declare Brahman to be different from the soul ; for were there such difference, the doctrine of general non-difference could not be established.

“Should it be maintained that the texts declaring difference refer to difference due to limiting adjuncts, while the texts declaring non-difference mean essential non-difference we must ask the following question—does the non-conditioned Brahman² know, or does it not know, the soul which is

1. hibaut's translation S. B. E. vol. XL VIII. pp. 467-471.

essentially non-different from it? If it does not know it, Brahman's omniscience has to be abandoned. If, on the other hand, it knows it, then Brahman is conscious of the pains of the soul which is non-different from Brahman as its own pains: and from this necessarily follows an imperfection, viz that Brahman does not create what is beneficial and does create what is non-beneficial to itself. If, again, it be said that the difference of the soul and Brahman is due to Nescience¹ and that the texts declaring difference refer to difference of this kind, the assumption of Nescience belonging to the soul leads us to the very alternatives just stated and to their respective results. Should the *ajñāna*, on the other hand, belong to Brahman, we point out that Brahman, whose essential nature is self-luminedness, cannot possibly be conscious of *ajñāna* and the creation of the world effected by it. And if it be said that the light of Brahman is obscured by *ajñāna* we point to all the difficulties previously set forth which follow from this hypothesis—to obscure light means to make it cease, and to make cease the light of Brahman, of whom light is the essential nature, means no less than to destroy Brahman itself. This view of Brahman being the cause of the world thus shows itself to be untenable. This *prima facie* view the next Sūtra refutes.

II, 1. 22 But (brahman is) distinct² on account of the mention³ of difference.

Śrī Bhāṣya: “The word ‘but’ sets aside the *prima facie* view. To the individual soul capable of connexion with the various kinds of pain there is distinction¹ from Brahman. On what ground? ‘owing to the declaration of difference’. For Brahman is spoken of as different from the soul in the following texts:—‘He who dwells in the self and within the

1. Here the words in the Thibaut's transl 'on the part of both' have been deleted as out of place.

2. Thibaut: has it as 'additional' (*adhikam*) but the meaning is really 'distinct'

3. Thibaut has it as 'declaration'

self, whom the soul does not know, of whom soul is the body, who rules the soul within, he is the Self, the ruler within, the immortal”¹ (*Bṛh.* Up. III. 7.22) · ‘Knowing as separate the Self and Mover, blessed by Him he gains immortality.’ (*Śvet.* Up. I. 6) ; “He is the cause, the Lord of the lord of organs (*i.e.*, the individual souls) ” (*Śvet.* Up. VI. 2) ; “One of them eats the sweet fruit; without eating the other looks on ” (*Śvet.* Up. IV. 6) ; “There are two, the one knowing, the other not knowing, both unborn, the one a ruler, the other not a ruler” (*Śvet.* I. 9) “Embraced by the Prājña self” (*Bṛh.* Up. IV. 3. 21) : “Mounted by the Prājña self” (*Bṛh.* Up. IV. 3. 35) “From that the ruler of Māyā sends forth all this, in that the other is bound up through Māyā ” (*Śvet.* Up. IV, 9) ; ‘Master of the Pradhāna and the souls the lord of the *guṇas* ” (*Śvet.* Up. VI. 16) ; “The eternal among eternals, the intelligent among the intelligent, who, one, fulfils the desires of many” (*Śvet.* Up. VI. 13) ; “who moves within the *avyakta*, of whom the *avyakta* is the body, whom the *avyakta* does not know; who moves within the imperishable (*akṣaram*), of whom the imperishable is the body, whom the Imperishable does not know; who moves within Death, of whom Death is the body, whom Death does not know; He is the inner self of all beings, free from evil, the divine One, the One God Nārāyaṇa ” (*Subāla* Up. VII.) ; and other texts.

II. 1. 23 *And as in the analogous case of stones and the like there is impossibility of that.*

Sri Bhāṣya : In the same way as it is impossible that the different non-sentient things such as stones, iron, wood, herbs &c., which are of an extremely low constitution and subject to constant change, should be one in nature with *Brahman*,

1. Thibaut's translations of the *Bṛh.* Up. passages do not bring out Śrī Rāmānuja's reading of the text. The translation of 'ātmā' as soul has been done in order to make the sense clear.

which is faultless, changeless, fundamentally antagonistic to all that is evil &c. &c. ; so it is also impossible that the individual soul, which is liable to endless suffering, and a mere wretched glowworm as it were, should be one with *Brahman* who, as we know from the texts, such as "Free from all sins" etc., comprises within himself the treasure of all auspicious qualities, &c. &c. Those texts which exhibit *Brahman* and the soul in coordination, must be understood as conveying the doctrine, founded on passages such as 'Of whom the soul is the body' that as the *jīva* constitutes *Brahman's* body and *Brahman* abides within the *jīva* as its Self, *Brahman* has the *jīva* for its mode; and with this doctrine the coordination referred to is not only not in conflict but even confirms it as we have repeatedly shown e. g., under *Sūtra* I. 4. 22.¹ *Brahman* in all its states has the souls and matter for its body; when the souls and matter are in their subtle state *Brahman* is in its causal condition; when, on the other hand, *Brahman* has for its body souls and matter in their gross state, it is 'effected' and then called world. In this way the co-ordination above referred to fully explains itself.

"The world is non-different from *Brahman* in so far as it is effect. There is no confusion of the different characteristic qualities : for liability to change belongs to non-sentient matter, liability to pain to sentient souls, and the possession of all excellent qualities to *Brahman*: hence the doctrine is not in conflict with scriptural text. That even in the state of non-separation—described in texts such as, ¹⁴ 'Being only this was in the beginning'—the souls joined to non-sentient matter persist in a subtle condition and thus constitute *Brahman's* body must necessarily be admitted; for that the souls at that time also persist in a subtle form is shown under *Sūtras* II. i. 34; 35. Non-division, at that time, is possible in so far as

1. *Avasthiteriti Kāśakṛsnah*

there is no distinction of names and forms. It follows from all this that *Brahman's* causality is not contrary to reason.

"Those, on the other hand, who explain difference referred to in *Sūtra* 22, as the difference between the *jīva* in its state of bondage and the *jīva* in so far as it is free from *avidyā* i.e., the unconditioned *Brahman*, implicate themselves in contradiction. For the *jīva*, in so far as free from *avidyā*, is neither all knowing nor the Lord of all, nor the cause of all, nor the Self of all, nor the ruler of all—it, in fact, possesses none of these characteristics on which the scriptural texts found the difference of the released soul; for according to the view in question all those attributes are the mere figment of Nescience. Nor again can the *Sūtra* under discussion be said to refer to the distinction, from the individual soul, of a Lord fictitiously created by *avidyā*—a distinction analogous to that which a man in the state of *avidyā* makes between the shell and the silver; for it is the task of the *Vedānta* to convey a knowledge of that true *Brahman* which is introduced as the object of enquiry in the first *Sūtra* ('Now then the enquiry into *Brahman*') and which is the cause of the origination and so on of the world, and what they at this point are engaged in is to refute the objections raised against the doctrine of that *Brahman* on the basis of *Smṛti* and Reasoning.

The two *sūtras* II. i. 8 & 9 really form a complementary statement to what is proved in the present *adhikarana*; for the purport is to show also that things of different nature can be to each other in the relation of cause and effect. And the *Sūtra* II. i. 7 has reference to what is contained in the previous *adhikarana*.

Here terminates the *adhikarana* of 'Designation of the Other'.

1. Ch. Up. VI. 2. 1.

2. Vaiśamyanairghṛnye na sāpeksatvāt.

3. Na Karmavibhagāditi cennānāditvād upapadyate cāpyupalabhyateca.

Rāngarāmānuja: Similarly the axioms enunciated in the Sūtras : " But on account of the teaching of a distinct truth, this is so according to Bādarāyaṇa and since it is seen " (V. S. III. iv. 8 ; " And also on account of mention of difference He is distinct " (V. S. I. i. 21); " Because of mention as different during deep sleep and going up " (V. S. I. iii. 42); and " Both indeed teach this as different." (V. S. I. i. 20) will get contradicted.

This is enough of dilation.

*Here terminates the Praśnopaniṣad-Bhāṣya
of Śrī Rāngarāmānuja*